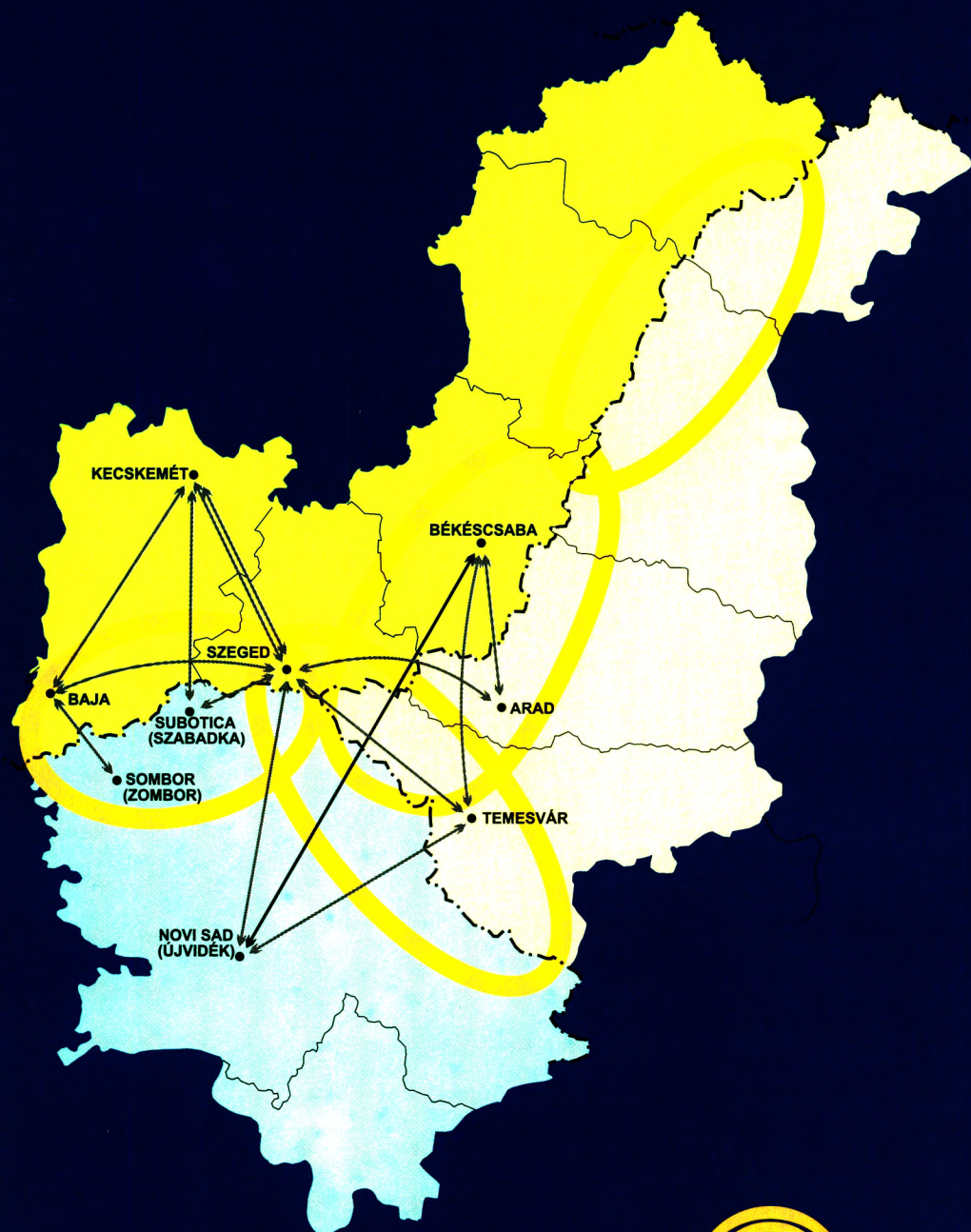

Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében

Készült:
az INTERREG IIIA
Magyarország–Románia és Magyarország–Szerbia és Montenegró
Határon Átnyúló Együttműködési Program
támogatásával

© Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja
Alföldi Tudományos Intézet
Békéscsabai Osztály

Technikai szerkesztő:
Vámosné Zöld Márta

Ábrák:
Bencsikné Szőke Margit

Borító:
Vetési Sándor

Fordítás:
Miskolczi Lászlóné, Nagy Imre, Ribár Gyula

Megjelent 300 példányban
ISBN 978-963-87155-1-7

Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében

Szerkesztette:

Timár Judit

Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja
Alföldi Tudományos Intézet
Békéscsabai Osztály
2007

TARTALOM

Ábrák, táblázatok listája.....	4
Előszó.....	6
1. A területi tervezés dilemmái a szerb–magyar–román határrégióban..... <i>Nagy Gábor</i>	8
2. Együttműködésen alapuló területi tervezés és területfejlesztés Magyarország és a Vajdaság határrégiójában..... <i>Nagy Imre</i>	22
3. Európai területfejlesztési elvek és eljárások a Vajdaság Autonóm Tartomány Gazdaságfejlesztési Programjában és a gyakorlatban..... <i>Valentina Ivanić</i>	33
4. A magyarországi tőke részvétele a szerb gazdaság átalakulásában – különös tekintettel a privatizációra <i>Belnaka Csaba István</i>	48
5. Határkonstrukciók a szerb–magyar gazdasági kapcsolatokban..... <i>Nagy Erika</i>	58
6. Határtalan határok: a határok mint társadalmi konstrukciók..... <i>Timár Judit</i>	70
7. Migráns hálózatok, menekültek és a határok <i>Nagy Terézia</i>	81
8. Az oktatás-képzés, átképzés szerepe a Magyar-kanizsai község és a Homokháti kistérség népességmegtartásában és a határon átívelő kapcsolatok erősítésében..... <i>Djurđjević, S. Branislav – Pavić, Dragoslav – Cvetanović, Milan</i> <i>– Mészáros Minucsér – Kugler József</i>	95
9. Tájidentitás és területfejlesztés a határ mentén <i>Duray Balázs</i>	114
Települések listája.....	126
Szerzők listája.....	127

Ábrák

1.1	A kistérségek helyzete az Európai Unió küszöbén	9
2.1	Az INTERREG IIIA 2005 és 2006-ban kiírt pályázatára jelentkező magyarországi és szerbiai pályázók (pályázat/település)	28
4.1	A privatizált vállalatok száma községenként a Vajdaságban a privatizációs technikák szerint 2006 júniusáig	51
7.1	A harmadik világból Európába tartó menekültek útvonalai	83
7.2	Az illegálisan Magyarországra érkezett menedékkérők területenként és nemenként, 2003	85
7.3	A menekültek, valamint a diaszpórák kapcsolatai	91
8.1	Szomszédos kistérségek (Homokháti kistérség, Magyarkanizsai község) a magyar–szerb határ mentén	97
8.2	A Beszédés József Mezőgazdasági és Műszaki Középiskolai Központ (Magyarkanizsa) képzési irányai, 2006	105
8.3	A Bedő Albert Középiskola, Erdészeti Szakiskola és Kollégium (Ásotthalom) (A) és a Pusztamérgesi Középiskola Szakképző iskola és Kollégium) (B) képzési irányai, 2006	108
8.4	Móra Ferenc Általános Művelődési Központ (Mórahalom) képzési irányai, 2006	109
9.1	A mintaterület tájhasználatára és felszínborítottsága	121
9.2	A tájidentitás rétegei	123

Slike

1.1	Položaj mikroregiona na pragu Evropske unije	9
2.1	Aplikanti iz Mađarske i Srbije u okviru INTERREG IIIA na konkursima raspisanim u 2005. i 2006. godini (konkurs/naselje)	28
4.1	Teritorijalni raspored privatizovanih preduzeća u Vojvodini po metodama privatizacije, do juna 2006	51
7.1	Putni pravci izbeglica iz zemalja trećeg sveta prema Evropi	83
7.2	Ilegalni azilanti u Mađarskoj po teritoriji i polu, 2003	85
7.3	Veze izbeglica odnosno dijaspore	91
8.1	Susedni mikroregioni (mikroregion Homokhat, opština Kanjiža) duž mađarsko–srpske granice	97
8.2	Smerovi Poljoprivredne i tehničke srednje škole Jožef Besedeš (Kanjiža), 2006	105
8.3	Smerovi Srednje škole, Stručne šumarske škole i kolegijuma Albert Bede (Ašotthalom) (A) i Srednje škole Pustamergeš (Stručna škola i kolegijum) (B), 2006	108
8.4	Smerovi Opšteg prosvetnog centra Ferenc Mora (Morahalom), 2006	109
9.1	Upotreba prostora i zauzetost površine teritorijalnog modela	121
9.2	Slojevi identiteta pejzaža	123

Figures

1.1	Small regions on the eve of Hungary's EU accession	9
2.1	Hungarian and Serbian applicants (applications/settlements) applying for INTERREG IIIA support in 2005 and 2006	28
4.1	Territorial distribution of privatised companies in a breakdown by privatisation methods in the Vojvodina prior to June 2006	51
7.1.	Itineraries of refugees from the third world to Europe	83
7.2	Asylum-seekers arriving as illegal immigrants in Hungary in a breakdown by geographical location and gender, 2003	85
7.3	Ties of refugees and diasporas	91
8.1	Neighbouring small regions (the Homokhát small region, township of Magyarkanizsa) along the Hungarian–Serbian border	97
8.2	Subjects of vocational training at Beszédes József Agricultural and Technical Secondary School (Magyarkanizsa), 2006	105
8.3	Subjects taught/Vocational training at Bedő Albert Secondary School of Forestry and Boarding School (B), 2006	108
8.4	Available courses of public education at the Móra Ferenc Civic Centre (Mórahalom), 2006	109
9.1	Landscape use and land cover in the sample area	121
9.2	Layers of landscape identity	123

Táblázatok

8.1	A Magyarkanizsai község foglalkoztatottjainak megoszlása gazdasági ágazatok szerint, 2005	100
8.2	A Beszédes József Mezőgazdasági és Műszaki Középfiskolai Központ tanulóinak megoszlása a választott szakok (képzési irányok) szerint, 2006/2007. tanév	104

Tabele

8.1	Podela zaposlenih u opštini Kanjiža po privrednim granama, 2005	100
8.2	Podela učenika Poljoprivredne i tehničke srednje škole Jožef Besedeš po odabranim smerovima (usmerenjima) u školskoj godini, 2006/2007	104

Tables

8.1.	Numbers employed in the township of Magyarkanizsa in a breakdown by economic sectors, 2005	100
8.2.	Students at Beszédes József Agricultural and Technical Secondary School in a breakdown by subjects of vocational training; academic year 2006–2007	104

Előszó

Az 1990-es évektől az Európai Unió egyre nagyobb figyelmet fordít a határon átnyúló együttműködések támogatására, mind az uniós külső határon, mind az EU-tagországok határ menti térségében. A belső európai határrégiók fejlesztését célzó INTERREG program mintájára 1995-ben – Ausztria csatlakozásakor – indult el a PHARE CBC-program Magyarországon. Kezdetben a magyar–osztrák határtérségben alakultak ki a közös fejlesztések, majd a határ menti programokba bekapcsolódtak a román, szlovák, szlovén határrégiók, végül a magyar–horvát, magyar–ukrán és a magyar–szerb határszakaszok.

A vajdasági településekkel, civil szervezetekkel az együttműködés intenzitásának a fokozásában a fordulatot – a délszláv politikai helyzet relatív normalizálódása után – a 2003. évi PHARE Magyarország–Szerbia és Montenegró Kísérleti Kisprojekt Alap jelentette. E program keretében közel 600 ezer eurós keretből 17 projektet támogatott az Unió. A projekteknel alapkövetelmény volt a határon átnyúló hatás és a határ menti együttműködés. A kísérleti kisprojekt-alap fő eredményeit az üzleti kapcsolatok fejlesztése, az ivóvízminőség javításának elősegítése és a határtérségben élő népesség hagyományainak, kultúrájának a megőrzése területén lehetett érzékelni. A nyertes projektek megvalósítása 2006 őszén fejeződött be a résztvevők megelégedettségével.

Az együttműködés magasabb szintjét a Vajdaság számára Magyarország uniós csatlakozást követően az INTERREG IIIA-programok biztosítják. Ennek keretében hirdették meg a Magyarország–Szerbia és Montenegró Határon Átnyúló Együttműködés két pályázati fordulóját 2005 februárjában és 2006 augusztusában. E támogatási programban Vajdaság 7 községe és Belgrád jogosult a részvételre. Ezen pályázatok elbírálásánál is a határon átnyúló hatás mértéke volt a legdominánsabb kiválasztási szempont. A program célja az együttműködést támogató fizikai és infrastrukturális rendszerek létrehozása és fejlesztése, a fenntartható fejlődést segítő közös természeti erőforrások védelme, a gazdasági kapcsolatok megerősítése, a lakosság és a közösségek közötti társadalmi és kulturális összhang fejlesztése. A vajdasági pályázók részére mindkét felhívási fordulóban a rendelkezésre álló támogatást (összesen 2-2 millió eurót) CARDS-forrásból biztosították. A határ menti együttműködés támogatásának a létjogosultságát és szükségességét bizonyítja, hogy a rendelkezésre álló keretösszeget messze túlhaladó mértékben érkeztek be pályázatok a Szakmai Közreműködő Szervezethez.

Az elmúlt évek tapasztalataiból világosan látszik, hogy a déli határszakaszon is számtalan együttműködési lehetőség és projektötlet van, melyek támogatás esetén az együttműködés fokozását szolgálják. A beindított INTERREG-programoknak köszönhetően a kapcsolatok építése jó úton halad.

Erre példa az INTERREG IIIA Magyarország–Románia és Magyarország–Szerbia és Montenegró Határon Átnyúló Együttműködési Program támogatásával a Magyar–Szerb Területfejlesztési Információs és Dokumentációs Központ kiépítésére szolgáló, a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Alföldi

Tudományos Intézet Békéscsabai Osztálya által megvalósított projekt. Ennek köszönheti az osztály a vajdasági, különös tekintettel az Újvidéki Egyetem Földrajzi Intézete és a Vajdaság Gazdaságstratégiai Kutatási Központ munkatársaival elmélyített kapcsolatait. Elindult egy megismerési/megismertetési folyamat, egyrészt azzal a céllal, hogy a határ két oldalán élő kutatók megismerjék egymás kutatásait, s közös vizsgálatokat kezdjenek; másrészt, hogy megismertessék eredményeikkel a területi politika formálóit, a döntéshozókat. Mindezt abban a reményben, hogy ezzel közvetve a térség lakóit is szolgálják.

E kötet publikálása ebben a folyamatban jelenti az első lépést. Közösen és külön-külön végzett, de egységesen a szerb–magyar határ régiót érintő társadalmi, gazdasági, környezeti vizsgálatok eddigi néhány eredményét mutatja be.

Szándékunk szerint nem csupán egy újabb mozaikkal kívántuk kiegészíteni azt a „térképet”, amelyre a hasonló témájú, Magyarország más régióinak szakmai műhelyeiben készült könyvek eddig már rákerültek. Nem csak az egyes határszakaszok helyzetének összevethetőségét tartjuk ugyanis fontosnak. Szembesíteni próbáltunk a nemzetközi, nemzeti, regionális, kistérségi (községi) területfejlesztési szereplők; politikusok, vállalkozók, valamint a térségben lakók és bevándorlók; vajdaságiak és magyarországiak, továbbá a világ számos részéből menekültek határkonstrukcióit egymással. Ennek érdekében elszakadtunk a határ „materiális térbe szorított” értelmezésétől, s fontos szerepet szántunk a mentális térben, a szimbólumok világában kirajzolódó jelentéseknek is. Ha a tanulmányok mindegyikében önmagában nem is, de – reményeink szerint – legalább a kötet írásainak összevetésével megragadható azoknak a társadalmi, gazdasági, politikai kontextusoknak a bonyolult összefüggés-rendszerét, amiben a területfejlesztési szereplők formálják a határ menti térségeket, s aminek ismerete ezért a területi politika számára is fontos információkkal szolgálhat.

Nagy Imre – Timár Judit

A területi tervezés dilemmái a szerb–magyar–román határrégióban

Nagy Gábor

A határtérség jellemzői

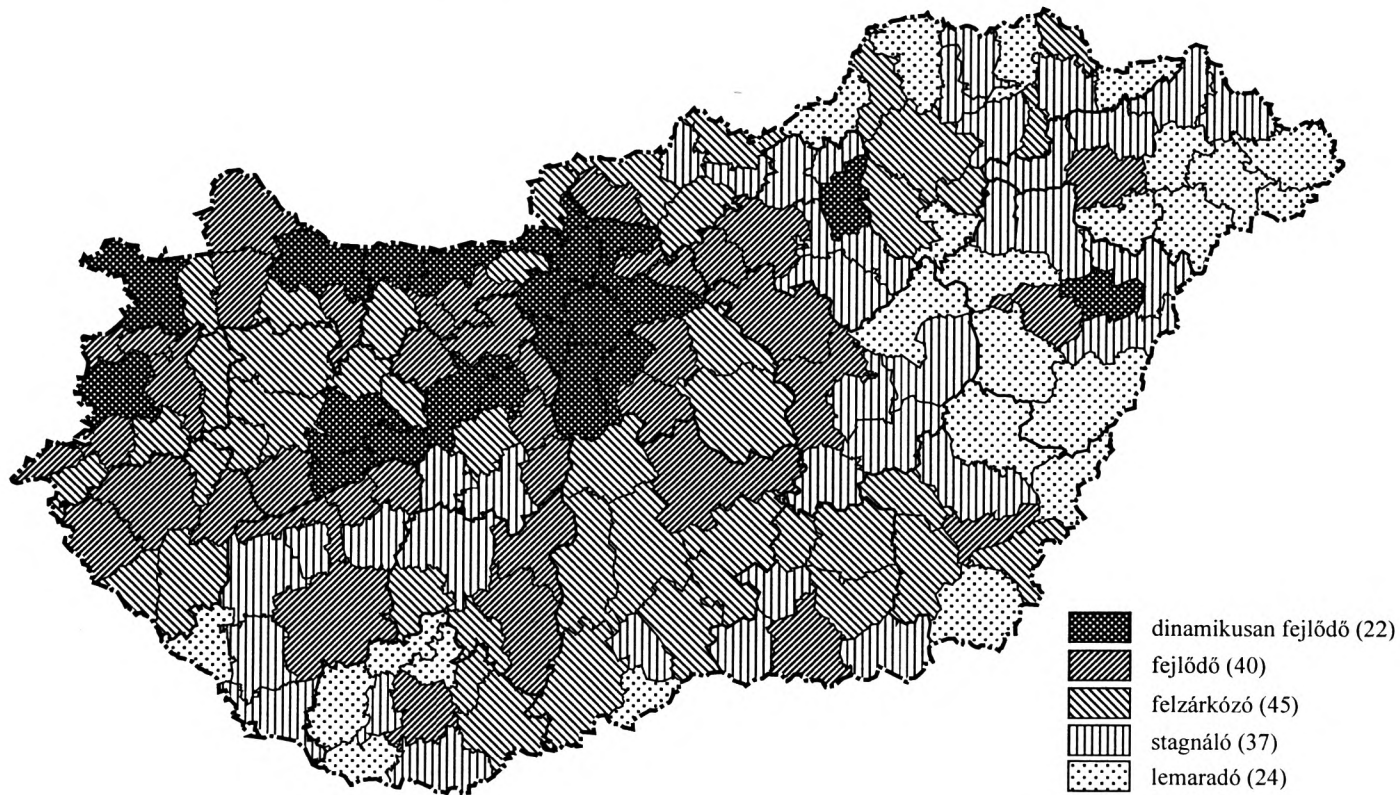
A történeti Délvidék¹ három ország között megoszló területe sajátos határtérséget formál. A magyar oldalon fekvő Dél-Alföld megyéi, kistérségei az ország közepesen vagy gyengén fejlett térségei közé sorolhatók (1.1 ábra), mind a gazdasági teljesítményt, mind az infrastrukturális ellátottságot, mind a társadalmi jellemzőket, életszínvonalat tekintve (Nagy–Kugler 2004). A régió, mint egész, 2004 után az Európai Unió határtérségeként pozícionálható, ezen csak részlegesen változtatott Románia 2007. január 1-jén történt csatlakozása a közösséghez. Bár hosszú történelmi távlatra visszatekintve nem a magyar megyék voltak a Délvidék legfejlettebb területei, jelen állapot szerint az alapvető indikátorokat tekintve ez a térség áll legközelebb az uniós átlaghoz. A Dél-Alföld alapvető problémái a helyi gazdaság nem kielégítő teljesítményére vezethetők vissza. A fejlődési ütem alacsony, a gazdasági szerkezet – még országos összehasonlításnál is – sok tradicionális elemet hordoz, nélkülözve a dinamikusan fejlődő tevékenységeket. Ennek következtében az Unió fejlett térségeihez való felzárkózás üteme lassú, Békés és Csongrád megye esetében alig kimutatható (Csatári–Timár 2002).

A Vajdaság fejlődési pályája a Dél-Alföldhöz hasonlóan az agrár bázisra építkezett, s Trianon előtt azzal hasonló fejlettségi szintet mutatott. Jugoszlávia (illetve 1927-ig Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) kialakulása után a térség fejlettségi szintje a szerb tagköztársaságon belül kiemelkedő volt, a szövetségi államon belül pedig a horvát szintet közelítette. A Vajdaság erőteljes agrár arculata ugyanakkor visszafogta az iparosítás dinamikáját, melynek Jugoszlávia felbomlása, illetve a 2000 óta lendületet kapott privatizációs folyamat ad jelentőséget. A szerb gazdaság visszaesése következtében jelenleg Vajdaság fejlettségi szintje jócskán elmarad a Dél-Alföldé, vagy éppen az európai uniós csatlakozási tárgyalásokat sikeresen elindító Horvátországgé mögött, s a szerkezetváltás gyors sikere kapcsán is jogos aggodalmakat lehet megfogalmazni.

A román West régió – melyhez Arad, Temes, Hunyad és Krassó-Szörény megyék tartoznak – a fővárost leszámítva az ország egyik legfejlettebb térsége; különösen látványos fejlődési pályát futott be az elmúlt évtized során a régió központja, Temesvár. A román megyék közül Arad és Temes már a 19. század utolsó harma-

¹ A későbbiekben Délvidék alatt – az egyszerűség kedvéért – a Duna–Körös–Maros–Tisza (DKMT) Eurorégiót alkotó megyék és tartomány által lefedett téregységet értem.

1.1 ábra. A kistérségek helyzete az Európai Unió küszöbén, 2003

Forrás: Faluvégi (2004)

dától a vidéki ipar legfontosabb csomópontjai voltak az akkori Magyar Királyság területén, s mint ilyenek, innovációs pólus-szerepet is betöltöttek. A térség fejlődése csak a II. világháború utáni gyors iparosítás révén jutott újra nagyobb lendülethez, melynek nem kívánt következménye volt a nagyipari üzemek jelentős részének leépülése, a strukturális válság. A látványos fejlődés új fázisa a rendszerváltást követő évtized végétől következett be, amikor a modernizációs szerepet a külföldiműködőtöke-befektetések játszották, gyenge kapcsolódással a lokális és térségi piacokon működő kis- és középvállalatokkal. A West régió a román EU-csatlakozási tárgyalási folyamat megkezdése után került a befektetők homlokterébe, s a Nyugat-Balkán felé mutató kapcsolatai miatt vélhetően tartós lesz az érdeklődés az ottani befektetési lehetőségek iránt. Ennek következtében, bár a régió igen alacsony fejlettségi szintről kezdte meg a felzárkózást az Unió fejlett térségeihez, a növekedési dinamika magas értéke miatt a változás már középtávon érzékelhető.

A határtérség bizonyos vonásaiban hasonlítható az osztrák–magyar határrégióhoz, hiszen ott az Ausztrián belül elmaradottnak számító Burgenland és a magyar viszonyok között kvázi fejlett és gyors gazdasági átalakulás nyomán látványos fejlődést produkáló nyugati határszélen fekvő megyék (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala) között jött létre mindkét fél számára gyümölcsöző együttműködés (Nárai-Rechnitzer 1999). Az analógia természetesen nem tökéletes, hiszen a West Pannon Eurorégió mögött „karnyújtásnyira” ott található Európa egyik legfejlettebb városrégiója: Bécs. Ezzel szemben a Délvidék esetében sem a Vajdaság szomszédjaként elterülő Belgrád, sem a távolabbi Budapest és Bukarest direkt hatása nem érzékelhető a nagyrégió fejlődésére. Különbség a Délvidék fejlett nagyvárosi hálózata, melynek elvi vonzáskörzetei erőteljesen átfedik a jelenlegi országhatárokat.

A Délvidék mind méretét, mind elhelyezkedését tekintve az Európai Unió külső határának egyik kulcsfontosságú térsége. Jelentősége nem csupán a transz- és páneurópai áramlási rendszerben alapvető, de fontos szerepet játszhat a Nyugat-Balkán pacifikálásában, a szerb euro-atlanti integrációs folyamat gyorsításában is. A térség egyes alrégiói között történelmileg fennálló sokoldalú kapcsolatrendszer legfeljebb rövid időre szakadt meg vagy halványult el (pl. 1948–55 között a magyar–jugoszláv határtérségben, vagy az 1999-et követő embargós időszakban). Még az alapvetően autarkiára törekvő szocialista rendszerben is élénk határforgalom zajlott a három térség között² (lásd pl. az 1975-től tömeges méreteket öltő kishatár-forgalmat), mely alapjául szolgált az 1995 után induló határon átnyúló kapcsolatok fejlesztését célzó programoknak (Nagy–Kugler 2004).

A területi tervezés mozgástere, meghatározottsága

A regionális tervezést és fejlesztést mind magyar, mind román (és egyre inkább szerb) oldalon is az mozgatja, hogy a fejlesztési források lehívásában és felhasználá-

² E ponton a magyar–osztrák határtérséggel való összehasonlítás nem állja meg a helyét. Ausztria felé a magyarok csak háromévente utazhattak ki. A szűkebb határsáv egészen a nyolcvanas évek elejéig zárt övezetnek számított, s csak 1985 után (a világtűlével bevezetése) volt lehetőség az addig szórványos kapcsolatok erősítésére.

sában a lehető legkedvezőbb eredményt kell elérni a versenytársakkal való összevetésben. Ezt tartják a siker mércéjének, s egyben ez a helyi és térségi szereplők – elsősorban a politika – túlélésének záloga is. Ennek érdekében mind a tervezési folyamatban, mind a fejlesztés folyamán messzemenőig szem előtt kell tartani az Európai Unió elvárásait, ajánlásait, hiszen érdemi fejlesztési forrásokat alapvetően az uniós kasszából lehet remélni³. A forrás-maximalizálás érdekében nem elégséges a területfejlesztés európai elveinek forma szerinti teljesítése – bár minden érintett térség a korai tervezési és fejlesztési szakaszban megpróbálkozik ezzel – egyre fontosabbá válik ezek szellemének megjelenítése a tervezési dokumentumokban, s érvényesítése a végrehajtási fázisban. Az uniós standard szerint kiépülő monitoring rendszer – mely a fejlesztési munka folyamatát követi és ellenőrzi – ugyanis azonnal jelzi az esetleges diszharmoniót, ami további ellenőrzéseket, a fejlesztési források befagyasztását, vagy akár a támogatásokból való időleges kizárást is „eredményezhet”, melyet egyetlen térség sem kockáztathat meg (Rechnitzer–Lados 2004).

Az uniós ajánlások alkalmazása mellett a tervezési fázisban már reagálni kell az EU regionális politikájának időben változó súlypontjaira. Bár „de jure” nincs közösségi egységes regionális politika, a kilencvenes évek végétől elfogadott alapdokumentumok – Európai Területfejlesztési Perspektívák, Lisszaboni Stratégia, Göteborgi Stratégia – ajánlásai és a területi politikához való közelítésmódja mégis irányt mutatnak az alsóbb szinten kidolgozásra kerülő tervek struktúrájára és tartalmára vonatkozóan. A korai magyar területfejlesztési dokumentumok (nagyjából 1996–2000 között) még elsősorban a területi különbségek mérséklését tűzték ki elsődleges célként, miközben a (globális) versenyképesség javítása, vagy az értékmegőrzés kisebb súllyal, vagy egyes elemeiben csak érintőlegesen jelentek meg (Rechnitzer 1998). Az ezredforduló utáni „új generációs” stratégiákban azonban (a fentebb említett dokumentumok hatására) egyre inkább előtérbe kerül a hosszú távú versenyképesség erősítése, majd valamivel később és kisebb mértékben a táji-természeti, a mesterséges és a kulturális értékek megőrzésének és gyarapításának kérdésköre, miközben a „klasszikus” területfejlesztési szerep, a belső kohézió erősítése részben háttérbe szorult, részben új értelmezést nyert. A kohézió már nem elsősorban az egyes téregységek fejlettségi színvonala közötti különbség csökkentését jelenti, sokkal inkább a sajátos endogén erőforrások új típusú kombinációján alapuló, térségre szabott fejlesztési stratégia végrehajtását, mely egyre szélesebb spektrumon kapcsolódik bele a tágabb környezetbe – akár a globális gazdaságba. Ilyen formában az új típusú város–vidék kapcsolatrendszer, mely lecsupaszítva a központi település koncentrált fejlesztését, illetve a periférikus terek felől a mobilitás lehetőségének megteremtését jelenti, szintén a kohéziós politika részévé vált.

Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a magyar, román és szerb területi politika akkor érkezett felívelő szakaszba (itthon 1995-től, Romániában nagyjából 1998-tól (Benedek 2006), Szerbiában 2001-2002 környékétől), amikor a „régiónk Európája”

³ Még a viszonylag fejlettebb magyar oldalra is jellemző, hogy az egyes ágazatok fejlesztésre szánt forrásainak 60–70%-át a Nemzeti Fejlesztési Terv hazai társfinanszírozásába kell(!) fordítani ahhoz, hogy az uniós pénzek lehívása a 2007–2013 időszak folyamán zökkenőmentesen végbemehessen. Így néhány kisebb volumenű reform, szerkezeti átalakítás végrehajtása mellett alig marad saját forrás a kizárólag hazai forrásokra alapozott fejlesztésekre.

mozgalom a nyugati államokban már elveszítette lendületét. A nyolcvanas-kilencvenes évekre a közigazgatási rendszerek átalakítása lezajlott a legtöbb államban (a kevés kivétel egyike Írország, ahol a regionalizációt a forráslehívások maximalizálása mozgatta), a régiók hatáskörökkel való ellátása tetőzött. Miközben az érintett három ország a területi önkormányzatok kialakításának problémájával foglalkozik, addig Nyugat-Európa újra felfedezte a városrégiókat mint az innováció elsődleges hordozóit és a globális versenyképesség Unión belüli magterületeit⁴ (Faragó 2005).

A nemzetközi meghatározottság mellett az érintett országokban – ezen belül részletesebben Magyarországon – a regionális szint mellett létező, hatályos tervdokumentumok figyelembevétele kötelező tervezői feladat, s ez a fejlesztési lépések végrehajtása során is előkövetelmény. Ez egyaránt jelenti a más területi szint(ek) számára elkészült fejlesztési dokumentumok tartalmának és szemléletének ismeretét, valamint az ágazati fejlesztési elképzelések, döntések beépítését a készülő dokumentumokba. A magyar tervezési rendszer sajátos vonása, hogy a területfejlesztési tervezés és a területrendezési tervezés akár térben, intézményesen és időben is elválhat egymástól, ami nem jelenti azt, hogy a két alapvető tervdokumentum a fejlesztési koncepció és/vagy fejlesztési stratégia, illetve a területrendezési terv belső összhangját nem kellene megteremtteni. A különidejűség ugyanakkor korlátokat is emel a később készülő dokumentum tematikája elé, hiszen a már hatályos tervdokumentumban lefektetett elveket és konkrét fejlesztési, szabályozási kereteket kötelező érvennyel kell figyelembe venni és alkalmazni (Rechnitzer 1998).

Az Európai Unió peremén fekvő országokban – ebben az értelemben mindegy, hogy az Unión belül, vagy kívül fekszenek – az alapvető tervezési gyakorlat kialakításakor két, egymást lényegében kizáró elvet lehetett volna érvényesíteni, s nem tekinthető történelmi véletlennek, hogy mindhárom ország azonos modellt követ (hasonlóan a 2004 óta csatlakozott országok mindegyikéhez, illetve a várományosokhoz). Az egyik modell lényege az alulról felfelé való tervezés (bottom-up), ahol a települési, kistérségi fejlesztési dokumentumok vonatkozó részeiből építkeznek a magasabb területi (közigazgatási) szinthez rendelhető tervek. Ennek alapfeltétele, hogy az alacsonyabb térségi szinten készülő terv erős kitekintő részeket tartalmazzon már a helyzetértékelési fázisban, majd a koncepcionális és programozási szakaszban egyaránt. A magyar gyakorlat sokkal inkább azt mutatja, hogy már kistérségi szinten is egyfajta autark tervezési gyakorlat zajlik, a fejlesztések, mintha légtüres térben valósulnának meg, alig számolnak a többi térség hasonló vagy párhuzamos fejlesztési lépéseivel, azok a saját elképzelések megvalósulását erősítő vagy éppen gyengítő hatásával. Ilyen formában az alacsonyabb területi szinthez tartozó tervek alig alkalmasak arra, hogy belőlük felépíthetők legyenek a magasabb szintű dokumentumok fő fejlesztési irányjai (aggregáció). A bottom-up típusú tervezés legnagyobb előnye, hogy abban döntően olyan fejlesztési elképzelések jelennek meg, melyek valós igényekre, helyi erőforrásokra vagy éppen szükségletekre támaszkodnak. Hátránya ugyanakkor, hogy az aggregálás esetén a szereplők közötti konszenzus megteremtése a még vállalható fejlesztési lépésekről hosszadalmas, számos

⁴ Az uniós K+F keretprogramok beadott és nyertes pályázatainak térbeli eloszlása e szemlélet erősödését szinte előrevetítette. Az EU-12-ek, majd 15-ök legfejlettebb 10 városrégiója a kutatási források 40–60%-át hívta le évente.

egyeztetéssel jár, ami lassítja a tervezési folyamatot. Ez utóbbi jelenség azonban előny is lehet egy valós társadalmi tervezés esetén, hiszen a reálisan megalapozott és konszenzuson alapuló fejlesztési dokumentum végrehajtása gyorsabb, zökkenőmentesebb, s nagyobb számban várhatók az egyes fejlesztési elemek közötti szinergiák. Társadalmi tervezésre vagy azokat közelítő kísérletekre a települési és kistérségi szinten került csupán sor, ahol a lokális közösség átfoghatónak bizonyult a tervezők számára.⁵

A másik lehetséges út, melyet a rendszerváltozásokkal érintett országok mindegyike jár, inkább a „felülről lefelé” (top-down) típusú tervezési elvet követi. Ennek értelmében az elsődleges igazodási pontokat az országos ágazati (az már szerencsés elmozdulásnak tekinthető, ha a nemzeti szintű területi) fejlesztési és rendezési alapidokumentumok jelentik, s ebből próbálják „kimazsolázni” az adott téregységet érintő, megvalósítható elemeket (dezaggregáció). Ennek a fejlesztési elvnek kétségtelen előnye, hogy a tervdokumentumok illeszkedési szintje felfelé, de egymás között is kifejezetten magas, ugyanakkor ebből eredeztethető az a kritika is, mely szerint a tervek bármely régióra, megyére, kistérségre vonatkozhatnak, a fejlesztési elképzelésekben a helyi adottságok és sajátosságok nem, vagy csak érintőlegesen jelennek meg. A tervezés gyorsabb lefuttatása látszatra hatékonyabbá teszi a folyamatot: hamarabb ki lehet írni az első pályázatokat, gyorsabban indulhat a fejlesztési források felhasználása. Ugyanakkor a társadalmi tervezés háttérbe szorítása a fejlesztések koordinálatlan végrehajtását, az egyes szereplők egymás rovására történő forrásszerzési akcióit, s szinergiák elmaradását valószínűsíti. A többségi vélemény kikerülésének számos technikája közül a legegyszerűbb a konzultációba bevont szereplők körének limitálása, valamint a párbeszédre fordított idő korlátozása (Faragó 2005).

A tervezési folyamat harmadik alapkérdése a tervezési filozófia megválasztása. A rendszerváltó országokban (s ebből a szempontból lényegében mindegy, hogy a rendszerváltás melyik évben következett be) az államszocializmus lebontása nyomán a neoliberalis gazdaságpolitikák kerültek uralkodó szerepbe⁶. Ennek egyik folyománya volt a tervezés szerepének háttérbe szorítása a kilencvenes évek első felében, majd a liberális tervezési filozófiák gyakorlatba való átültetése – Magyarországon 1996-ot követően (Faragó 2005; Benedek 2006). Nem véletlen, hogy a Lisszaboni Stratégia elfogadását megelőzően pl. a magyar területi tervek jelentős része már versenyképességi túlsúllyal készült (nem annyira a célok, mint inkább a pri-

⁵ A Duna–Körös–Maros–Tisza (DKMT) Eurorégió 2005-ben elkészített stratégiája, bár a térség léptéke miatt nem tekinthető klasszikus társadalmi tervezési folyamatnak, ám a három országból érkezett szakértők, valamint az eurorégiót alkotó téregységek meghatározó lobbicsoportjai közötti viszonylag hosszú ideig zajló belső vita, illetve az eredményként előállított konszenzuson alapuló tervdokumentum kedvező példának számít. A folyamat ilyen lefolyásában szerepet játszott az, hogy egyik érdekelt szereplő sem volt képes az akaratát rákényszeríteni a másikra, ezért folyamatosan szüksége volt partnerekre, hogy saját fejlesztési szükségleteit és elképzeléseit a tervbe tudja építeni.

⁶ Társadalompolitikai értelemben a neoliberalizmus szerepe bár növekvő, de nem kizárólagos. Elsősorban azért, mert a nyugat-európai minták más modelleket is közvetítenek (lásd pl. az osztrák korporációs modellt, vagy a jóléti állam skandináv formáját). Ugyan az 1990–2006 közötti időszak politikai és gazdasági válságai a jóléti állam modelljét erőteljesen erodálták, a fejlett nyugat-európai demokráciák vívmányai még számos területen példaértékűek a rendszerváltó országok döntéshozói számára.

oritások és programok szintjén), a területi kiegyenlítés szerepét a (vonalas) infrastrukturális fejlesztéseknek kellett (volna) betölteniük. Történt mindez annak ellenére, hogy az általam „első generációs” terveknek nevezett dokumentumok célrendszerében még az életminőség területi különbségeinek csökkentése, a területi kohézió erősítése állt az első helyen. (Csak a programozási fázisban nem sikerült megtalálni az ezt alátámasztó releváns fejlesztési lépéseket.) A neoliberais tervezési filozófia dominanciája mellett szinte törvényszerű, hogy sokkal nagyobb gondot jelentett a Göteborgi Stratégia gyakorlatba való átültetése, vagy olyan területfejlesztési elvek valós érvényesítése, mint a fenntarthatóság⁷ és az esélyegyenlőség. A jóléti államot alkotó hálózatok hiányának (illetve a korai vagy túlfelveztetett szocialista jóléti rendszer szétesésének) következtében a társadalom megjelenése a területi tervekben egyoldalú, tiszta formában tükrözi vissza a neoliberais elveket (munkaerő, humán erőforrás).

A regionális tervezés dokumentumai és a tervezési folyamat tapasztalatai a tervező szemével

Az előző részben – mintegy felülről szemlélve – tekintettük át a területfejlesztés külső meghatározóit. E fejezetben a tényleges területi tervezői gyakorlat oldaláról próbáljuk bemutatni az érintett térségben a tervezés eredményeit és problémáit az utolsó közel tíz év személyes tapasztalatai alapján.

A Délvidéket érintő területi tervezési folyamat eredményei közül két területi egység, a Dél-Alföld régió, valamint a DKMT Eurorégió tervezési folyamatát és annak tapasztalatait elemezzük részletesebben. A párhuzamos elemzést részben indokolja a tervezési folyamatban kimutatható párhuzamosságok nagy száma, miközben az eltérő háttér miatt a különbözőségeket bemutatására is tág teret szentelünk⁸.

Magyarországon a 21/1996. Tv. (A területfejlesztésről és a területrendezésről) elfogadása és hatályba lépése után indulhatott meg a területi tervezés⁹. A törvény hozta létre a fejlesztési-statisztikai régiókat, ezek fejlesztési tanácsait és ügynökségeit mint a tanácsok munkaszervezeteit. A törvény különített el első ízben az 1996-

⁷ A fenntarthatóság hazai definíciói közül ezt leglátványosabban az ún. „hosszú távon fenntartható gyors gazdasági növekedés” fogalom jelzi, ahol a gazdasági dinamika fenntarthatósága kizárólag gazdasági alapfeltételek teljesülésén nyugodott.

⁸ A két területi egység tervezési dokumentumai közül azokat használtuk fel az elemzés elkészítésekor, melyek tervezésében tevőlegesen is közreműködtünk valamilyen szinten. Ezek: Békés Megye Területfejlesztési Konceptiója (1997), Csongrád Megye Területfejlesztési Konceptiója (1998), A Dél-alföldi Régió Területfejlesztési Konceptiója (1999), Csongrád Megye Területfejlesztési Programja (2001), A Dél-alföldi Régió Területfejlesztési Konceptiója – Felülvizsgálat (2003), A Dél-alföldi Régió Területfejlesztési Stratégiája – Felülvizsgálat (2003), Csongrád Megye Területfejlesztési Konceptiója – Felülvizsgálat (2006), A Magyar–Román határtérség Fejlesztési Stratégiája (2000), A DKMT Eurorégió Fejlesztési Stratégiája (2005), Dél-alföldi Operatív Program (ÚMFP 2007–2013) Egyeztetési változat (2006), Szeged Biopolisz Fejlesztési Pólus Program. Egyeztetési változat (2006).

⁹ Az MTA RKK Nyugat-Magyarországi Intézet (NYUTI) a Magyar Kormány megbízásából két megyére (Győr-Moson-Sopron és Vas), valamint egy „régióra” (Északnyugat-Dunántúl) már 1996 előtt egy-két évvel elkészített mintának szánt fejlesztési dokumentumot, ám ezek megvalósítására akkor még legfeljebb ágazati források álltak rendelkezésre.

os költségvetésen belül kizárólag területfejlesztési célokra pályázható, felhasználható forrásokot (a korábbi években a válságtérsegek támogatására elkülönített források alanyi jogon és nem pályázat útján jutottak az érintett megyékbe) (Pálné Kovács 1999).

A Dél-alföldi Regionális Fejlesztési Tanács (DARFT) és Ügynöksége (DARFÜ) 1996 folyamán kezdte el működését, s 1998–1999 folyamán készítette el 15 évre szóló fejlesztési koncepcióját, majd 1999–2000 folyamán az ebből lebontott 5–7 évre tervezett Stratégiát, s 2000–2001-ben ennek folytatásaként élénk operatív programalkotás is zajlott a régióban (14 operatív program készült el viszonylag rövid idő alatt, bár a stratégia tematikájának csak részeit fedték le velük). Az első nagy tervezési hullám lecsengését objektív okok mozgatták: a várakozásokkal ellentétesen a területfejlesztésre koncentrált források növekedése minimális volt, az ágazati és területfejlesztési források közötti koordináció kormányzati szinten elmaradt, ami azt jelentette, hogy fennmaradt a szektorális fejlesztések primátusa a területivel szemben. Bár az operatív programok zöme már forrásigényt és hatástanulmányt is tartalmazott, a végrehajtásuk érdemben meg sem indult a szükséges eszközök hiánya miatt.

A régióban a tervezési folyamat az európai uniós csatlakozás közeledtével élénkült meg újra. 2003-ban a DARFT megbízást adott a Koncepció és Stratégia időközi (mid-term) monitoring elvégzésére, majd – ennek részeként – a 2004-től induló 1. Nemzeti Fejlesztési Terv (2004–2006) tematikájához való illeszkedés feltárására. A monitoring rávilágított számos hiányosságra, s a végrehajtással kapcsolatban sommasan megállapította, hogy abban nem érvényesült a tervszerűség¹⁰, ám legfontosabb problémaként a területfejlesztésre rendelkezésre álló források elégtelen mértékét jelölte meg.

A 2007-től induló új európai uniós finanszírozási ciklusra való felkészülés jegyében végül 2005 során került sor egy megújított helyzetértékelésre alapozva a régiós fejlesztési stratégia kidolgozására. Ez a fejlesztési dokumentum lett – több más, egyes fejlesztési területekre készült részanyaggal egyetemben – a Dél-alföldi Regionális Operatív Program (2007–2013) (DAROP) fejlesztési dokumentum alapja. A DAROP a 2. Nemzeti Fejlesztési Terv (Új Magyarország Fejlesztési Program – ÚMFP) egyik önálló operatív programjaként került ki a brüsszeli bizottság elé, s várhatóan 207 milliárd Ft önálló forrás pályáztatását teszi lehetővé 2007–2013 között.

A DKMT Eurórégió 1997-es megalakulása után a vezető szerv (Elnökök Tanácsa) viszonylag gyorsan felállt, ám állandó munkaszervezet kialakítására még hosszú évekig nem került sor. (A DKMT Titkársága végül Szegeden kezdett működni, mindössze két munkatárssal, illetve egy-egy nemzeti összekötővel Temesvá-

¹⁰ Ez nem csupán a helyi szereplők hibája, sokkal inkább a nemzeti fejlesztési politika hektikusan változó csapásirányának, a források mozgatásának, átcsoportosításának volt a következménye. Ez azt eredményezte, hogy a települések, térségek és megyék mindig olyan célra nyújtottak be pályázatot, amire lehetett, lényegében függetlenül a stratégiai érdekektől. Ennek következménye a fejlesztési lépések koordinálatlansága, a kohézió elmaradása, a fejlesztési források nem hatékony felhasználása lett. Az állami fejlesztéspolitika gyakori változása a fejlesztési dokumentumok tartalmára gyakorolt káros hatást, hiszen olyan koncepciót és/vagy stratégiát „vártak el” a megrendelők a tervezőktől, melyekkel lényegében mindenre lehetett pályázni. Ez a legkevésbé sem segítette a helyi erőforrásokra és sajátosságokra alapozott, a helyi igények kielégítését előtérbe helyező tervek készítését.

ron és Újvidéken 2002-ben.) E hiányosságot részlegesen pótolták az 1998-tól megalakuló tematikus munkacsoportok, melyek munkája – valamint külső szakértők bevonása – eredményeként 1999-ben elkészült a DKMT Eurorégió Fejlesztési Konceptiója, illetve az év folyamán megkezdődött a fejlesztési programok kidolgozása is. A délszláv háború az eurorégió fejlődését, s természetesen a fejlesztési dokumentumokban foglaltak végrehajtását is évekkal vetette vissza (Illés 2002). 2003-tól a résztvevők köre véglegessé vált (kialakultak a román régiók, illetve magyar oldalon a szervezetet elhagyta az Észak-Alföld régióba tartozó Jász-Nagykun-Szolnok megye), bevezették a tagdíjat (részben az apparátus és az iroda fenntartására, részben a fejlesztési projektek önrészenek biztosítására), s a működés egészét operatívabbá tették. Az hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a tagdíjából befolyt összeg elégtelen bármely nagyobb léptékű fejlesztési feladat megvalósítására, mint ahogy az is, hogy az 1999-ben kidolgozott koncepció már nem alkalmas kerete az együttműködés továbbfejlesztésének. Az új fejlesztési stratégia 2005-ös elfogadása abból a szempontból is korszakhatár a DKMT történetében, hogy első ízben nyílt arra lehetőség, hogy a három tagrégió már hatályos fejlesztési dokumentumait is figyelembe vegyék a tervezők az eurorégió stratégiájának kidolgozásakor¹¹. A korábbi gyakorlattal szemben ezúttal országonként 3-3 szakértő közös munkája során alakult ki a fejlesztési dokumentum váza, majd a régióként végrehajtott egyeztetések során formálódott ki az új stratégia. A tervezési folyamat hiányosságaként említhető, hogy nem előzte meg monitoring, a tervezőknek csak részleges információik voltak az 1999 óta végbement fejlesztési lépésekről, de különösen azok távlati hatásairól. A 2005-ös tervezési folyamat esetében sokkal könnyebb volt a nemzeti (illetve Vajdaság esetében a tartományi) szintű alapidokumentumokhoz való igazodást biztosítani, mint 1999-ben, hiszen mindhárom országban elkészültek a vonatkozó tervek, s azok egységes struktúrában és filozófiában, hasonló tartalommal, euro-konform módon lettek kidolgozva.

A tervezés legfőbb tapasztalata a Dél-Alföldön az volt, hogy nincs valódi igény társadalmi tervezésre. Bár a régió léptéke miatt a települési-kistérségi szinten használható technikák változatlan formában nem lettek volna adaptálhatók, a Dél-Alföldi Regionális Fejlesztési Tanács és a Fejlesztési Ügynökség részéről nem volt készlet a munkanyagok kötelező körön és időtávon túli egyeztetésére, új partnerek – főként a civil szféra – bevonására. Ugyanakkor a tanács tagságának delegációs rendszere, az egyes megyékben hosszabb idő alatt kialakult erőviszonyok és kulcsszereplők köre erős lobbijt jelentett az egyedi kezdeményezések megjelenítésére a stratégiában. Ez azonban nem tekinthető a bottom-up típusú tervezési technika megjelenésének, sokkal inkább egyedi érdekek artikulálásának, lobbizásnak, melyet semmiféle lokális vagy térségi konszenzus nem támasztott alá. A tervkészítők még a második generációs tervezési folyamatban is állandóan túlzott elvárásokkal szembesültek. A lokális szereplők hiányos ismeretei miatt minden probléma megoldását egyetlen tervdokumentum végrehajtásától várják, ami irreális. Ennek oka nem csupán a források

¹¹ 1999-ben még sem a román, sem a szerb oldalon nem állt rendelkezésre területfejlesztési dokumentum. 2005-re a román oldalon komplex területfejlesztési stratégia, a szerb oldalon pedig egy német inspirációra készített, tág tematikával dolgozó gazdaságfejlesztési stratégia segítette a munkát, mely már foglalkozott az infrastruktúra és a humán erőforrás fejlesztésének kérdéseivel is.

szüksége (ez jellemezte az 1. Nemzeti Fejlesztési Tervet, s ez várható az ÚMFP kapcsán is), hanem a területi és ágazati fejlesztési kompetenciák világos elkülönítésének elmaradása, elsősorban országos szinten¹². Különösen a DAROP készítése során volt világosan tetten érhető a központi akarat érvényesítésének erőteljes kísérlete a területi tervezésben¹³. A kormányzat különböző szervei és intézményei (Nemzeti Fejlesztési Hivatal, Országos Területfejlesztési Hivatal, VÁTI Stratégiai Tervezési Intézet¹⁴) nem csupán a regionális operatív programok struktúráját, de tartalmát, s az indikatív forrásmegosztás elveit is központilag határozták meg. (Ezek után némiképp komikus, hogy számon kérték a regionális sajátosságok nem kellő szintű megjelenítését az elkészült anyagokban.) A korábbi tervek végrehajtásának tapasztalatai között a forráselosztás térségi elveinek hibás kialakítását (mindenki kap valamit, vagyis hiányzik a koncentráció), valamint a szinergiák elmaradását, a fejlesztések hatékonyságára vonatkozó elemzések hiányát lehet említeni.

A DKMT Eurorégió kapcsán említett, konszenzusra törekvő tervezési folyamat nem párosult erős alulról érkező nyomással, a lokális, kistérségi/községi (Szerbia), megyei elvárások erőteljes lobbitevékenységével. Ebben a kontextusban a tervezők lényegesen szabadabb kezet kaptak, ami nem csupán a célrendszer és a programstruktúra minőségében, hanem azok tartalommal való megtöltésében is jelentkezett¹⁵. Korlátozó elemként a különböző nemzeti szintek felé való megfelelés kényszere jelentkezett, ami az egyes országok által használt egységes tervezési filozófia (neoliberalizmus) és technika (top-down tervezés) ellenére is nehézségeket okozott, elsősorban az eltérő jogrendszer és joggyakorlat miatt¹⁶. Úgy tűnik – az első tapasztalatok alapján –, hogy a végrehajtásban is megmaradt a tervezés során kialakult konszenzus (valamifajta kölcsönös bizalom a szereplők között), ám az eurorégió hiányzó saját forrásai a kitűzött feladatok megvalósítását mégis megnehezítik. A határon átnyúló fejlesztések esetében még a régióknál is nehezebb feladat lesz a szinergiák értékelése egy esetleges későbbi monitoring kapcsán, ám a már lezárult projekteket tekintve ezek nem egyértelműek. A DKMT alapvető problémája, hogy mint eurorégió túlságosan nagy, nem tud minden érdekelt egyforma intenzitással bekapcsolódni a folyamatokba, s az érdekeltég a kooperáció fejlesztésére is eltérő. Már megyei szinten is láthatók egymással kifejezetten szorosan együttműködő párosok (Csongrád–Temes, Békés–Arad, Csongrád–Vajdaság, s az utóbbi időben Bács-Kiskun és a Vajdaság), vagy városi hálózatok (Szeged–Temesvár–Szabadka–Újvidék,

¹² Erre az ÚMFP Operatív Programjai közötti bő éves egyeztetési sorozat eredményeként került elsőként sor 2006-ban, ám a végeredményt látva ez sokkal inkább tetszik ad-hoc jellegű alkuk sorozatának, mint egy szerves fejlődési folyamat eredményeként kialakult kiértelt, konszenzusos megállapodásnak.

¹³ Korábban erre nem is volt szükség, hiszen a decentralizált fejlesztési források volumene oly csekély volt, ami nem indokolt ilyen mértékű beavatkozást.

¹⁴ Mint a Miniszterelnöki Hivatal professzionális területfejlesztési ügyekre szakosodott háttérszervezete.

¹⁵ A DKMT Stratégia sajátos vonása, hogy a tervezési fázisban a stratégia-alkotással szinte párhuzamosan megkezdődött a dokumentum operatív programokkal való feltöltése is.

¹⁶ Románia és Magyarország viszonylatában a probléma kevésbé bizonyult élesnek, köszönhetően az európai uniós jogharmonizációnak, mely 1998–1999 óta zajlik mindkét államban, ám Szerbia esetében a probléma jóval élesebbnek bizonyult.

Békéscsaba–Gyula–Arad, Baja–Zombor, vagy éppen Makó–Nagyszentmiklós stb.), melyek tulajdonképpen a fejlődés motorjainak tekinthetők. Ugyanakkor az eurorégió perifériáin fekvő térségek és települések aktivitása mérsékelt mindhárom régióban, ezek kapcsolatrendszere inkább a saját országon belül marad (pl. Dél-Bácska, Szerémség) vagy más határ régió felé (is) nyitott (pl. Krassó-Szörény).

A tervezési folyamat sikere mind régiós, mind eurorégiós szinten arra vezethető vissza, hogy a térségben közös vagy hasonló problémák vannak, s ezek megoldása hasonló módon és eszközökkel történhet. A táji-természeti egyveretűség mellett a fejlett nyugati gazdaságokhoz mért általános elmaradottság, a felzárkózási kényszer tűnik elsődlegesnek. Ezt a hasonló ágazati válságjelenségek, a gazdaság strukturális problémái egészítik ki, megerősítve azzal, hogy mindhárom régióban megvan az ún. „duális gazdaság”¹⁷ kialakulásának esélye. A felzárkózást a belső tőkeforrások elégtelensége lassítja, miközben a térség erőteljesen függ a központi hatalomtól (ebben az értelmezésben mindegy, hogy direkt vagy közvetett befolyásról van-e szó). Miután a helyi mellett a nemzeti források is elégtelenek a gyors növekedés elindításhoz, a siker alapvető záloga a nemzetközi fejlesztési eszközök (működőtőke, segélyek, pályázati források) minél nagyobb volumenű bevonása a fejlesztésekbe. Ennek kapcsán az Unió elvárásaihoz való igazodás – miután nagyobb tömegű direkt fejlesztési forrás csak onnan várható rendszeres és kiszámítható formában – egyre inkább alapvető fontosságú. Ehhez azonban nem csupán a tervezési fázisban, de a forrásfelhasználásban is EU-konform megoldásokat kell alkalmazni.

A területfejlesztés forrásai – várható elmozdulások a regionális politikában

A fejlesztési lépések végrehajtására a 2007–2013 időszakban minden korábbinál jelentősebb esély van. A Magyarországon felhasználható mintegy 8.000 milliárd Ft (22,5 milliárd euró) európai uniós területfejlesztési támogatásból¹⁸ a Dél-Alföld nagyjából 680–700 milliárd Ft-ra számíthat, melyből mintegy 207 milliárdot decentralizált formában lehet megpályáztatni (itt a DARFÜ Közreműködő Hatóságként jelenik majd meg), a fennmaradó 480–490 milliárdos keretet pedig az ágazati operatív programok nagyprojektjein keresztül lehet a régióban felhasználni. Ez a forrás volumen nagyjából egy nagyságrenddel lehet nagyobb, mint az 1. NFT keretében a régióba évenként érkező uniós támogatás összege, igaz, közben a nemzeti forrásból indított fejlesztések köre és a rá fordított összegek nagysága aligha fog növekedni 2013-ig. Románia az adott időszakban nagyjából 32 milliárd euró területfejlesztési forrással gazdálkodhat, ebből a West Régió 2–2,2 milliárd eurós keretösszeget hívhat le. Ehhez képest, mind az e két országba érkező Interreg–források, de különösen a Szerbia számára megnyitott CARDS támogatási keret nagyságrendje sokkal csekélyebb.

¹⁷ E rendszerben lényegében egymás mellett létezik egy kis- és középvállalatok által dominált, hazai tulajdonosi kört megjelenítő, helyi és térségi piacokon aktív gazdasági szegmens, s vele párhuzamosan egy, a globális gazdaságba mélyen beágyazott, nemzetközi piacokon aktív, jórészt külföldi tulajdonlással jellemezhető nagyvállalati kör.

¹⁸ Ez még kiegészül a vidékfejlesztésre fordítható mintegy 1.250 milliárd Ft-os keretösszeggel.

A regionális szintre decentralizálódó tervezés, pályáztatás, monitoring azonban a régiós szint szerepét és mozgásterét egyértelműen megnöveli mind Magyarországon, mind Romániában. A régiók döntési kompetenciákkal, jogkörökkel való „feltöltése” mindkét új uniós tagállamban folyamatban van, ez egyértelműen növeli mozgásterüket a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztése terén is (pl. a megnövekedő saját források révén – Pálné Kovács 1999; Benedek, 2006) Szerbiában ugyanakkor az új alkotmány népszavazással történt megerősítése kapcsán a Vajdaság autonómiájának szintje bizonyosan megváltozik, ám ennek mértékét még nem lehet egyértelműen felmérni.

A tagrégiókból felépülő DKMT Eurorégió – mint önálló területfejlesztési szereplő – még mindig nem tud önállóan pályázni a fejlesztési forrásokra, nem tud önállóan pályázatokat kiírni, hiszen továbbra is a régióktól átengedett eszközökkel gazdálkodik. Ez kockázati tényezőt jelent a fejlesztési stratégia végrehajtását illetően, melyet azonban a tagrégiók erős elkötelezettsége a határon átnyúló kapcsolatok erősítése irányában áthidalhatóvá tehet.

IRODALOM

- A Dél-alföldi Régió Területfejlesztési Konceptiója (1999), Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály.
- A Dél-alföldi Régió Területfejlesztési Konceptiója. – Felülvizsgálat (2003), Békéscsaba–Kecskemét, MTA RKK ATI.
- A Dél-alföldi Régió Területfejlesztési Stratégiája. – Felülvizsgálat (2003), Békéscsaba–Kecskemét, MTA RKK ATI.
- A DKMT Eurorégió Fejlesztési Stratégiája (2005), Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály.
- A Magyar–Román határtérség Fejlesztési Stratégiája (2000), Budapest, Terra Kft.
- Békés Megye Területfejlesztési Konceptiója (1997), Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály.
- Benedek J. (2006) *Területfejlesztés és regionális fejlődés*. Cluj Napoca, Universitatea Babeş-Bolyai, Presa Universitara Clujeana.
- Csatári B. – Timár J. (szerk.) (2002) *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián IV. A területfejlesztési program tudományos megalapozása. Budapest, MTA TKK.
- Csongrád Megye Területfejlesztési Konceptiója (1998), Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály.
- Csongrád Megye Területfejlesztési Konceptiója. – Felülvizsgálat (2006), Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály.
- Csongrád Megye Területfejlesztési Programja (2001), Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály.
- Dél-Alföld Fejlesztési Regionális Operatív Program (ÚMFP 2007–2013) Egyeztetési változat (2006), Szeged, DARFÜ.
- Faluvégi A. (2004) Kistérségeink helyzete az EU csatlakozás küszöbén. *Területi Statisztika* 7(44)5. 434–458.

- Faragó L. (2005) *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. A közösségi tervezés elmélete. Studia Regionum Dialóg Campus Tankönyvek, Területi és Települési Kutatások 28. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Illés I. (2002) *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón*. Átalakulás, integráció, régiók. Studia Regionum Dialóg Campus Tankönyvek, Területi és Települési Kutatások 19. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Nagy I. – Kugler J. (szerk.) (2004) *Lehet-e három arca e tájnak?* Tanulmányok a délkeleti határrégió újjászerveződő kapcsolatairól. Békéscsaba–Pécs, MTA RKK.
- Nárai M. – Rechnitzer J. (szerk.) (1999) *Elválaszt és összeköt – A határ*. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben. MTA RKK Pécs–Győr.
- Országos Fejlesztéspolitikai Koncepció 2007–2020. (2005), Budapest, MEH, NFH. A Magyar Köztársaság Kormánya.
- Országos Területfejlesztési Koncepció (1997), Budapest, VÁTI Kht.,
- Országos Területfejlesztési Koncepció (2005), Budapest, VÁTI STI.
- Pálné Kovács I. (1999) *Regionális politika és közigazgatás*. Studia Regionum Dialóg Campus Tankönyvek, Területi és Települési Kutatások 14. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Rechnitzer J. – Lados M. (2004) *A területi stratégiáktól a monitoringig*. (Módszertan, gyakorlati praktikumok) Studia Regionum Dialóg Campus Tankönyvek. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Rechnitzer J. (1998) *A területi stratégiák*. Studia Regionum Dialóg Campus Tankönyvek. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Szeged Biopolisz Fejlesztési Pólus Program. Egyeztetési változat (2006), Szeged, Biopolisz Kht.
- Új Magyarország Fejlesztési Terv. Foglalkoztatás és Növekedés – 2007–2013. (2006), Budapest, MEH, NFÜ. Egyeztetési változat. A Magyar Köztársaság Kormánya.

Dileme teritorijalnog planiranja u srpsko–mađarsko–rumunskoj graničnoj regiji

Gábor Nagy

Prošla decenija (1996–2006) je predstavljala jedinstvenu priliku za istraživanje teritorijalnih procesa mađarsko-srpsko-rumunske granične oblasti i odnosa teritorijalnog planiranja i teritorijalnog razvoja. Regioni (Južna Nizija, West) i pokrajina (Vojvodina) koje dopunjuju jedna drugu, u smislu razvojnih mogućnosti, predstavlja obećavajuću oblast prekograničnog sistema odnosa za tri mlade demokratije. U studiji tražimo odgovor na pitanje: na koji način je na ovom prostoru tekao proces teritorijalnog planiranja, koji se zasniva na lokalnim resursima, sa kojim izazovima se susretao i na koji način ih je pokušavao rešiti. Najvažnije tačke istraživanja: teoretska pozadina, filozofija, tehnika planiranja sa posebnom pažnjom na društveno učešće i pojavljivanje lokalnih interesa. Spoljne odrednice regionalnog planiranja, konflikte između lokalnih interesa i potreba, posmatrali smo iz takvog ugla da čitaocu bude jasan komplementarni sistem planova koji se vezuju za različite nivoe teritorije. Ovaj posao smo obavili kroz analizu brojnih planskih dokumenata i detaljnu prezentaciju planskih dokumenata Regije Južna Nizija i Euroregiona Dunav–Kriš–Moriš–Tisa.

Dilemmas of spatial planning in the Serbian–Hungarian–Romanian border region

Gábor Nagy

The past decade (1996–2006) has offered a unique opportunity for research on the manner in which spatial processes, planning and development in the Hungarian–Serbian–Romanian border region are interconnected. Complementing each other in terms of development potential, two regions (the South Great Plain, West) and a province (the Vojvodina) offer three new democracies excellent opportunities for developing cross-border relations. In this paper we seek to answer the question of how spatial planning based on local characteristics occurred in the region, what challenges it had to face and how it managed them. The most important focus areas of research include the theoretical background, philosophy and techniques of planning with special regard to social participation and the representation of local interests. We put a specific approach on the external factors of regional level planning and the conflicts between local interests and needs that helps the reader understand the hierarchy of plans linked to the various levels of spatiality. We performed this task through a repeated analysis of several planning documents and a detailed presentation of the experience gained from the planning processes in the South Great Plain Region and Duna–Körös–Maros–Tisza Euroregion.

Együttműködésen alapuló területi tervezés és területfejlesztés Magyarország és a Vajdaság határrégiójában

Nagy Imre

Bevezető

Magyarország és Szerbia (a korábbi Jugoszlávia keretében) kapcsolatai a II. világháború után kedvezőtlenül alakultak, egyrészt Magyarországnak a rendszerváltozásig tartó egyoldalú tömbpolitikája, másrészt Szerbia – 1990-es években jellemzővé vált – polgárháborút szító politikája miatt. Szerbia kimaradt a nemzetközi folyamatokból, ami mély nyomot hagyott nemzeti fejlődésében, és kedvezőtlenül hatott a határ menti területei fejlődésére, valamint a szomszédos – így a magyarországi – határ menti területekkel történő együttműködésekre is. Ha volt is némi elmozdulás Szerbia határrégióinak fejlődése terén, a nem megfelelő hozzáállás miatt e térségek fejlesztése főleg spontánul történt, vaktában megtett lépések nyomán.

A határ menti régiók (a Magyarországgal határosak kevésbé) népességi adatai (2001-es népszámlálás) igen szomorú képet mutatnak. Ezeket a régiókat elmaradt perifériáknak tekinti a központosított irányításra épülő csúcspolitikai. E térségek kimaradnak az áruforgalom, a pénz, a lakossági érdekek és az információk vérkeringéséből (Đorđević 1994). Az 1990-es évek időszakában egyes határközségek a legfontosabb útvonalak mentén felmutattak ugyan minimális haladást, de ezt főleg a „szürke gazdaságnak”, az áru-, kábítószer- és embercsempészetnek köszönhetik.

A területfejlesztési tervek – mint az állami politika megvalósításnak eszközei – is valamelyest e körülményekhez igazodtak, mert Szerbiának ekkor még nem volt határrégió-fejlesztési politikája. Igaz, említés szintjén szerepel a Szerb Köztársaság Területfejlesztési Tervében (PPRS, 1996), hogy a határ menti térségekről külön területi terveket is ki lehet dolgozni, ha azt mindkét fél (a két szomszédos ország) bilaterális vagy multilaterális vonatkozásban megszervezi. Természetesen, amíg ilyen együttműködés nem volt, a tervek is hiányoztak. Amennyiben léteztek is elindított tervezések, ezek főleg az infrastruktúrára, a Magyarországra és a Horvátországba vezető fő utakra vonatkoztak, és csak a határátkelőhelyekkel, vámmentes övezetekkel és hasonló rendeltetésű objektumokkal foglalkoztak.

Az Európai Unió a határtérségekre vonatkozóan világosan fogalmaz. A végcél a jól működő szomszédsági együttműködés kialakítása a határrégiók között, ami aztán virtualizálhatja a fennálló és korlátként működő határokat. Ezért a továbbiakban arra keressük a választ, hogy mit tesz Szerbia határvidékei fejlesztéséért, hogyan indul meg határterületein a tervezés és programozás, milyen mértékű az együttműkö-

dés a tervezés területén, s azt milyen elvekre és politikára alapozza, alapozhatja, tekintettel arra, hogy Magyarország határrégióiban erre vonatkozóan már az EU-s előcsatlakozás folyamán is jelentős előrelépés történt.

A határtérség fejlesztésének tervezése

A határtérség, illetve a szimmetrikus határrégiók területére vonatkozó területfejlesztést számos elképzelés körvonalazza. Magyarország déli határterületének kistérségi, megyei és regionális tervei számoltak a szerbiai változások várható pozitív hatásaival, ezért valamennyi koncepció tartalmazza a közös gondolkodással, a komparatív előnyök hasznosításával történő fejlesztés elemeit. Az 1990-es évek közepétől vajdasági szakértők bevonásával készültek a határ menti kistérségi együttműködések fejlesztési tervei. Ezzel párhuzamosan a szerbiai tervezésben is megjelennek a határrégió fejlesztését célzó intézkedések, mivel Szerbia fejlesztési politikája az 1990-es évektől megkülönböztetett figyelmet szentel a fejletlen határ menti községeknek.

Magyarország déli határrégióját érintő területfejlesztési dokumentumok

A Dél-alföldi Régió Területfejlesztési Koncepciója (1998) hangsúlyozza: a régió jövőbeli fejlődése szempontjából kiemelkedően fontos, hogy a személyek, áruk, szolgáltatások és információk áramlásába aktívan bekapcsolódva, annak előnyeit kihasználva, a régió váljon az Európai Unió délkeleti kapujává, széles körű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, fejlődő térségévé. A fejlesztési irányok három prioritás köré csoportosulnak:

- a régió nemzetközi és logisztikai szerepköreinek kiépítéséhez szükséges közlekedési és informatikai feltételek megteremtése,
- a külgazdasági, kulturális és társadalmi kapcsolatok erősítése,
- a régió felsőfokú és egyéb, nemzetközi szereppel rendelkező centrumainak erősítése a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégióon belül és
- a határon átnyúló együttműködések kiterjesztése, különös tekintettel a természet- és környezetvédelemre.

Felső-Bácska és Észak-Vajdaság együttműködési programja (1999) a határ két oldalán gazdálkodók, vállalkozók kapcsolatának, kooperációjának javítását fogalmazta meg célként.

A „*Dél-alföldi Régió Határ Menti Fejlesztési Operatív Programja*” (2000) a határ menti együttműködésben az élelmiszeripar és kiséőágazatainak egy új, európai uniós elvárásoknak is megfelelő koncepcióját dolgozta ki, amely a régió homogén természeti erőforrásainak és adottságainak fenntartható hasznosításán és a meglévő tradicionális szakemberi kapcsolatokon alapul. Egy „...víz- és tájgazdálkodást segítő együttműködési program” keretében kiemelten kezeli az árvízvédelmi együttműködés szélesítését és tervezett projektjeinek felgyorsítását, valamint a belvízvédelmi és vízgazdálkodási teendők, tervek összehangolását. Kidolgozásra javasolja továbbá „a természetvédelmi és tájgazdálkodási tapasztalatok cseréjét” és a „különböző terhelhetőségű zónák kialakításában való együttműködést”. Az európai uniós előírások betartása érdekében „a növény- és állategészségügyi szolgálatok és szol-

gáltatók együttműködésének fejlesztése, a fertőzések elleni védekezés összehangolása, a növény- és állatbetegségek terjedése előrejelzési rendszerének kidolgozása” is lényegi részét képezik a küszöbön álló együttműködésnek.

Vajdasági oldalról egy információs adatbank, valamint egy magyar–jugoszláv vegyesbank létrehozását, szabadkai telephelyű vámszabad terület kialakítását javasolja a magyar tőke vajdasági befektetéseinek a megvalósítására, de igény van a homokvidék rekonstrukciójára, valamint hulladékgazdálkodási és termálvíz-hasznosítási koncepcióra is. *Magyar oldalról* a nonprofit szervezetek és a civil szféra együttműködése (ideértve a gazdaságfejlesztő intézményeket, kamarákat) és gazdasági szolgáltatások fejlesztése kerülne előtérbe, valamint javaslat született még egy modellterület kialakítására is, melynek keretében a vidékfejlesztés, a turizmus, a marketing, a K+F fejlesztése s a befektetők vonzása szerepelne.

A határrégió fejlesztését célzó vajdasági (szerbiai) és eurorégiós szintű tervezés

A Vajdaság teljességében határrégióként van nyilvántartva az EU Határrégióinak Szervezetében, emellett a Duna–Körös–Maros–Tisza (DKMT) Eurorégió teljes jogú tagja, tehát a hátrányos helyzetű területeinek felzárkóztatását a nemzeti és a regionális fejlesztési tervein kívül valamennyi bilaterális és trilaterális fejlesztési stratégia is támogatja.

Szerbia Területrendezési Terve (1996), valamint a *Vajdaság AT Gazdaságfejlesztési Programja (2003)* és annak módosított változata (2006) a határon átnyúló együttműködés keretében körvonalazzák a közlekedési, a kereskedelmi, az idegenforgalmi és a környezetvédelmi fejlesztések stratégiai vonatkozásait, a közösen kiaknázható idegenforgalom nyújtotta lehetőségeket. Az utóbbi dokumentum 9 stratégiai célja 3 prioritásba csoportosítva jelenik meg, s alapját képezi azon operatív programoknak, amelyek megvalósítása részben már megkezdődött. E prioritásokba csoportosított stratégiai célok a következők:

A belső erőforrások kihasználása

- kis- és középvállalkozások fejlesztése
- a mezőgazdaság és az élelmiszeripar komplex fejlesztése
- az idegenforgalom fejlesztése

A gazdasági fejlődés feltételeinek a javítása

- kommunikációs hálózatok
- az energiafelhasználás és vízgazdálkodás fejlesztése a tartományban
- a K+F, hivatali együttműködés és kutatás
- a külföldi tőke vonzásához szükséges keretek fejlesztése

A humán erőforrások minőségének fejlesztése és hasznosítása

- képzés, szakképzés, tréningek, különösen a modern technológiák (információs technológia) területén
- hátrányos helyzetű csoportok munkaerőpiachoz történő hozzáféréseinek támogatása.

2006-ban a Vajdaságban megkezdődött a községek¹ területfejlesztési stratégiáinak készítése (pl. Szabadkán, Magyararkanizsán, Zentán), melyek olyan fejlesztési elemeket is tartalmaznak, amelyek a szomszédos, határon túli régiókkal történő együttműködéssel állnak összefüggésben. Az Észak-Vajdaság magyar településeinek fejlesztési stratégiája 2006 végére készült el.

A *Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió² fejlesztési stratégiája* első prioritásként a régió „szociális kohéziójának növelését” fogalmazza meg és „az euroregionális identitás erősítését” kívánja megvalósítani.

„Az eurorégió főúthálózatának fejlesztése, az államközi fejlesztési intézkedések előmozdítása és harmonizálása” c. prioritás a térség közlekedési főúthálózatának fejlesztését célozza meg, mivel eurorégiós viszonylatban annak kialakítása (kiépítése) a múltban, regionális összehangolás és stratégiai tervezés nélkül történt.

„A régió belüli gazdasági kapcsolatok és kapuszerep erősítése” c. prioritás a három ország régiói között fennálló különbségek csökkentését fogalmazza meg, valamint a határon átnyúló térség gazdasági integrációjának erősítéséért száll síkra. A prioritás célja, hogy megtalálja a gazdasági szereplők közötti kapcsolatok építésének lehetőségeit, s növelje a gazdasági kooperációk számát.

„Az összehangolt, fenntartható természet- és környezetvédelem” prioritás a háttértérség környezetének és természeti kincseinek közös gondozását és hasznosítását célozza, aminek egyrészt a közös víztestek és felszíni vizek védelmére, másrészt a levegőtisztaság, talaj- és biodiverzitás-védelmi tevékenységekre kell összpontosítania. Ez a prioritás fogalmazza meg az alternatív energiaforrások széleskörű hasznosításának igényét is, ami azóta egyre inkább érezhető határon átnyúló alternatív energiahasznosítási együttműködést indított el.

A határ menti együttműködést támogató európai uniós INTERREG IIIA program a fentiekben érintett területeken történő előrelépésekhez kíván kiindulási alapot (keretet) nyújtani (tervek, megvalósíthatósági tanulmányok, környezetvédelmi hatástanulmányok stb.)³

A területfejlesztési dokumentumok megvalósításának szereplői

A fejlesztési dokumentumokban megfogalmazott célok megvalósítása csakis jól harmonizált együttműködéssel, működő partneri kapcsolatokkal érhető el. Ehhez nélkülözhetetlenek az együttműködésben érdekelt szervezetek, de kiemelt szerepet kapnak az egyének, azok kapcsolatfenntartó igénye, tevékenysége és szakmai rátermettsége.

¹ Opština=község. Olyan területi közigazgatási forma, amelyben egy központi szerepkörű településhez mint a község központjához, – ahol a községi képviselő-testület székel – még néhány (több) település (helyi közösség) tartozik. A községek területe alkotja a köztársaság területét.

² Tagjai: Magyarország dél-alföldi megyéi, Romániában Temes megye, Arad megye, Krassó-Szörény megye és Hunyad megye, valamint Szerbia Vajdaság Autonóm Tartománya.

³ Infrastruktúra-fejlesztés, környezetvédelem és árvízmezgelzés területén felmerülő közös kihívások kezelése, üzleti infrastruktúra és közös üzleti szolgáltatások fejlesztése, vállalatok és intézmények együttműködésének támogatása.

A magyar–szerb határrégió területfejlesztését elemezve, az együttműködésben résztvevő intézményeket mutatjuk be, valamint azon személyek tevékenységét emeljük ki, akik megkísérelték a határrégió érdekeit szimmetrikus (tükör-) projektek generálásával „két irányba” képviselni. A határ menti együttműködésben, de különösen a határ menti együttműködés fejlesztését támogató INTERREG IIIA forrásaira történő sikeres pályázás érdekében a térségben az alábbi intézmények fejtettek ki jelentős tevékenységet Magyarországon:

- VÁTI Területfejlesztési és Urbanisztikai Rt.területi képviselői,
- megyei kamarák,
- Dél-Alföldi Regionális Fejlesztési Tanács,
- Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió Kht.,
- Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja (MTA RKK) Békéscsabai Osztálya,
- Kistérségek Fejlesztéséért Tudományos Egyesület.

Szerbia területén a legtöbb munkát az alábbi intézmények fejtették ki:

- Szerbia Nemzetközi Kapcsolatok Minisztériuma – Belgrád,
- Vajdasági Tartományi Végrehajtó Tanács (kormány) megfelelő titkárságai (minisztériumai),
- Centar za Ekonomske Strateške Studije-„Vojvodina” („Vajdaság” Gazdaságstratégiai Kutató Központ, CESS)
- regionális fejlesztési központok,
- kamarák,
- Újvidéki Egyetem Szabadkai Közgazdasági Kara.

A fejlesztési célkitűzések megfogalmazásában elsősorban a magyarországi partnereknek volt kiemelkedően fontos szerepük, hiszen az EU határ menti együttműködést célzó elvei megvalósításának igénye a magyarországi határmegyékből indult. Ekkor még Szerbiában a bizonytalan politikai viszonyok hátráltatták az együttműködést viszonzó törekvéseket. Az önkormányzati és intézményi kapcsolatokon⁴ túl lényegi kapcsolatfelvétellel csak a milosevityi-rendszer bukását követően kerülhetett sor, s elsőként ez a kamarák együttműködésében, majd a DKMT tevékenységében nyilvánult meg, de jelentős szerepe volt még pl. az Új Kézfogás Alapítványnak is.

Az INTERREG IIIA forrásaira történő pályázást támogató felkészítő tréningek megszervezésében a londoni LRDP. Co.-nak volt fontos szerepe, ami más magyarországi területfejlesztési cégekkel konzorciumban Szegeden, Baján és Békéscsabán tartott indító konferenciákat, illetve felkészítő tréningeket. Ezeken a tréningeken megjelentek az első vajdasági érdeklődők is (a szabadkai, a zombori regionális ügynökségektől és más vajdasági önkormányzatoktól), akiknek már volt némi tapasztalatuk uniós pályázatokkal kapcsolatban. Ezen érdeklődők közül kerültek ki az első komoly pályázatíró szervezetek is, amelyek később a többi község pályázási tevékenységét is generálni fogják.

⁴ Az intézményi kapcsolatok elsősorban a kötelező államközi kapcsolatokra (vízügyi szervek együttműködése), valamint a tradicionális önkormányzati kapcsolatokra (Szeged–Szabadka; Baja–Zombor) vonatkoznak, amelyek közös fejlesztési célkitűzéseket csak igen ritkán tartalmaztak.

A pályázatokon való részvétel tömegességét a vajdasági oldalon elsőként a szerbiai Nemzetközi Kapcsolatok Minisztérium próbálja tréningek formájában növelni, ám sokkal hatékonyabb e tekintetben a CESS Gazdaság-stratégiai kutatóintézet, amely az első pályázati felhívást követően összesen 4 felkészítő tréninget szervezett magyarországi szakemberek bevonásával a vajdasági önkormányzatok részére, valamint az Újvidéki Egyetem Szabadkai Közgazdasági Karán a szabadkai érdeklődők számára. A tréning szervezések és azok lebonyolítása során indirekt módon alakultak ki kapcsolatok a fentebb említett magyarországi és vajdasági intézmények között, amelyek újabb szomszédos programok kezdeményezését indították el. A „szimmetrikus” intézmények között kialakuló hivatali kapcsolatoknak (CESS – MTA RKK vagy a Tartományi Kormány és a VÁTI, szabadkai Közgazdasági Kar – MTA RKK) a további határregiói fejlesztéseket illetően jelentős súlya és szerepe van, de az együtműködés mélységét a személyes kapcsolatok adhatják meg. Ez egyértelműen kiderült azon érdeklődésekből is, amelyeket a potenciális vajdasági pályázók tanúsítottak a pályázat kiírása utáni időszakban. Az előkészítő tréningeken szereplő magyarországi szakértőkhöz számos felkérés érkezett a pályázati partnerek felkutatását segítő tanácsadás céljából. Elmondható továbbá, hogy a magyarországi intézményekben dolgozó, Vajdaságból áttelepült szakértők szerepe – a szimmetrikus odafigyelés és a mindkét irányba (pl. Bácsalmáson, Baján, Szegeden és Békéscsabán) történő tevékenység – főleg a 2006-os év pályázati kiírásra történő tömegesebb jelentkezésben és azok területi eloszlásában érezhető legjobban⁵. Természetesen ezen számok mellett számos együtműködést alátámasztó pályázati törekvéstről is tudunk, amelyek határidőcsúszás vagy elkésett kapcsolatfelvétel miatt nem kerültek beadásra. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a 2005-ben közel 60 településről beadott 80 pályázathoz⁶ viszonyítva 2006-ban 88 településről 180 pályázat került beadásra. Ez a tény véleményünk szerint a megalapozottabb pályázatfelkészítéssel és az együtműködésre való hajlandósággal magyarázható (2.1 ábra).

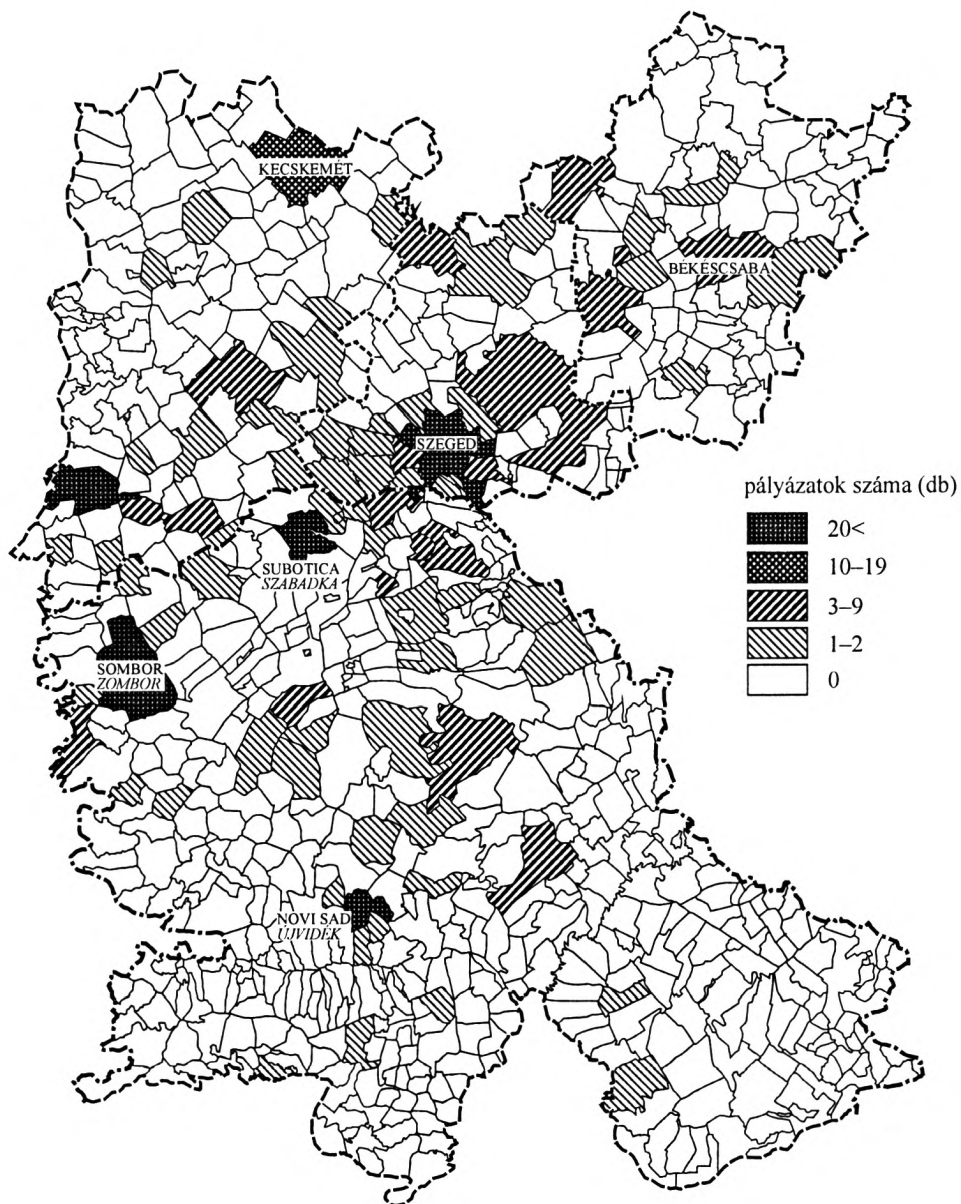
A Zombori Regionális Fejlesztési Ügynökség szakértői a magyarországi önkormányzatokkal történő kapcsolatfelvétel tekintetében már rendelkeztek némi tapasztalattal. A pályázást megelőző partneri együtműködés során meg kellett állapítani, mi az, amiben az együtműködést kamatoztatni tudnák, magyarul törekedni próbáltak a protokolláris szintről történő elmozdulásra és hatékony határregió-építésre. A zombori szakértők szorgalmazták a szimmetrikus határregiói fejlesztési dokumentumaiban elkészült SWOT-elemzések összehasonlítását; kiemelték azon gyengeségeket és veszélyeket, valamint lehetőségeket, amelyek a közös határregió szempontjából relevánsak és megoldásra várnak, esetleg megfelelő támogatás esetén kezelhetők, fejleszthetők. Így jutottak el azon problémakörök megfogalmazásáig, amelyek megoldása nem tűr halasztást és EU-kompatibilis.

A bácsalmási önkormányzat fejlesztési ügyeivel foglalkozó, és a Vajdaság határvidékéről származó szakértő, aki egyaránt ismeri az észak-bácskai és dél-alföldi területfejlesztési igényeket, jó érzékeléssel és kitartó kétoldali lobbizással sikerrel pályázott és pályázatot mindkét oldal tükörprojektojával. Így 3 sikeresen pályázott fej-

⁵ Zombor község, Szabadka község, Magyarakanizsa község, Zenta és Újvidék

⁶ INTERREG IIIA Magyarország–Románia–Szerbia–Crna Gora Szomszédosági Program

2.1 ábra. Az INTERREG IIIA 2005 és 2006-ban kiírt pályázatára jelentkező magyarországi és szerbiai pályázók (pályázat/település)

Forrás: Az INTERREG IIIA adatok alapján a szerző szerkesztése

lesztés párhuzamosan indulhatott meg a Szabadkai község, valamint a Mórahalmi és a Bácsalmási kistérségek között. Az aktív együttműködésre (és pályázásra) történő felkészülést a szakértő javaslatára úgy szervezték meg, hogy valamennyi kulcs-probléma (munkahelyteremtés, idegenforgalom, természet- és környezetvédelem) szakértőit a Bácsalmási kistérségből több esetben ismerkedésre, egyeztetésre, közös problémafelvetésre hozta össze a Szabadkai község településeinek szakértőivel. Az egyeztetések során a felvetett problémákat határregiós fejlesztési elképzelésekhez alakítva fogalmazták meg, mint a fejlesztési célokat, lehetőségeket is, amelyektől már közös érdekek vezethettek el a fejlesztési források megszerzéséig.

A határregióban jelentkező együttműködés tapasztalatai

A magyar–szerb határtérség EU által támogatott fejlesztése során Magyarország déli megyéi, kistérségei, azok közösségei számos támogatást tudhatnak magukénak, amellyel eddig a munkaerő helybentartásának kérdéseit próbálták megoldani, a helyi erőforrások hasznosítására összpontosítottak, és a mobilitást megkönnyítő infrastrukturális fejlesztéseket indítottak el. Az együttműködések különböző formái, az eurorégiós információk megszerzése, pályázatokon való részvétel és az elnyert támogatások számos előnyt nyújtottak azoknak a célcsoportoknak, akikre a pályázatok közvetlenül vagy közvetve vonatkoztak.

A határon átívelő együttműködéssel tehát új határon túli *partnerek ismerkednek össze, kapcsolatépítésre* kerül sor, ami lehetővé teszi a közös fejlesztések átgondolását, igazi akciókra készít fel. Ezek a közös pályázati lehetőségek hosszútávon is gyümölcsözők lehetnek, s abban az esetben is működnek, ha a pályázat esetleg nem sikeres. Egy vajdasági kisvállalkozó egy Magyarországon élő vajdasági származású vállalkozó és az ő közvetítésével szerzett Békés megyei partnerük már a második pályázaton vesznek részt, megcélozva a műanyag hulladék-hasznosítás továbbfejlesztését. A fejlesztés keretében a szabályosan tárolt és szállított hulladékot Szabadkán dolgozzák át újrahasznosított terméké, amit az EU országaiba szállítanak. A támogatás egy részét a környezettudatos (fenntartható) műanyag hulladék-feldolgozás propagálására kívánják fordítani. Ilyen formában tehát a kisvállalkozók a fenntarthatósági uniós elveknek megfelelően gazdálkodnak, s környezettudatos hulladékhasznosítás „igéjét hirdetik” mind a Vajdaságban⁷, mind pedig Magyarország határmegeiben.

Több vajdasági szervezet azonban kénytelen volt elállni együttműködési szándékától, mert a talált partner nem volt hajlandó kis összegekért közösen pályázni.

Az aktív együttműködés és kapcsolattartás során a partnerek elsősorban *EU-s ismereteket szereznek*, többek között az EU terület- és gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos irányelveiről, ami segíti őket a fejlesztési források megszerzésében is. Ezt jól bizonyítja a vajdasági civil szervezetek számára 2006 tavaszán szervezett „Tiszai civil hidak” c. tréningorozat⁸, melynek során a magyarországi Kistérségek Fejlesztéséért Tudományos Egyesület szakértői egyrészt a civil szervezetek magyarországi

⁷ A kisvállalkozás tagja a vajdasági műanyaghasznosító vállalkozók szervezetének, amelynek tagja többek között az Újvidéki Egyetem Technológiai Kara is.

⁸ Szabadkán, Magyarakanizsán, Zentán, Adán, Bacsán és Temerinben

tevékenységeiről, valamint azok számára elérhető fejlesztésekről, pályázati lehetőségekről tartottak ismertetőt. A képzésen résztvevők nagy érdeklődést tanúsítottak az EU-s információk iránt, ám a szakértők rámutatnak, hogy a vajdaságiaknál érezhető egy „kishitűséggel párosuló bizakodás” az uniós ügyeket illetően, és ezért igénylik a további információkat e témával kapcsolatban.

Más tréningek tapasztalatai azt mutatják, hogy az érdeklődők közül egyre többen kezdenek aktívan foglalkozni azzal, hogy településük, környezetük, s a különböző szintű szerveződések számára olyan támogatásokat szerezzenek, amelyekkel meg tudnak felelni az új társadalmi kihívásoknak. A vajdasági Bánság határ menti – kimondottan hátrányos (periférikus) helyzetű településeinek – képviselői tömegesen vannak jelen az ilyen tréningeken, s számos területfejlesztéssel kapcsolatos ötlet létjogosultságát vetik, vetették fel. Csak így kaphatnak részletesebb felvilágosítást, tanácsot arra vonatkozóan, hogyan kell lefektetni a fejletlenségből történő kitörés stratégiáját (a Vajdaság bánsági határ menti községei) Románia EU-s csatlakozásának kapcsán. E témában próbáltak az MTA RKK szakértői tájékoztatást adni az észak-bánáti Törökkanizsa község önkormányzati szakembereinek is, azzal kapcsolatban, hogyan lehet kialakítani hatékony partnerkapcsolatokat a magyar, illetve román ma már EU-s államok határrégióinak önkormányzataival a sikeres területfejlesztés érdekében.

Az aktív, célratörő *településközi kapcsolatok* nemcsak ismeretterjesztők, hanem egyben akciókra gerjesztők. Különösen akkor hatékonyak, ha azt olyan település példázza, amely már eddig is kiváló fejlesztési példaként mutatott fel. A Mórahalommal testvértelepülési kapcsolatban levő vajdasági önkormányzatok (Temerin, Magyarakanizsa, Horgos) kertbarát-egyesületei, agrárgazdálkodással és helyi idegenforgalom-fejlesztéssel foglalkozó szakemberei olyan tájékoztatást kaptak a számukra rendezett, terepbejárással egybekötött ismertetőkön, amelynek birtokában a termelők, szakemberek több tapasztalattal és új szemlélettel gazdagodva néznek gazdasági tevékenységükre, esetenként pedig kritikusan állnak hozzá saját (vajdasági) termelési-fejlesztési gyakorlatukhoz.

A Mórahalmi Polgármesteri Hivatal pályázatokkal foglalkozó szakértői több körben találkoztak Temerinben és Mórahalmon is, és ötletekkel, a pályázatíráshoz szükséges információkkal látták el a temerini pályázatíró szakértőket, és a mórahalmi szakértők által javasolt temerini innovációs centrum megvalósításához is kialakításához is állandó szakmai támogatás érezhető.

A pályázatokkal elnyert támogatásokkal, partneri együttműködéssel eddig a határon átnyúló *ivóvízbázis-védelem* megvalósítására készültek megvalósíthatósági tanulmányok, valamint *helvízvédelem és árvízbiztonság* tekintetében történt fejlesztésekről vagy azok előkészítéséről lehet beszámolni. Egyre több pályázat érkezik az alternatív energiahasznosítással kapcsolatos fejlesztésekre vonatkozóan is. Számos szolgáltatás valósult meg képzés és tanácsadás formájában a területfejlesztésben dolgozó szakemberek, valamint a kis- és középvállalkozók számára. A beadott pályázatok változatosságáról tanúskodnak a különböző profilú civil szervezetek pályázatai, melyek az esélyegyenlőség határon átnyúló formáinak megteremtését, kulturális hidak „építését” és egészségügyi szolgáltatások határ menti virtualizálását tűzték ki célul.

IRODALOM

- A Dél-alföldi Régió Területfejlesztési Konceptiója* (1998), Békéscsaba, A DARFT Kht. megbízásából az MTA RKK ATI.
- A Dél-alföldi Régió Határ Menti Fejlesztési Operatív Programja.* (2000), Budapest, Előzetes Programterv. Hitesy & Bartucz Üzleti Tanácsadó Iroda. Kézirat.
- A DKMT Területfejlesztési Konceptiója* (2005), Békéscsaba, A DKMT Kht. Megbízásából készítette az MTA RKK ATI Békéscsabai Osztálya.
- A Vajdaság Gazdaságfejlesztési Programja* (2003) Újvidék. Vajdaság AT Végrehajtó Tanácsa. Kézirat.
- Đorđević, D. (1994) Ka planiranju perifernih zona Srbije – nova decentralizacija ili lokalna država (Szerbia perifériális zónái tervezéséhez – új decentralizáció vagy helyi jellegű állam). *Zbornik radova, sv. 43.* Beograd, Geografski Fakultet, Univerziteta u Beogradu. 227–232.
- Felső-Bácska és Észak-Vajdaság együttműködési programja* (1999) A Duna–Tisza Regionális Fejlesztési Kft. Szabadka. Az Új Kézfogás Közalapítvány által támogatott program.
- PPRS *Prostorni Plan Srbije, 1996.* Ministarstvo za Urbanizam Građevinarstvo i Komunalnu Delatnost (1996) Beograd. Szerbia Területrendezési Terve.
- Stratégiai terv a Duna–Körös–Maros–Tisza Regionális Együttműködés számára (2000). Budapest. Csongrád Megyei Önkormányzat megbízásából készítette a Pro Professione Kht.

Prostorno planiranje i razvoj baziran na uzajamnoj saradnji u pograničnom regionu Mađarske i Srbije

Imre Nagy

Rad daje prikaz o uzajamnoj saradnji u prostornom planiranju u pograničnom regionu Mađarske i pokrajine Vojvodine na osnovu izrađenih prostornih planova i strategije razvoja, prikaza nosioca i njihovih iskustava koja su dosad postizana na ovom planu. Za primere saradnje izdvajamo one aktore koji su preko svojih aktivnosti pokušali predstavljati „uzajamne” potrebe pogranične regije izradom ogledalo-projekata u pograničnom regionu dveju zemalja. Eksperti Somborske Agencije za Regionalni Razvoj su prioritete prostornog razvoja opštine (kao pogranične opštine) utvrdili zajedno sa ekspertima susednih pograničnih regija na osnovu SWOT-analiza dokumenata pograničnih regiona. U Bačalmašu (R. Mađarska), ekspert vojvođanskog porekla kontinuirano organizuje stručne konsultacije za eksperte iz susednih opština dveju država, što je dovelo do niza uspeha u realizaciji projekata. Pored zajedničkog konkurisanja, u okviru prekogranične susedske saradnje zainteresovani detaljno se upoznaju sa načelima EU i stvara se partnerstvo za dalje zajedničke poduhvate. Kontakti susednih opština su u većini slučajeva prošli preko faze upoznavanja te se saradnja temelji na stručnim i privrednim kontaktima.

Co-operation-based regional planning and development in the border region of Hungary and the Voyvodina

Imre Nagy

This study presents co-operation-based regional planning relying on planning and development documents prepared in Hungary and the Voyvodina, the experience of those who participated in the implementation process and the experience learnt from co-operation in the border region. We cite, as an example, the activity of such persons who sought, through their activity, to represent the interests of the border region by generating symmetric (mirror) projects. Experts at the Regional Development Agency in Sombor (Serbia) relied on the SWOT analyses of regional development documents in identifying development priorities. In Bácsalmás, an expert from the Voyvodina organises regular meetings for experts on both sides of the border in order to address the development issues in the border region. Co-operation helps bring together business partners from both sides of the border and establish cross-border working relations. All participants acquire EU-specific knowledge. Active inter-settlement relations pursuing clear objectives have passed through the initial phase of “getting to know each other”, which offered little in terms of meaningful content. Most are, however, now in a phase where they can truly invigorate economy.

Európai területfejlesztési elvek és eljárások a Vajdaság Autonóm Tartomány Gazdaságfejlesztési Programjában és a gyakorlatban

Valentina Ivanić

Nemzetközi háttér folyamatok

A tanulmány célja, hogy feltárja, milyen mértékben tartalmazza a Vajdaság Autonóm Tartomány¹ Gazdaságfejlesztési Programja² (2004–2007) az EU-alapok működésének elveit³, rámutatva azok jelentőségére, gyakorlatba való átültetésük eredményeire.

A Vajdaság AT Képviselőháza 2003. december 10-én egyhangúlag fogadta el a Vajdaság AT Gazdaságfejlesztési Programját. Azt a középtávú, multiszektorális tervet, mely a Vajdaság jelenleg egyedüli hatályos fejlesztési program-dokumentuma, és célja a Vajdaság társadalmi-gazdasági fejlesztése. A program kidolgozásában – mely összhangban van az EU strukturális politikájával – részt vett a németországi Műszaki Együttműködési Szervezet, a GTZ is. Miután a program megvalósítása nagyjából félidőben tart, ezért e tanulmány keretei között nemcsak arra van mód, hogy bemutassuk az EU-alapok működési elveinek átültetését a dokumentumba, hanem arra is, hogy azok gyakorlati megvalósítását vizsgáljuk a programok végrehajtási fázisában.

A két kulcsterület, amelyre a tanulmány koncentrálna:

1. Milyen hatásai vannak az uniós strukturális politika elvei alkalmazásának a strukturális támogatásban részesülő országok gazdasági és társadalmi helyzetének alakulására?
2. Milyen haszna származott az EU-konform területi politika alkalmazásából a támogatásban részesült országnak?

A fent említett elvek (programozás, partnerség, adicionalitás, monitoring)⁴ szerbiai alkalmazásának megítélése akkor lehet reális, ha áttekintjük a közép-kelet-európai országok versengő gyakorlatait. Egyik oldalról értékelnünk kell azokat a lépéseket, amelyeket ezen országok tettek az EU által odaitélt támogatás sikeres befogadása céljából, másrészt pedig be kell mutatnunk az uniós strukturális támogatások alkalmazásának hatásait. Tesszük ezt azért, hogy segítsük a sikeres gyakorlatok át-

¹ A továbbiakban: Vajdaság AT.

² A továbbiakban: GP.

³ Partnerség, adicionalitás, koncentráció, szubszidiaritás, esélyegyenlőség, fenntarthatóság.

⁴ Az elveket azért vezették be, hogy elősegítsék az EU strukturális támogatásai felhasználásának hatékonyságát – Council Regulation (EC) No. 1260/99 of 21 June 1999.

vételét, illetve a regionális politika végrehajtása során fenyegető hibák elkerülését. A nemzetközi tapasztalat azt mutatja, hogy az Európai Unió által ajánlott elvek elfogadása és helyes alkalmazása az érintett országokban hozzájárult a társadalmi és gazdasági kohézió erősítéséhez.

A tanulmány több olyan előfeltevésen alapul, melyet az uniós tagországok eddigi tapasztalatai alapvetően alátámasztanak. Ezek a következők:

1. Az EU regionális politikája érdemben hozzájárul a támogatásban részesülő régió vagy ország gazdasági és társadalmi fejlődéséhez.
2. Annak a régiónak, országnak, amely támogatásban kíván részesülni, el kell fogadnia azokat az elveket, melyekre az EU Strukturális Alapok épülnek, s ezeket az elveket az országos regionális politika szerves részévé kell tenni.
3. Egy adott költségvetési időszakban egy adott tagország rendelkezésére álló források felhasználási (lehívási) aránya alapvetően a támogatásban részesülő ország abszorpciós (befogadási) kapacitásától függ.

A tagországok és tagjelölt országok nemzeti regionális politikáját mind nagyobb arányban exogén (külső) tényezők határozzák meg, s ezen belül egyre nagyobb súllyal szerepelnek a EU regionális politikája alapját jelentő alapelvek.

A modern regionális politikát tervezett, proaktív és stratégiai tevékenységek jellemzik, szemben a hagyományosnak mondott reaktív és projektorientált regionális politikával. A két politika közös sajátossága ugyanakkor a régió mint kiemelt területfejlesztési szint alkalmazása. A politikák végrehajtása általában több éves tervezésen, folyamatos monitoringon, értékeléseken alapul, szemben a hagyományos éves költségvetési kerettel és ex-post értékelési rendszerrel jellemezhető hagyományos politikával. A felsorolt változások jelzik, hogy a modern regionális politika kínálatorientált, endogén erőforrásokra támaszkodó.

A nemzeti regionális politika fő hajtóerői a következők (Bachtler et al 2000):

- a nemzetközi versenyképesség fokozásának kényszere,
- a növekvő, komplex térségi problémákra adott lokális válaszok jelentőségének felismerése,
- a döntéshozatal decentralizálása, megváltozó hozzáállás a területi egyenlőtlenségek és problémák megoldásához,
- az EU regionális politikájának növekvő hatása a nemzeti regionális politikák alakítására.

E fejlődési folyamatra számos, hosszú távú trend hat, melyek közül a legfontosabbak:

- a regionális politika célrendszerének átalakulása, a versenyképesség növelésének előtérbe kerülése,
- a hagyományos keresletorientált (főként a vállalatok támogatását célzó) eszköztár jelentőségének csökkenése, a finomabb kínálatorientált beavatkozási formák terjedése,
- a gazdaságfejlesztés alulról-felfelé (bottom-up) irányuló kezdeményezéseinek erősödése,
- a kormányzati politika elmozdulása a decentralizáció, a partnerség és a koordináció irányába,

- a fenntarthatóság és a társadalmi kohézió (esélyegyenlőség) biztosításának erősödő szükséglete.

A felsorolt trendek, melyek a modern regionális politika kialakítása felé hatnak, a magas fokú hatékonyság elérését, a fejlődési esélyek kiegyenlítését célozzák meg, szemben a klasszikus regionális politikával, amely vagy a területi kiegyenlítésre, vagy a versenyképesség növelésére koncentrált.

Az EU regionális politikájának jövője nagymértékben függ a Strukturális Alapok hatékony felhasználásától. A kohéziós politika uniós reformja a hozzáadott érték növelése irányába hat, s az utolsó finanszírozási ciklusról szóló adatok, a gazdasági növekedés gyorsulása a strukturális politika által kijelölt út jogosságát bizonyítják.

Bachtler és Taylor (2003) a következőkben foglalta össze az EU regionális politikájának minőségi hatásait:

1. A Strukturális Alapok programjai hatással voltak az erőforrások fejlesztésére, elsősorban a lokális szinten:
 - Lehetővé tették számos, a gazdaság fejlesztésére szakosodott szervezet létrehozását és működtetését, kiemelten a gazdaságilag elmaradott régiókban.
 - A Strukturális Alapok célja volt a helyi fogyasztás szintjének megőrzése, védelme, sőt növelése, valamint a regionális stratégiaalkotási és programozási kapacitások erősítése.
 - Fontos célként fogalmazódott meg az Európai Unió „láthatóvá tétele” a lakosság, a helyi közösségek, a vállalkozások és a közigazgatás számára.
2. Az Unió források lehívásának kapcsán az EU célja a regionális szintű döntéshozatali hatáskörök szélesítése. A regionális fejlesztéseket – a multiszektorális megközelítés és a földrajzi fókuszálás következtében – az országos szintű terveknel sokkal koherensebbé, integráltabbá lehet tenni, szem előtt tartva a helyi problémák megoldását. A több éves programozási időszak ösztönzi a fejlesztési politika végrehajtásához szükséges stabil feltételrendszer kialakítását, megteremtve a hosszú távú tervezés előfeltételeit. E stabil feltételrendszer egyik kulcselemét az intézményi innováció jelenti.
3. A Strukturális Alapok lehívásának egyik alapfeltételét a partnerség érvényesítése jelenti. A fejlesztési elképzelések megvalósításakor pedig, az átláthatóságot (transzparencia), az együttműködést és a koordináció elveit kell teljesíteni. A fenti elveket alkalmazó regionális politika a hagyományossal összevetve sokkal magasabb minőséget eredményez a megvalósítás fázisában. A partnerség elvének érvényesítését a vertikális kapcsolatok erősítésében, a lokális szereplők növekvő felelősségében érzékelhetjük. A folyamatos együttműködés, a kooperáció a regionális politika végrehajtásában már a meghozott döntések minőségének javulásában is jelentkezik.
4. Végezetül, a Strukturális Alapok sikeres felhasználásában a döntő elem a folyamatos tanulás. A Strukturális Alapok szilárd keretet adnak egy önfejlődő politika kialakításához, mely az innovatív fejlesztéspolitika kidolgozásához járul(hat) hozzá. Nagyrészt az SA-nak köszönhetően, számos régióban egy ún. „learning (tanulási) reflex” kialakulásának lehetünk tanúi, mely a regionális fejlesztés gyakorlatává látszik válni.

A legutóbbi évekig Közép- és Kelet-Európa országaiban nem létezett koherens, a regionális politikát kiszolgáló intézményi infrastruktúra, vagy csupán ad hoc intézkedések nyomán jött létre. Az elmúlt évtizedben azonban ezen a területen is látványos fejlődés ment végbe, nagy számban jöttek létre ilyen intézmények, nem csupán nemzeti, de regionális szinten is. Egyre inkább általános modellté válik mind Nyugat-Európában, mind a közép- és kelet-európai országokban a területfejlesztési minisztériumok megalapítása.

A közép- és kelet-európai országok regionális politikájának gyakorlatában több közös jellemvonás mutatható ki:

1. Ezekben az országokban a regionális politika a kormányzati hierarchiában elfoglalt helyét tekintve relatíve gyenge, s gyakran az ágazati tárcák közötti politikai alkuk eredményeként formálódnak a kompetenciái.
2. A regionális politika végrehajtása nagymértékben függ az ágazatközi egyeztetések eredményeitől.
3. A területfejlesztés céljainak elérése érdekében az egyes országok gyakran alakítottak ki centralizált, országos hatáskörű szervezeteket (intézmények, központok), melyek feladata a regionális politika fő irányainak felvázolása, az információk terjesztése, a regionális ügynökségek képzése, a területfejlesztés eredményeinek értékelése, a kormányzat területfejlesztési döntéseinek előkészítése – operatív felelősség nélkül. Ilyen tanácsadó testület működésére mutat példát a szlovák „Makrogazdasági Analízisek és Fejlesztési Intézmény” létrehozása a fejlesztési minisztérium részeként. Az intézmények másik csoportját a regionális politika végrehajtása, koordinálása céljából alapították, ennek keretében levezénylik a regionális fejlesztési programokat, eszközöket és technikai segítséget nyújtanak más, e területen működő szervezeteknek, mint az 1993-ban alapított lengyel RDA.

Míg a magyarok, szlovének és az észtek a regionális fejlesztés intézményrendszerének kialakításában a felülről-lefelé (top-down) megközelítést választották, addig a lengyelek esetében a fordított modellt működését láthatjuk (Bachtler 1999). A lengyel intézményrendszer bottom-up felépülése a központi kormányzat gyengeségének, valamint a meglévő erős regionális hagyományoknak a következménye. Az „alulról-felfelé” irányuló intézményi fejlődés célja azon vákuum betöltése volt, amely a központi politika és a magánszféra szereplői között létezett a gazdaságfejlesztésben. Cél volt a fejlesztéshez szükséges pénzügyi források előteremtése, az új típusú partnerségi viszonyok kialakítása is.

A tervezés nemzeti keretei

A Vajdaság AT-ra vonatkozó elemzés elkészítésekor egyik oldalról fontos rámutatni azokra a követelményekre és kötelezettségekre, melyeket a Stabilizációs és Társulási Folyamat (STF) állít Szerbia elé, másik oldalról be kell mutatni azokat a lehetséges előnyöket, melyeket a Vajdaság mint Szerbia északi tartománya élvezhet.

Az Európai Bizottság 1999. május 26-án ajánlott fel a nyugat-balkáni államok számára egy ún. „speciális szerződési viszonyt” azzal a céllal, hogy megerősítse ezen országok euro-atlanti integrációs elkötelezettségét, s segítse a későbbi csatlako-

zási folyamatot. A Stabilizációs és Társulási Szerződés a Nyugat-Balkán országainak viszonyát rendezi az EU-val, figyelembe véve az egyes országok speciális sajátosságait.

A szerződésben foglaltak szerint minden ország köteles teljesíteni az Európa Tanács ún. „Koppenhágai Kritériumait” a politikai, gazdasági és intézményrendszerfejlesztés területén. E kritériumok ellenőrzését az Európai Bizottság végzi az időszaki országértékeléseken keresztül, ami az „Európai Partnerség (EP) Szerbia és Montenegróval” c. dokumentumban foglaltak megvalósulása felé vezető útnak tekinthető. Magát a dokumentumot az Európa Tanács 2004. június 14-én fogadta el, majd 2006 januárjában módosították, hiszen a montenegrói népszavazás eredményeként az államszövetség felbomlott, s szükséges volt rögzíteni azokat a prioritásokat, melyek Szerbiára továbbra is vonatkoznak.

Minden, az EP-vel érintett állam köteles volt egy részletes forgatókönyvet készíteni, mely tartalmazta a határidőket és intézkedéseket az EP megvalósítása érdekében. Az EP – többek között – előfeltétele az uniós pénzügyi támogatások megnyitásának. Szerbia 2006 folyamán jelentős előcsatlakozási támogatást kapott az EU-tól, összesen mintegy 167 millió euró volumenben. A szerb kormány 2006. április 7-én fogadta el az Európai Partnerségből Fakadó Prioritások Végrehajtási Tervét. Ebben meghatározták az egyes prioritások végrehajtásához szükséges lépéseket, a megbízott testületeket, a végrehajtás fázisait, a határidőket, a rendelkezésre álló hazai és külföldi pénzeszközöket⁵, valamint megnevezték azokat az akadályokat, melyek a megvalósítás útjában állnak.

Az EP egyik középtávú prioritása a gazdasági tervezési folyamat erősítése. A következő hónapokban fogadják el Szerbia Gazdasági Fejlesztési Stratégiáját a 2006–2012 közötti időszakra, majd a Cselekvési Tervet 2007–2008-ra. Bár a dokumentumok elfogadásának határideje 2006 második féléve lett volna, arra az év végéig még nem került sor. Rövid távú prioritás a Foglalkoztatási Stratégia és a Foglalkoztatási Nemzeti Cselekvési Terv végrehajtása. A Nemzeti Foglalkoztatási Stratégiát 2005 áprilisában fogadták el. A Romák Integrációjának Cselekvési Terve 2005 januárjától hatályos. A Foglalkoztatási Nemzeti Cselekvési Terv (2006–2008) elfogadását 2006 végéig kellene megtenni, de már a 2006-os költségvetésben 84 millió dináros külön keretet alakítottak ki a hátrányos helyzetben lévő csoportok célzott támogatására.

Az EP-ben foglalt középtávú prioritás olyan vállalkozói környezet kialakítását célozza, mely mind a magán, mind a pénzügyi szféra fejlesztését ösztönözné. A dokumentum elfogadása után indulhatna a részprogramok kodifikációja és megvalósítása: Szerbia Versenyképességi Stratégiája, Klaszterfejlesztési Program, Inkubációs Projekt, Vállalati Termelékenységjavító Program.

Rövid távú prioritás az Európai Kisvállalkozói Charta végrehajtása, melynek megvalósítása a következő lépéseket jelenti: kialakítani a KKV-k statisztikai követésének rendszerét, „start up” és bizonylati rendszer megalapítása, műszaki háttér erősítése, intézményfejlesztés, a KKV-k társadalmi felelősségének erősítése.

⁵ Szerbia esetében ez a CARDS keret.

A fenntarthatóság elvének alkalmazását az EP keretében vállalt Nemzeti Környezetvédelmi Stratégia elfogadása jelentené (2006 végéig még nem történt meg), valamint a végrehajtáshoz szükséges intézményi kapacitások kiépítése, s a stratégia végrehajtását szolgáló Cselekvési Terv elfogadása 2007 végéig. A Környezetvédelmi Stratégia megalkotása nem csupán a rövid távon megvalósuló elemei miatt kiemelt fontosságú, hanem elfogadása után a teljes tervezési folyamat számára megkezdhetetlenek volnának a benne foglalt prioritások.

E keretfeltételek bemutatása után a továbbiakban azt elemezzük, hogy a Vajdaság Autonóm Tartomány Gazdaságfejlesztési Programja (GP) milyen mértékben tartalmazza az EU regionális politika alapelveit, s hogy ezek milyen formában valósultak meg a gyakorlatban. Az alkalmazás módját és szintjét nagymértékben befolyásolja az AT számára eddig jóváhagyott és rendelkezésre álló eszközök felhasználása. Fontos felmérni a régió alkalmazkodási képességét, javaslatokat tenni ennek erősítésére, hogy az EU új költségvetési periódusát a jelenleginél felkészültebben tudjuk várni.

A Vajdaság AT Gazdaságfejlesztési Programja az előcsatlakozási dokumentumok (elsődlegesen a SAPARD) mintájára készült, középtávú, multiszektorális dokumentum. Mikor a GP-t elkészítették, az akkori Szerbia és Montenegrónak (2003) még nem létezett fejlesztési stratégiája, s nem volt még törvény a területfejlesztésről. Három év elteltével a mai Szerbia már rendelkezik a két kulcsdokumentum tervezetével (Nemzeti Gazdaságfejlesztési Stratégia – 2006–2013; Regionális Fejlesztési Törvény), s várható, hogy a parlament mindkét dokumentumot érdemi változtatás nélkül fogadja el. Ez már megfelelő jogi keretet teremthet a területfejlesztési problémák megoldásához.

Az Európai Unió strukturális politikája – alapelvek⁶

A Strukturális Alapokról (SA) szóló Bizottsági határozat célja az Unión belüli fejlettségi különbségek mérséklése, a gazdasági kohézió erősítése. E dokumentum vezette be a későbbiek során vizsgált alapelveket: programozás, partnerség, addicionalitás, monitoring, melyek célja az EU strukturális támogatásainak hatékonyabb felhasználása.

Programozás⁷

Az Európai Bizottság 1830/2006-os határozat 10. szakasza szerint a SA működésének egyik alapelve a programozás. A Strukturális Alapok célkitűzései többéves tervezési rendszer keretei között kell, hogy megjelenjenek, pontosan meghatározott szakaszokkal, jól definiált prioritásokkal, finanszírozási, menedzsment- és ellenőrzési rendszerekkel. A terveket a nemzeti és regionális szükségletekre kell alapozni, elkészítve az induló állapot leírását (a létező egyenlőtlenségeket, a fejlesztési lehetőségeket, lemaradásokat), a követendő stratégia leírását, a Strukturális Alapok felhasználásának lehetőségét és módját a célok elérése érdekében.

⁶ Council Regulation (EC) no. 1260/99 of 21 June 1999.

⁷ Council regulation (EC) No. 1830/2006 of 11 July 2006.

A Vajdaság AT Gazdaságfejlesztési Programjában nem volt mód a nemzeti szintű prioritásokra hivatkozni, mivel abban az időben (2003) a nemzeti stratégia tervezete sem létezett, ezt az EP szerződés alapján 2006 végéig kell(ene) megalkotni és elfogadni.

Az egyenlőtlenség kérdésének kezelését nehezítette, hogy Szerbiában nem létezik törvény a területfejlesztésről, így nincs törvényi keret a fejlettségi kritériumok, a regionális politikáért felelős eszköz- és intézményrendszer meghatározására. A GP megalkotásakor és a tartományi döntés folyamán nem lehetett tervezni központi kormányzati forrásokat, ösztönzőket a pénzügyi tervezés részeként, hiszen országos szinten még 2006 végén sem létezett egy „regionális fejlesztési alap” mint a regionális politika eszköze.

Az uniós programozási szabályokkal összhangban a GP tartalmazza az ex-post analízist és a SWOT-analízist. A stratégiát a SWOT-mátrix elemzésére alapozták úgy, hogy az a belső erőforrások javítására összpontosuljon, olyan formában, hogy biztosítva legyen a külső lehetőségek optimális kihasználása.

A fejlesztési prioritásokat programokra (fejlesztési irányokra) bontva dolgozták ki, s ezekhez konkrét tevékenységeket rendeltek. Létrehozták a GP – pontosabban a 14 fejlesztési irány – megvalósításával megbízott intézményeket.

A GP három prioritásra bomlik, ezek: a Vajdaság belső lehetőségeinek kihasználása; a régió fejlesztését szolgáló keretfeltételek javítása; a régió emberi erőforrásainak fejlesztése. Mindhárom prioritás az állam (jelesül a tartományi kormány) új típusú szerepvállalását jelzi, összecsengve a modern regionális politika és az endogén fejlesztési stratégiák jellemzőivel.

A Vajdaság AT belső lehetőségeinek kihasználása a KKV-szektorra koncentrált, s a következő fejlesztési irányokon keresztül valósulna meg:

- Új technológiai ismeretek átadásának támogatása
- Üzleti szabványosítási és minősítési program
- Export ösztönzési alap létrehozása.

A mezőgazdaság és a rá épülő élelmiszeripar fejlesztését két intézkedés támogatja:

- Mezőgazdasági termékek exportjának ösztönzése
- Mezőgazdasági földbirtokok tagosítási terve.

A turizmus mint stratégiai cél fejlesztése, a „Vízi turizmus fejlesztési terv” által nyerhet lendületet.

A régió fejlesztését szolgáló keret javítása több fejlesztési irányból tevődik össze. Kulcsterületei a kommunikációs hálózatok fejlesztése, a víz- és energiaellátás fejlesztése, a kutatás-fejlesztés előmozdítása, a külföldi befektetések ösztönzése. Programjai:

- E-közigazgatás
- Energetikai hatékonyság
- Vízellátási projekt
- Inkubátorház-alapítási alap
- Stratégiai Gazdaságkutatási Központ
- Külföldi befektetések ösztönzése.

Az emberi erőforrások minőségének és kihasználásának javításáról a szakmai oktatás fejlesztése, az információs technológiák alkalmazása és a hátrányos helyzetű csoportok munkapiacra bevonása hivatott gondoskodni. Az ide tartozó intézkedések:

- Integrált képzési program
- Munkaerő-költségtámogatási program.

A felsorolt prioritások és fejlesztési irányok (programok) is jelzik, hogy ez egy integrált program, mely a Vajdaság AT fejlesztésének gazdasági, szociális és környezeti összetevőivel is foglalkozik, az endogén fejlesztési stratégián mint kereten belül. Célja, hogy a Vajdaság fejlődése ne „donor driven” (vagyis, lényegében a külső adományozók érdekei által meghatározott) fejlesztés legyen, hanem olyan projektek valósuljanak meg, amelyekben széles társadalmi egyetértés mutatható ki az érdekelt szereplők között.

A GP dokumentumot a Vajdasági Képviselőház ellenszavazat nélkül fogadta el 2003. december 10-én. 2004. június 29-én ugyanez a grémium határozott a 14 fejlesztési irányról – az ex-post és SWOT analízis alapján – és elfogadta a 2004–2007 időszak programjainak listáját. Az így kialakított operatív program minden intézkedését kellő mélységben kidolgozták, megkönnyítve a végrehajtást.

A több évre szóló tervezés komoly kihívást jelentett a tartományi kormánynak, illetve a tartományi költségvetés számára, hiszen eltért a hagyományos éves tervezési módszertől. A négy éves ciklusra a 14 tevékenységre 31 millió euró keretösszeget határoztak meg, melyből a Vajdaság AT hozzájárulása 8 millió euró (illetve 25%), míg a fennmaradó összeget külső és belső forrásokból kellett előteremteni. Az intézkedések megvalósítását külön – a tartományi kormány Pénzügyi Titkárságától független – pénzügyi hivatal vette át, mivel a másik szervezet nem foglalkozik fejlesztési típusú ügyekkel.

A programozási folyamat hatással van a tartományi közigazgatás szerkezetére is, teret nyer az EU Alapok felhasználását támogató irányítási modell. A jelenlegi vajdasági regionális fejlesztés irányítási rendszerét a „felülről-lefelé” irányuló megközelítés jellemzi, mely a regionális adminisztráció kedvező fejlesztési kapacitásának köszönhető. A tartományi kormánzatnak már van tapasztalata a fejlesztés irányításában, s a jelen programozási és megvalósítási fázisok ezt csak erősítették, illetve erősítik.

A régió versenyképességét az alkalmazkodási (adaptációs) és innovációs képesség határozza meg. Az alkalmazkodási képességet az infrastruktúra minősége, a KKV-szektor állapota, a kutatási és műszaki fejlesztés lehetőségei befolyásolják, de nagymértékben függ a belső struktúrától, az intézményi (magán és közhasznú) hálózattól, mely megkönnyítheti, meggyorsíthatja az ötletek, ismeretek, tőke és technológia áramlását.

A Vajdaság AT Gazdaságfejlesztési Programja elfogadásának pillanatában a tartományban nyilvánvaló volt a regionális tervezés és fejlesztés terén meglévő kapacitások hiánya. A tartományi kormány a GP elfogadásával párhuzamosan kezdte meg a hiányzó és nélkülözhetetlen infrastruktúra kiépítését.

Ennek során, s a GP prioritásainak végrehajtását segítő célzattal alakult meg a Stratégiai Gazdaságkutatási Központ (CESS). A CESS alapításának célja a területfejlesztés előmozdítása a Vajdaság fejlesztését szolgáló empirikus kutatások ösztön-

zése, a területi politika eredményeit bemutató ex-ante, időközi (mid-term) és ex-post értékelés elvégzése volt.

A kialakított intézményi infrastruktúra egy csoportjának – melynek létrehozására nem is léteztek törvényben szabályozott előírások – működése hatással lesz a régió versenyképességének alakulására. 2005 folyamán alakult meg a Vajdasági Befektetési Alap, illetve jött létre az inkubátorházak hálózata Szabadkán, Nagybecskerekén és Újvidéken. Ezek létrehozásával a tartományi kormányzat lecsökkentette az ún. „intézményi távolságot”, mely akadályozta az AT-t a gazdasági haszon maximalizálásában. A folyamatot segítette a határon túli (magyar) ismeretek, gyakorlat és tapasztalatok átadása.

Szerbia többi részétől eltérően a Vajdaság a tervezésben és a végrehajtásban is megkezdte a modern regionális politika intézményrendszerének kiépítését, a területfejlesztési politika elveinek érvényesítését, az uniós tagországok mintájára. A 2004-től tag Magyarországgal, illetve a tagjelölt (2006 év végi állapot szerint) Romániával való szomszédság egyértelműen segítette a folyamat gyorsabb indulását, az első eredmények korai megvalósulását.

Partnerség

A korábban említett 1830/2006-os Bizottsági Határozat 11. szakasza értelmezi a partnerség elvét, kifejezve azt az óhajt, hogy a Strukturális Alapok célkitűzéseit a Bizottság és a tagországok közötti szoros együttműködésben kell megvalósítani. Minden tagországnak biztosítani kell a partnerség megvalósítását, a regionális és lokális önkormányzatok, a gazdasági és szociális partnerek, civil szervezetek, környezetvédők és esélyegyenlőségért küzdő szervezetek bekapcsolásával az előkészítési, megvalósítási, megfigyelési és értékelési fázisokban. A partnerség gyakorlatba való átültetését az intézményi infrastruktúra erősítése szolgálja, mely biztosítja a Strukturális Alapok forrásainak hatékonyabb abszorpcióját, a zökkenőmentes ügyintézkést.

A Vajdaság AT Gazdaságfejlesztési Programja kidolgozása a központi és a regionális hatóságok együttműködésén alapult. Nemzeti stratégia hiányában az egyeztetést a szakminisztériumokkal folytatta le a tartományi kormányzat. A tartományi titkárságok mind az ex-post analízis, mind az ágazati SWOT-ok, mind a stratégiaalkotás és a fejlesztési irányok kidolgozása fázisában véleményt nyilváníthattak, de beleszólásuk volt az operatív program tartalmába is. A 14 fejlesztési irányt a megfelelő tartományi titkárságok adminisztratív kapacitásait használva valósítják meg, így kerülve el a párhuzamos struktúrák kialakításának veszélyét (ugyanakkor erőteljesen igénybe véve a meglévő erőforrásokat).

A dokumentum megalkotásakor a lokális szereplőkkel való partnerség hiányzott a folyamatból, ezt az operatív program megvalósítása során igyekeztek pótolni. A tartományi kormány létrehozta a GP végrehajtásához szükséges intézményi infrastruktúrát: CESS, VIP (Külföldi Befektetéseket Ösztönző Ügynökség), s a két új intézmény két éves működése során intenzív együttműködést alakított ki a helyi önkormányzatokkal, hogy támogassa a lokális fejlesztési elképzeléseket.

A CESS a lokális szintre érkező uniós források elérhetőségét, megismerését segítette, de egyben hozzájárult az új típusú, „alulról-felfelé” irányuló fejlesztési kez-

deményezés eszméjének terjedéséhez is. A VIP a helyi önkormányzatok befektetési lehetőségeinek bemutatását támogatta, a külföldi befektetők vonzása érdekében. Mindkét intézmény dolgozik azon, hogy lokális szinten is megtörténjen a területfejlesztési intézményi kapacitások erősítése.

Értékelés (monitoring)

A strukturális támogatás hatékonysága nagymértékben függ az értékelés elveinek (1830/2006 Bizottsági Határozat 54. szakasza) alkalmazásától a programozási és ellenőrzési folyamatban. Az operatív programok ellenőrzése a végrehajtás minőségének biztosítása érdekében fontos. Létre kell hozni az ellenőrzést végző szervezet, meghatározni a felelősségüket, az adatgyűjtésük kereteit. Az értékelés célja: javítani a szereplők közti együttműködés minőségén, hatékonyságán, következetességén. Az időközi (mid-term) monitoring eredményeitől függően a Strukturális Alapok működésének általános szabályaiban is várhatók esetleges változtatások.

Monitoringot a programozási időszak előtt, annak folyamán, valamint a fejlesztési időszak végén végeznek. Maga az értékelés lehet stratégiai vagy operatív jellegű. Az értékelés stratégiai, ha a programokat és prioritásokat az uniós és nemzeti szintű prioritásokkal vetik össze, vizsgálva a megfelelés mértékét. Operatív ellenőrzésre általában az operatív programok végrehajtása során, a tényleges eredménymutatók alakulásának vizsgálatakor kerül sor.

Az ex-ante (előzetes) értékelés célja a költségvetési eszközök optimális elosztásának, a programozás minőségét javító lépéseknek a segítése. Az effajta értékelés meghatározza és felméri a különbségeket, megvizsgálja a fejlesztési lehetőségeket, értékeli a várt eredményeket, és amennyiben szükséges, stratégiá(ka)t javasol, figyelembe véve a közösségi prioritásokat, az előző programozási időszak tanulságait, a megvalósítási, ellenőrzési, értékelési és pénzügyi eljárásokat. A Vajdaságban még nem végeztek ex-ante értékelést, hiányoztak hozzá a tervezési kapacitások. Az Unió új költségvetési periódusa (2007–2013), s az ennek kapcsán Szerbiába és a régióba áramló fejlesztési források megkövetelik az ex-ante értékelés elvégzését, így küszöbölve ki a hibás célkitűzésekből és programokból eredő gazdasági és szociális problémákat.

Mivel a Vajdaság AT Gazdaságfejlesztési Programját 2003-ban fogadták el, s a 14 fejlesztési irány megvalósítása 2004 folyamán már elkezdődött, 2006-ban már szükségessé vált az időközi (mid-term) értékelés elvégzése. Az értékelést a CESS végezte. Ebben meghatározták a prioritások fenntarthatóságát és következetességét, összevetették a célkitűzéseket az elért eredményekkel (az indikátorokon keresztül), s szükség esetén módosították az eredmény-, a pénzügyi és az intézményi indikátorokat. Az időközi értékelés, miközben megerősítette a programstruktúrát és a programok tartalmát (benne az eredmény-indikátorokat), javasolta a pénzügyi indikátorok módosítását és a GP határidejének módosítását 2007 helyett, 2009 végéig. 2004. november 14-től 2006. október 31-ig a GP megvalósítására 2.433.439,59 eurót költöttek, ami a vajdasági költségvetésből tervezett keretösszeg 32,68%-a.

A tartományi kormányzat határozata az időközi értékelés elvégzéséről jelzi, hogy magukévá tették a modern regionális politika egyik alapelvét, túllépve a hagyományos, kizárólagos ex-post (utólagos) értékelési rendszeren.

Addicionalitás

Az addicionálás elve (1830/2006 Bizottsági Határozat 15. szakasza) azt biztosítja, hogy a Strukturális Alapok hozzájárulásai ne helyettesítsék a tagállamok pénzügyi eszközeit, fejlesztési forrásait.

A többéves tervezés kihívást jelent a tartományi kormánynak és a tartományi költségvetésnek, hiszen ezek alapvetően éves tervezési rendben működnek. Az addicionálás elvének érvényesítése bizonyítja a tartományi kormányzat eltökéltségét a több évre szóló fejlesztési programok támogatására, melyek végrehajtása meghaladja a költségvetési év vagy akár a választási ciklus hosszát (a kormány négy éves mandátumát).

A Vajdaság Gazdaságfejlesztési Programja költségvetési szerkezeté világosan tükrözi az addicionálás elvének érvényesítési szándékát. A 14 fejlesztési irány végrehajtásának költségét 31 millió euróra becsülték, azt feltételezve, hogy 75%-ot sikerül nem tartományi központi forrásokból biztosítani. A tartományi kormány megkezdte a fejlesztési irányok végrehajtását, biztosítva a szükséges pénzügyi eszközök rá eső részét a saját költségvetése terhére. A végrehajtással párhuzamosan „donor konferenciákat” szervezett, ahol a program bemutatásával igyekezett a társfinanszírozáshoz szükséges külső források megszerzésére.

2004-től Szerbia rendelkezésére állt a CARDS támogatási keret, s Vajdaságnak lehetősége nyílt a Szomszédügyi Program (Interreg) keretében a határ menti magyar és román régiókkal együtt pályázni fejlesztési forrásokra. A Vajdaság intézményi felkészültségét jelzi, hogy a Magyarország–Szerbia–Montenegró Szomszédügyi Program első pályázati felhívásának 19 nyertes pályázata közül 18 a vajdasági szereplők közül került ki.

E program végrehajtásához már kezdetektől csak korlátozott források álltak rendelkezésre – évi 2 millió euró pályázható forrás a CARDS keretből. 2007-ben azonban már éves szinten 157 millió euró előcsatlakozási forrás áll a szerbiai pályázók rendelkezésére, s így a vajdasági fejlesztések végrehajtásához is látványosan megnőtt a külső bevonható eszközök szintje.

Esélyegyenlőség

Az esélyegyenlőség (1830/2006 Bizottsági Határozat 16. szakasza) a nők és férfiak közötti megkülönböztetés, valamint a diszkrimináció elleni előírásokat tartalmazza uniós szinten. „A tagállamok és a Bizottság biztosítja a nők és a férfiak közti egyenlőséget, a nemek társadalmi megkülönböztetésének teljes tilalmát a Strukturális Alapok teljes felhasználási periódusában. A tagállamok és a Bizottság lépéseket tesznek mindenféle nemi, faji, nemzeti, vallási, fogyatékoság, életkor vagy szexuális beállítottság alapján történő hátrányos megkülönböztetés ellen, főképp a Strukturális Alapokhoz való hozzáférés szakaszában”.⁸

Az Európa Tanács 2000. március 23–24.-én a lisszaboni csúcsértekezleten fogalmazta meg új stratégiai célkitűzéseit. Az értekezleten elhatározott radikális változtatások célja az Unió romló világgazdasági versenyképességének megváltoztatása

⁸ Council Regulation (EC) No. 1830/2006 of 11 July 2006. 16. szakasz

volt, mely a Közösség gazdaságának reformját, a tudástársadalom infrastruktúrájának kiépítését, az innovációk és a versenyképességet erősítő gazdasági reformok előrelendítését, az állami szerepvállalás korszerűsítését (a neoliberais elvek alapján), valamint az oktatási rendszer reformját érintenék.

Az új stratégiai célkitűzés szerint „az EU váljon a világ legversenyképesebb, legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává, mely több és jobb minőségű munkahely teremtésével és a szociális kohézió erősítésével képessé válik a növekedés fenntartására.”⁹ A stratégia megfogalmazása magában foglalta az „európai szociális modell” átalakítását, a humán erőforrásokba való stratégiai befektetések erősítését, de a harcot is a szociális kirekesztés ellen.

A Szerbia kormánya által elfogadott Nemzeti Foglalkoztatási Stratégia (2005–2010) és a Nemzeti Foglalkoztatási Cselekvési Terv – mely operatív intézkedéseket tartalmaz a stratégia megvalósítására – teljes mértékben elfogadja az Európai Foglalkoztatási Stratégia irányelveit, s jelentős mértékben építette be az esélyegyenlőség elvét. A Nemzeti Foglalkoztatási Cselekvési Terv (2006–2008) egyik kiemelt feladata a veszélyeztetett csoportok (munkanélküliek, fogyatékosok, romák és menekültek) helyzetének javítása. A romákat, akik Szerbia népességének mintegy 5%-át teszik ki, tömegesen érinti a társadalmi kirekesztés. Speciálisan e társadalmi csoport számára dolgozták ki a Roma Foglalkoztatási Cselekvési Terv – Roma Évtized (2005–2015) stratégiát, mely a rájuk vonatkozó intézkedéseket tartalmazza: hagyományos mesterségek felelevenítése, oktatásba való fokozottabb bevonás, képzések a romák foglalkoztatásának növelése érdekében stb.

A tartományi Munkaügyi, Foglalkoztatási és Esélyegyenlőségi Tanács keretében 2005. október 6-án alakult meg a Roma Iroda, a Nemzeti Roma Integrációs Stratégia céljaival összhangban. Ezen iroda alapításának célja, hogy a tartományi Végrehajtó Tanács keretében létezzen egy független intézmény, mely az Integrációs Stratégia végrehajtásával, felügyeletével foglalkozik. Tartományi szinten az iroda az egyetlen intézmény, mely kifejezetten a roma ügyekre koncentrálja tevékenységét.

A tartományi kormány 2004. augusztus 13-án alapította meg a Nemi Esélyegyenlőségi Intézetet, ezzel biztosítva a megkülönböztetés elleni küzdelem intézményi keretét a Vajdaságban. Az intézet célja nem csupán az esélyegyenlőségi intézkedések végrehajtása, a fennálló különbségek követése, hanem az esélyegyenlőségi politika fejlesztésére is javaslatokat fogalmazhat meg.

A társadalmi befogadást a tudásalapú társadalom keretei között új képzési lehetőségek biztosításával, az oktatás széles körű hozzáférésén keresztül, releváns tudásanyag oktatásával lehet elérni. E társadalom alapvető megosztottságát a tudáshoz való hozzáférés lehetősége vagy ennek hiánya jelenti. A munkaerőköltség-támogatási program az egyetlen a 14 fejlesztési irány közül, melynek végrehajtása még nem kezdődött meg.

Fenntarthatóság

A Fenntartható Fejlődés Stratégiája – melyet az Európa Tanács 2001 júniusában fogadott el Göteborgban – leszögezi, hogy fenntartható az a fejlődési pálya, mely ki-

⁹ Lisbon Agenda, European Council 23–24 March 2000. 5. p.

elégíti a jelen korosztályok szükségleteit, de nem halmoz fel adósságokat a következő generációk felé. Azzal, hogy az Európa Tanács a lisszaboni stratégiához hozzárendelt egy új, környezeti elemet, más megközelítést eredményezett az egész döntéshozatali mechanizmusban. Ennek alapján, a döntéshozatal folyamán mérlegelni kell az összes politikai, gazdasági, társadalmi és környezeti hatást. A gazdasági növekedés, a szociális kohézió, valamint a környezetvédelem elvárásait hosszú távon összhangba kell hozni. A fejlesztések hatásrendszerét illetően számolni kell a társadalmi, gazdasági, környezeti fenntarthatósággal egyaránt.

Szerbiának (2006. év végi állapot szerint) még nincs környezetvédelmi stratégiája, igaz, 2003. október 16-án elfogadták a Szegénység-csökkentési Stratégiát, melynek megvalósítására 2004 szeptemberében az Elnöki Iroda keretein belül megalkult a Stratégia Megvalósítási Csoport.

A Vajdaság AT Gazdaságfejlesztési Programja nem csupán elméletben tartja tiszteletben a fenntarthatóság elvét, hanem a fenntartható fejlődés útjában álló akadályok¹⁰ leküzdésére is tartalmaz lépéseket. A biodiverzitást olyan jelenségek veszélyeztetik, mint pl. a termőföldek minőségének romlása. A GP 14 fejlesztési irányának egyike, a Mezőgazdasági Földbirtokok Tagosítási Terve a termőföld hatékonyabb kihasználásának alapjait teremtheti meg. Az Energetikai Hatékonysági Program szintén a fenntartható fejlődés megvalósítását támogatja a biodiverzitás megőrzésén és a környezetbarát energiaforrások fokozottabb hasznosításán keresztül. A GP alapcélja a új szegénység terjedésének megállítása, melyet a sikeres gazdasági szerkezetváltás és annak társadalmi hatásai segíthetnek. A dokumentum célja, hogy hosszú távra teremtsen lehetőséget a fenntartható gazdasági fejlődésre.

IRODALOM

- Bachtler J. (1999): Regional Development and Policy in the Transition Countries. Glasgow.
- Bachtler J. – Wisdale F. – Yuill D. (2000) Regional Policy in Europe after Enlargement. Paper prepared for the 'st „sub rosa” meeting on 29–30 September 2000, final version 12 December 2000.
- Bachtler J. – Taylor S. (2003) The added value of Structural Funds. IQ-Net Special Paper, European Policies Research Centre. Glasgow, University of Strathclyde.
- Copenhagen Criteria for developing political, economic and administration capacities, European Council (1993).
- Council Decision 2004/520/EC of 14 June 2004 on the principles, priorities and conditions contained in the European Partnership with Serbia and Montenegro including Kosovo.
- Council Regulation (EC) No. 1260/99 of 21 June 1999 laying down general provisions on the Structural Funds.
- Council regulation (EC) No. 1830/2006 of 11 July 2006 laying down general provision on the European Regional Development Fund, the European Social Fund and the Cohesion Fund and the repealing Regulation (EC) No. 1260/1999.
- European Small and Medium-sized Enterprises Charta (June 2000)

¹⁰ Az Európai Unió Fenntartható Fejlődés Stratégiájában a következő területeket említik: globális felmelegedés, szegénység, elöregedés, a biodiverzitás fenntartása, a közlekedés környezetterhelése, a regionális egyenlőtlenségek az Unión belül.

- Göteborg Agenda, on sustainable development..., European Council (June 2001).
Lisbon Agenda, on competitiveness..., European Council (23–24 March 2000).
Szerbia Európai Partnerségből Eredő Prioritásainak Végrehajtási Terve (2006. április 7).
Szerbia Nemzeti Foglalkoztatási Cselekvési Terve, 2006–2008 (2006. május 31).
Szerbia Nemzeti Foglalkoztatási Stratégiája, 2005–2010 (2005. április 14).
Szerbia Nemzeti Gazdaságfejlesztési Stratégiája – tervezet (2006).
Szerbia Roma Foglalkoztatási Cselekvési Terve (2005. január)
Szerbia Roma Integrációs Cselekvési Terve – Roma Évtized, 2005–2015 (2005. január 27).
Szerbia Szegénység-csökkentési Programja (2003. október 16).
Szerbia Területfejlesztési Törvénye – tervezet (2006).
Vajdaság AT Gazdaságfejlesztési Operatív Programja, 2004–2006 (2004. június 29).
Vajdaság AT Gazdaságfejlesztési Programja, 2004–2007 (2003. december 10).

Pojavljivanje evropskih principa u Programu privrednog razvoja AT Vojvodine i njihova relaizacija

Valentina Ivanić

Cilj rada je da objasni značaj principa regionalne politike EU i da ukaže na njihovu primenu u programskim dokumentima i praktičnu realizaciju u AP Vojvodini. Razmatra se u kojoj meri je Program privrednog razvoja AP Vojvodine (2004–2007), jedini programski dokument o regionalnom razvoju u Srbiji, ugradio principe rada strukturnih fondova EU (princip programiranja, partnerstva, evaluacije i dodavanja). Rad uključuje analizu društvenog konteksta, koji u prvom redu podrazumeva činjenicu da Srbija nije članica EU i da kao takva nije u obavezi da implementira pomenute principe. Pored važnost i efekata primene ovih principa na ekonomski i socijalni status zemalja recepijenata strukturne pomoći, u radu se konstatuju prepreke na koje se nailazilo prilikom njihove primene i ponuđeni su konkretni predlozi i sugestije o tome kako povećati efikasnost iskorišćavanja strukturnih fondova EU u nastupajućem periodu. Sagledavanje komparativnih iskustava zemalja centralne i istočne Evrope, pokazalo je da ne postoji jedinstveni model implementacije pravila i procedura čime je istaknuta specifičnost modela koje je u tom pogledu primenila AP Vojvodina.

EU principles and the implementation thereof in the Economic Development Programme of AP of the Voyvodina

Valentina Ivanić

This study seeks to provide an explanation of the importance of the EU's regional policy, their application in programme documents and implementation in the Autonomous Province of the Voyvodina. It offers an analysis of the extent to which the Economic Development Programme of AP of the Voyvodina (2004–2007) – as the only regional development plan in Serbia – contains the principles of the operation of the EU Structural Funds (e.g. programming, partnership, evaluation and additionality). The study also presents an analysis of the social context, which mainly focuses on the fact that Serbia is a non-EU member state and as such has no obligation whatsoever to implement the above principles. In addition to assessing the impact of the implementation of the principles on the economic and social situation of the country receiving the structural aid, our study identifies the obstacles that materialised during the implementation of the principles and puts forward proposals as to how Structural Funds could be used more efficiently in the period to come. A comparison of experience in CEE countries reveals that there is no universal model for the implementation of rules and procedures, which further accentuates the specific nature of the model used in the Voyvodina.

A magyarországi tőke részvétele a szerb gazdaság átalakulásában – különös tekintettel a privatizációra

Belanka Csaba István

Bevezető

Szerbiában – a polgárháborúk, az ENSZ-embargó és a NATO-bombázás következtében – az átalakulás a többi szomszédunkhoz képest csak megkésve és teljesen más kiinduló gazdasági-társadalmi körülmények között indulhatott meg. Ez az állapot eltérő fejlődési pályát eredményezett, amely számos újdonsággal és tanulsággal szolgált. Tanulmányomban a szerbiai gazdasági átmenet egyik lényeges elemével, a külföldi tőkebefektetésekkel, azon belül is a privatizációval és annak tapasztalataival kívánok foglalkozni. A tanulmány első felében áttekintem a szerbiai privatizációs történet eddigi főbb állomásait, különös figyelmet szentelve a 2001-es privatizációs törvénycsomag eredményeire. Ezt követően térek át a magyarországi vállalatok elmúlt 5 évben tapasztalt szerepvállalásaira általánosan, és néhány vállaltvezetővel folytatott interjú alapján a mikroszinten lévő egységek tapasztalatain keresztül. A téma feldolgozatlan területnek számít a magyar tudományos életben, kevés tanulmány jelent meg eddig, ezért munkám során elsősorban szekunder forrásokat hasznosítottam.

A munkám célja, hogy bemutassam, hogy milyen motivációk mozgatták a magyarországi tőketulajdonosokat a befektetéseik megvalósítása során, illetve ezek a befektetések mennyire váltották be az előzetes várakozásaikat az első tapasztalatok alapján.

A privatizáció története Szerbiában – különös tekintettel Vajdaságra

Jugoszlávia más, volt szocialista országokhoz képest eltérő fejlődési utat járt be. Gazdasága már az 1990-es évek előtt is a piacgazdaság bizonyos jegyeit hordozta. A relatív gazdasági fejlettséget a délszláv háborúk és az azt kiváltó hiperinfláció, ENSZ-embargó, alacsony foglalkoztatási szint teljesen tönkretette. A beruházások hihetetlenül alacsony szintre zuhantak, a tőkeállomány elavult, aminek következtében a gazdaság versenyképessége 1990-hez képest rendkívül visszaesett. Ahhoz, hogy újra az exportpiacon is versenyképes áruval és szolgáltatásokkal tudjanak megjelenni a szerbiai vállalkozások, elengedhetetlen a gazdasági struktúra átalakítása, a beruházások kellően magas szintjének hosszú távú fenntartása és a foglalkoztatottság növelése. A versenyképes gazdasági szerkezet kialakításának nélkülözhetetlen feltétele a tőkeimport, amelynek egyik leghatékonyabb eszköze a privatizáció.

A nemzetközi gyakorlat szerint – tőkeszegény környezetben – a külföldi tőkebefektetések a hazai gazdaságpolitikánál és a hazai vállalkozók tevékenységénél erőteljesebb hatást gyakorolnak a gazdaság meglévő torzulásaira, növelik a versenyt, felgyorsítják a kevésbé versenyképes tevékenységek lemorzsolódását, korszerű növekedési potenciállal rendelkező tevékenységeket valósítanak meg, és keresletet teremtenek a kapcsolódó iparágaknak. Ennek hatására elősegítik a lokális gazdaságok nemzetközi gazdasági rendszerekhez történő integrációját. A gazdasági szerkezetváltás időszakában erre az integrációra van szüksége a szerb gazdaságnak.

A privatizáció jelenleg is zajló formájának a bemutatása előtt érdemes röviden összefoglalni a 2001. évi privatizációs törvénycsomagot megelőző folyamatokat. A jugoszláv, illetve később a szerb privatizáció számos sajátossággal bír. Privatizációra, a vállalatok magánkézbe kerülésére már 1990 előtt megteremtődtek a feltételek az ún. „Markovic törvény” elfogadásával, amikor is igen kedvező feltételek mellett juthattak tulajdonrészhez a vállalatok dolgozói, és csak a fennmaradó részt értékesítették tenderek útján. E törvény a társadalmi tulajdonban lévő vállalatok 33%-át magánosította (Huszka 2003). Ezt követően a délszláv háborúk teljesen új helyzetet teremtettek a privatizáció terén is. Egyrészt egyre kisebb területek tartoztak már Belgrád irányítása alá, így folyamatosan csökkent a privatizálható, az érdeklődés középpontjában álló vállalatok száma, másrészt a háború következményeként felpörgött infláció teljesen leértékelte a vállalati vagyont. Ezért is történt meg, hogy az 1989-es törvényt kissé módosító, a tulajdonszerzésre a dolgozóknak kedvezőlenebb feltételeket biztosító 1991-es törvényt 1994-ben újra módosították, ezért az 1991 után privatizált tőkét kötelezően, visszamenő hatállyal újra kellett értékelni. Ez a lépés alapvetően leblokkolta az egész folyamatot. 1994-re a társadalmi szektor 70%-a megkezdte a privatizációt, és a vállalatok tőkeszerkezetében átlagosan 80%-ot tett már ki a magántulajdon, amikor is ez az arány 10%-ra esett vissza (Huszka 2003). A drasztikus csökkenés annak volt „köszönhető”, hogy az állam az 1991 után privatizált vagyont a hiperinfláció miatt visszamenő hatállyal újraértékelte, mely a nem privatizált vagyon vállalton belüli arányának a növekedését eredményezte. Ez a döntés nagyban befolyásolta a privatizáció – máig létező – negatív megítélését. 1996-ban újabb privatizációs törvényt hoztak, amely ténylegesen az addigi gyakorlatot hagyta érvényben. Ennek is köszönhető, hogy a privatizációra jogosult vállalatok 70%-a bele sem kezdett a privatizációba. 2000-re a társadalmi vállalatok által eredetileg birtokolt tőkemennyiség 15%-át sikerült privatizálni, aminek 56%-át osztották szét ingyen részvény formájában a vállalat dolgozóinak és a menedzsmentnek, a maradék különböző állami alapokhoz került (Huszka 2003). A privatizáció a 2001-es fordulatig nagyon lassú ütemű volt, az alkalmazott módszer (vállalaton belüli eladás) nem ösztönözte a vállalatok radikális átalakítását, így a hatékonysága nagyon alacsony volt, a külföldi tőke távolmaradása pedig lehetetlenné tette a tényleges célkitűzések elérését. Ez azt jelenti, hogy ebben az időszakban magyarországi vállalatok szerbiai szerepvállalásairól, privatizáció útján történő befektetéseiséről egyáltalán nem beszélhetünk.

A fordulatot a 2001. év jelentette, amikor is a szerb országgyűlés elfogadta az új privatizációs törvénycsomagot. Ez megteremtette a lehetőségét a most folyó privatizációnak, amely a gazdasági átalakulásnak, a strukturális reformok végrehajtásának

és az exportorientált, versenyképes vállalkozások létrejöttének egyik legfontosabb eszköze. A törvénycsomag három törvényből állt: a Privatizációs Ügynökséget létrehozó törvényből, a Privatizációs törvényből és a részvénytőke jogállását tisztázó törvényből.

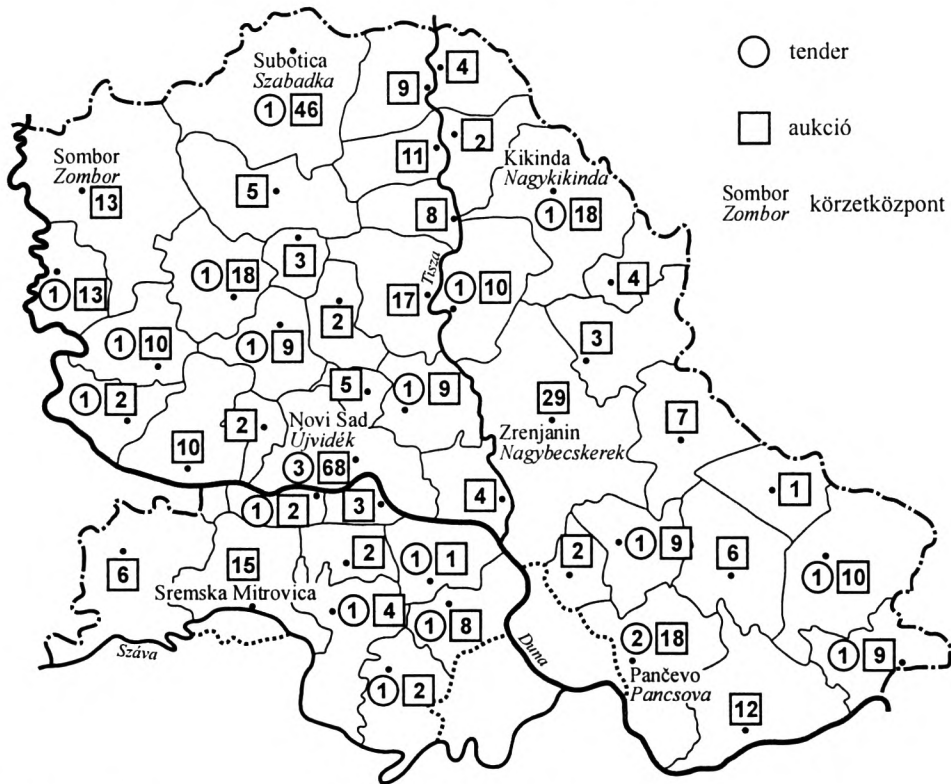
Ez a törvény szakított elődei gyakorlatával, és az üzleti célú eladási technikákat részesítette előnyben (Huszka 2003). Az általa megindult privatizációt – az OECD-kritika ellenére is – követendő példaként említik a szakemberek: olyan, ami teljes mértékben alkalmas a vállalatok gyors átalakításához szükséges koncentrált magántulajdon kialakítására. Az új törvény kiemelt célként jelöli meg a külföldi, stratégiai befektetők bevonását. Egyik lényeges eleme, hogy megszünteti a külföldi befektetők számára átláthatatlan társadalmi tulajdon-formát, ami a privatizációs folyamatban igen sok jogilag tisztázatlan helyzetet teremtett a döntéshozók számára (pl.: kié a privatizációból befolyt összeg?). A tendereken nem feltétlenül a legmagasabb árat kínáló vevő a nyertes, mivel fontos szempontként kezelik a döntéshozók, hogy az ajánlattevők milyen szociális és környezetvédelmi programot, illetve milyen új beruházásokat kívánnak megvalósítani a jövőben, az aukciókon azonban kizárólag az ár dönt (In: Privatizációs törvény 2001, 2003).

A 2002 és 2006 júniusa közötti periódusban 1963 vállalatot privatizáltak 1,9 milliárd euró ellenében Szerbiában. Ennek 38,0%-a volt vajdasági vállalat, melyek eladása a teljes privatizációs bevétel 28,6%-át tette ki. Vajdaságban a tárgyalt periódusban az értékesítési módok közül az akción keresztül történő privatizáció volt a legjellemzőbb, ahol a vállalatok 94,2%-a került új tulajdonoshoz.

A licitre bocsátott cégek általában 50–200 embert foglalkoztatnak, és közös vonásuk, hogy működő tőkére és know-how-ra van szükségük. A privatizált vállalatok többsége négy szektorhoz tartozik: mező- és erdőgazdaság, vízgazdálkodás; feldolgozóipar; építőipar és kis- és nagykereskedelem. Dominanciájukat jól tükrözi, hogy a privatizációs bevételek 91,1%-a e négy szektorban realizálódott (In: Impact Assessment of Privatization in Serbia).

A 2002 és 2006 közötti időszakban 746 vajdasági vállalatot privatizáltak 545 millió euró értékben, amelyből 275 millió eurót beruházásokra, 50,5 millió eurót pedig szociális programokra fordítottak. A privatizált vállalatok 52,3%-a kisvállalat, 33,0%-a közepes méretű, a maradék pedig nagyvállalat. Az ágazati megoszlás szerint a privatizált vállalatok többsége a feldolgozóiparban található; ezen belül az élelmiszeriparban, dohány- és italgyártásban és az ásványi termékeket feldolgozó iparban volt intenzív az érdeklődés. Ezen alágazatok 5 vállalatának (beocsini cementgyár, becsei Polet és szójafeldolgozó üzem, apatini sörgyár és az újvidéki Danubius) értékesítéséből származott a privatizációs bevételek 39%-a, melyek a feldolgozó szektor beruházásainak a 28,6%-t tették ki (In: Investment Opportunity, Privatization in Serbia). Területileg a privatizált vállalatok többsége a Dél-bácskai körzetben található (228), míg a községek szerint Újvidék (71), Szabadka (47), Nagybecskerek (29), Pancsova (20), Kula (19), Nagyikinda (19), Óbecse (17) Apatin (14) és Zombor (13) emelkedik ki (4.1 ábra).

4.1 ábra. A privatizált vállalatok száma községenként a Vajdaságban a privatizációs technikák szerint 2006 júniusáig

Forrás: Vajdaság Autonóm Tartomány Gazdaságfejlesztési Programja (2003)

A privatizált vajdasági vállalkozások 6,8%-ában voltak érdekeltek külföldi befektetők, mely a vállalatok össztekjének 51,0%-át tette ki, és az értékesítésükből származott bevételek adták a vajdasági privatizációs összbevétel 31,7%-át. Ezek ismeretében megállapítható, hogy a külföldi befektetők a stratégiaileg fontos, óriási vállalatokon kívül nem igazán mutatnak érdeklődést a vajdasági vállalatok iránt. Ez annak is tulajdonítható, hogy a kisebb vállalatok privatizációjára kiírt aukciók határideje igen rövid, gyakran csak 15 nap. Ennyi idő alatt pedig a helyi viszonyokat kevésbé ismerő befektetők nem tudnak felelős befektetési döntést hozni, így ezek a vállalatok a számukra érdektelenek. A legjelentősebb külföldi tulajdonba került vajdasági vállalkozások: Beocsin Cementgyár (a francia Lafarge), Rumaguma, Cservenka Cukorgyár (a görög Hellenic), Polet Óbecse, Livnica Nagykikinda, Apatin Sörgyár (a belga Interbrew), HIP Azotora Pancsova, cservenkai kekszgyár (a ciprusi Kappa Star Ltd). Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a nagy közvállalatok (posta, vasút, kőolajipar, villamos erőművek, szolgáltatók, kommunális vállalatok) privatizációja csak most kezdődik el (In: Vajdaság Autonóm Tartomány Gazdaságfejlesztési Programja).

A magyarországi tőke megjelenése a vajdasági piacon

Magyarország a közvetlen külföldi tőkeimport folyamatosan magas szinten tartása mellett az utóbbi 5-6 évben egyre inkább a régió fő tőkeexportörévé vált. A célországok száma folyamatosan bővült. Kezdetben elsősorban Szlovákia, Románia és Bulgária volt vonzó a magyarországi tőkeexportörök számára, de az utóbbi években a figyelem egyre erősebben a volt Jugoszlávia utódállamaira irányult. Szlovénia és Horvátország járt élen a reformfolyamatokban, így elsősorban itt nyílt lehetőség a kapcsolatok kibontakozására. A szerbiai válságok az ezredfordulójig illuzórikussá tették a határ menti helyzetből fakadó előnyök kölcsönös érdekeltségen alapuló kihasználását, a Szerbia (Vajdaság) felé történő nyitást és az új gazdasági kapcsolatok kialakítását. Ennek következtében a szomszédos államok közül a legkésőbb Szerbiával kezdődtek el az új alapokra helyezett gazdasági kapcsolatok. A hazai befektetők számára több szempontból is stratégiai fontosságú a déli szomszédunkkal történő intenzívebb gazdasági kapcsolatok kialakítása. Szerbia a gazdasági átalakulás, az újjáépítés éveiben, évtizedeiben olyan növekedési lehetőségeket kínál a befektetők számára, ami az Unióban már elképzelhetetlen. A földrajzi közelségen túl fontos szerepe van a történelmi hagyományoknak; Szerbiában található a harmadik legnagyobb határon túli magyar kisebbség, akiknek a jelenléte nemcsak a nyelvi akadályok megszüntetésében meghatározó, hanem egy új gazdasági klímához való akklimatizálódás során is előnyt jelenthetnek a versenytársakkal szemben (ahogyan ez az erdélyi vagy felvidéki befektetések során korábban történt).

A tőkeerős, expanzióra alkalmas magyar vállalatok számára a 2001-ben újraindított privatizáció kiváló lehetőséget kínált az átalakuló szerbiai piacra történő belépésre. A magyar cégek intenzív érdeklődést kezdtek mutatni a szerbiai befektetések iránt, de „tárgyalásaikat”, ismerkedéseiket a vártnál kisebb beruházások követték. A magyar tőkével alapított vegyes vállalatok száma megháromszorozódott az elmúlt öt év alatt, de ez nem jelenti a magyar tőke lényeges mértékű szerbiai megerősödését, mert ez elsősorban a liberális cégalapítási feltételeknek köszönhető. A magyar cégek ezzel a lépéssel a kivárási taktikájára alapozva megteremtik, illetve kivárják a kedvezőbb üzleti, piaci jelenlétet. Az ITDH adatai szerint 2000 óta több mint 300 magyarországi KKV telepedett meg Szerbiában. Ennek ellenére az állapítható meg, hogy a magyar tőke jelenléte a szerb gazdaságban messze elmarad a lehetőségektől.

A magyar nagyvállalatok nagyságrendje a 20. század végére elérte azt a kritikus tömeget, amely a belső piacon való további növekedést nem engedi. Ha eddigi nyereségrátájukat, illetve befektetési képességeiket meg akarják őrizni, nagyobb piacokra kell benyomulniuk. Ezzel egyébként erősítik esélyeiket arra is, hogy a nyugati multikkal kialakult versenyben se maradjanak alul. Ezeknek a vállalatoknak a terjeszkedésre ideális terepet, lehetőséget biztosítanak a szomszédos országokban zajló reformfolyamatok. A korábban Romániában, Szlovákiában vagy Horvátországban is lezajlott folyamatokhoz hasonlóan Szerbiában is a magyarországi tőke zászlóshajói a tőkeerős multinacionális vállalatok: a MOL, az OTP, a MATÁV.

A MOL a Beopetrol 80%-os megvásárlásával kívánt a szerbiai piacon megjeleni, de a versenyt végül az orosz Lukoil nyerte a Szerbia második legnagyobb kiskereskedelmi kúthálózatával rendelkező vállalat megszerzéséért. A sikertelenség

nem vette el a magyar olajipari óriás kedvét a balkáni terjeszkedéstől. 2005-ben megnyitotta első szerbiai kútját Belgrádban, 100%-os tulajdont szerzett az Intermol vállalatban, továbbá egy újabb „nagy falat”, a niš-i kőolajvállalat privatizációjában is valószínűleg részt kíván venni, ahol a legnagyobb vetélytársa az ÖMV, a Hellenic Petroleum és ismét a Lukoil lesz. A MOL számára – a régiós terjeszkedést folytatva – a szerbiai piac nagyon fontos, ezért a cég mindent elkövet a 25%-os részvénycsomag megvásárlásáért. A tervek szerint az olajipari vállalat 2010-re a szerbiai kiskereskedelmi forgalom 15%-át kívánja elérni.

A legnagyobb magyarországi hitelintézet három szerbiai bankban szerzett tulajdonrészt. A Kulska banka akvizíciójának lezárásával az OTP megkezdi a tulajdonában lévő három szerbiai bank – Niška banka (89%), Zepter banka (75%) és Kulska banka (83%) – összeolvasztását, így várhatóan 2007 áprilisában egy Szerbia területét teljesen lefedő, egyesített bank jelenik meg a piacon, új menedzsmenttel, integrált számítástechnikai platformmal, valamint új termékekkel és szolgáltatásokkal. Az egyesített bank földrajzilag teljesen lefedi Szerbia területét. A három bank együttesen 3% körüli mérlegfőösszeg szerinti piaci részesedéssel bír a szerb bankpiacon.

A Matáv az azóta már az államközösségből kivált és független országgént működő Montenegró állami telefontársaságának az 51,12%-os részvénycsomagját vásárolta meg. A változások következtében a társaság nincs jelen a szerbiai piacon, de a magyarországi tőke balkáni jelenlétét erősíti így is.

A regionális multinacionális vállalatok árnyékában egyre több magyarországi kisvállalkozás is megjelenik Szerbiában, akik számára elsősorban a vajdasági területek lehetnek a legvonzóbbak, ahol az ingatlanok tulajdonjoga ma már teljes mértékben „szent és sérthetetlen”, s ahol a helyi magyar kisebbség is a vevő segítségére lehet. Vajdaságon belül a magyarországi tulajdonosi körrel működő KKV-k elsősorban a nagyvárosokban (Újvidék, Nagybecskerek, Zombor) és a magas arányban magyarok lakta községekben (pl.: Ada, Zenta, Óbecse, Magyararkanizsa, Bácska Topolya) találhatók.

A szerbiai privatizáció a témérdek probléma ellenére is számos vonzó lehetőséget kínál a magyarországi befektetések számára. Elsősorban az élelmiszeripar – azon belül is mindenekelőtt a húsipar – valamint az építőanyag-gyártás, a gépipar, a textilipar és a turizmus kínál ígéretes pozíciókat számukra.

A részben vagy egészben magyarországi tőkével alapított vállalatok ágazatok szerinti megoszlását tartalmazó pontos adatbázis ismereteim szerint nem létezik, ezért pontosan nehéz meghatározni milyen területen tevékenykednek ezek a cégek. Kutatásaim¹ során a következő területeken talákoztam magyar tulajdonú gazdasági szereplőkkel: kereskedelem (pl. élelmiszer-, építésianyag-, gépkereskedelem), szoftverfejlesztés, mezőgazdaság, turizmus, szállítmányozás, üvegyártás.

A vajdasági piacon működő cégvezetők állítják: a befektetők számára mindenféleképpen előny, hogy a magyar kisebbség jelenlétén túl a helyi értelmiségi, vezető réteg kiválóan beszél angolul, így kommunikációs akadályok nem nehezítik az együttműködést. A vállalatok igazgatói székében a Vajdaságban is jobbra szerbek ülnek, ezért az angol nyelv ismerete nemcsak a privatizáció, hanem a működés során

¹ A kutatások során szekunder forrásokból gyűjtöttem az adatokat.

is nagyon fontos. A befektetők előnyként értékelik, hogy közvetlenül a vezetők alá rendelt, a szaktudást igénylő pozíciókban a magyarok felülreprezentáltak, ami mindenféleképpen megkönnyíti az együttműködést.

A cégalapítás tekintetében könnyebb, gyorsabb az eljárás, mint a hazai gyakorlatban, és az alapítás költségei is alacsonyabbak. Szerbiában egy kft (drustvo sa ogranicenom odgovornoscju; d.o.o) alapításához a minimális alaptőke 500 euró, az alapítás költsége pedig olyan 10.000 forintnak megfelelő dinár. De még a nyílt részvénytársaság minimális alaptőkeje sem több 25.000 eurónál, alapításának költségei pedig 26-27 ezer forintnak megfelelő dinárnál (In: Gazdasági társaságokról szóló 125/2004 számú tv.). Ennek is betudható, hogy a körülbelül 300 darab, magyar tőkével alapított cég túlnyomó többsége jelenleg még nem folytat tényleges gazdasági tevékenységet, a tulajdonosok a kedvező cégalapítási feltételeket kihasználva a kivárás taktikájára alapozva „vetették meg a lábukat” a szerbiai piacon.

A Vajdaságban meglepedett vállalkozások többségének a beruházási döntését irányító legdominánsabb motivációját a nagyon kedvező növekedési, forgalombővülési lehetőségek jelentették. Tény, hogy a privatizáció általában áron aluli vételt jelent, ráadásul minél kockázatosabb egy adott piac megítélése, annál nyomottabbak az árak; ennek megfelelően, ahogy stabilizálódik a piac, úgy lesz minden egyre drágább. A magyarországi befektetők a minimális kulturális különbség megléte, a magyar kisebbség jelenléte, a fogyasztói kultúra színvonala, a földrajzi közelség, a jól képzett, olcsó munkaerő, a liberálisabb előírások, az olcsó vásárlási lehetőségek ismeretében ezt a piaci kockázatot ítélték meg vállalhatónak a – magyar vagy nyugati piacokon már elérhetetlen – növekedési, forgalombővülési esélyek érdekében. A privatizáció mellett a szerbiai gazdasági növekedés másik mozgatórugója az EU által Szerbia számára egyoldalúan biztosított vámkedvezmények, amelyek célja az ország alacsony exportjának a növelése. A kedvezmények nyújtotta lehetőségeket a magyar cégek is kihasználhatják és bővíthetik termelésüket, forgalmukat. Továbbá a termelési és a fogyasztói kultúra igen fejlett Szerbiában, lényegesen fejlettebb, mint Magyarországon volt a rendszerváltás idején, amikor a magyar piac volt nagyon olcsó és a kedvező befektetési lehetőségek miatt vonzó a nyugati tőkének.

A magyarországi befektetők számára az egyik legnagyobb negatívum a hazainál is rosszabb fizetési morál. Eleve a fizetési feltételek kedvezőtlenebbek, a partnerek pénzügyi teljesítésre a gyakorlat szerint minimum 60 napot kötnek ki, de a határidőt így is csak az esetek 20%-ában tartják be. Mindez azt eredményezi, hogy a körbeartozás a magánszférában még súlyosabb probléma, mint Magyarországon.

A szerb piac másik kedvezőtlen vonása a minimálbér folyamatos változása. Volt olyan időszak, amikor szinte havonta változott a minimálbér mértéke, ez megnehezíti a költségek tervezését és nagy adminisztrációs terhet ró a vállalatokra. A permanens emelések ellenére a hazaihoz hasonló szaktudású munkaerő még mindig felét, harmadát keresi a magyarországi béreknek.

2005-ben komplikált áfarendszer vezetett be, ami számos ponton jelent bizonytalanságot a vállalkozások számára. Nem egyértelmű, hogy milyen feltételekkel lehet mentességet kérni, vagy a befizetéseket visszaigényelni, ez pedig nagy forgalmú cégeknek likviditási problémát jelenthet.

A vámtörvények sem minden esetben segítik a befektetői környezetet. Volt olyan magyarországi cég, amely azért vetette el egy Vajdaságban létrehozandó, félkész termékekből dolgozó gyártó üzem alapításának a gondolatát, mert Szerbiában ugyanakkora vámot vetnek ki a félkész termékekre, mint a késztermékekre, így már nem érte volna meg az ottani gyártás az olcsóbb munkaerő mellett sem.

A magyarországi vállalatok a privatizáció során negatív tapasztalatokat is szereztek. Az egyik legnagyobb vihart kavart ügy a Civis Credit Rt tulajdonában lévő Multinova esete volt. A kezdetben magyar–szerb vegyes tulajdonú, későbbiekben 100%-ban magyar befektetők által birtokolt cég privatizációs eljárás során megvásárolta a Sokolac Törökbecsei Mezőgazdasági Termelő Vállalatot. A vásárló azonban csak a tranzakciót követően szembesült a tényekkel, hogy a pályázati dokumentáció hiányos volt, számos releváns adatot, információt nem tartalmazott. Így fordulhatott elő, hogy a vállalat adóssága a valóságban 20%-kal magasabb a jelzethnél, a saját földtulajdon 10%-kal kisebb, a társaság kitöltetlen váltókat állított ki, és a cég húzótermékének számító bormárkát annak kizárólagos forgalmazója levédette és sajátjaként kezdte el termelni. A tények ismeretében nem meglepő, hogy a tulajdonos pert indított a szerb állam ellen az ügyben. A történetek rávilágítottak a szerb privatizáció egyik sarkalatos pontjára, amely a külföldi – köztük a magyarországi – befektetők távolmaradásának is egyfajta magyarázatát adhatja. A privatizációs lehetőségek iránt érdeklődőknek meg kell vásárolniuk a kiírást. Ez a dokumentáció tartalmazza a kiszemelt vállalat gazdasági mutatóit. A Privatizációs Ügynökség azonban nem garantálja az adatok valóságát! A kiszemelt céget viszont csak e dokumentum hivatalos megvásárlása után lehet személyesen is felkeresni, így ez a gyakorlat a bennfentes információval rendelkező "kedvezményezettet" segíti. Ilyen információval pedig nyilván túlnyomórészt a helyi szereplők rendelkeznek. Mi több, a szóban forgó cégek tényleges értékét is nehéz pontosan felbecsülni. Elvégre a hajdani Jugoszlávia felbomlása után az egyes vállalatok termelő egységei egyik napról a másikra több különböző országba kerültek, a piaci viszonyok felborultak – és a háborús évek alatt nem is tudtak az új keretek között normalizálódni – az elszámolások rendszere szinte kibogozhatatlanná vált. És ha mindez nem volna elég, az elmúlt esztendőök pénzügyreformjai még követhetlenebbé tették a vállalatok mutatóit.

Vannak olyan magyar cégek is, amelyek nem privatizáció, hanem önálló beruházás révén próbálnak megjelenni a Balkánon. Ilyen például a friss péksüteményeiről híres Fornetti, amely jelenleg a Vajdaságban és Belgrádban már több mint félszáz franchise-partnerrel rendelkezik a dinamikusan fejlődő sütőipari piacon. Számos adminisztratív korláttal találták magukat szembe, amíg idáig eljutottak. A legjelentősebb akadállyal piaci megjelenésükkor szembesültek, miszerint akkor érvényben lévő rendelet értelmében nem lehetett élesztős leveles tésztát importálni. A probléma végül kormányzati segítséggel megoldódott. Az eddigi tapasztalataik ismeretében a szerbiai piac hátránya bizonyos költségek magas szintje – például az áru egészségügyi bevizsgálása –, vagy a speditőr is drágább, mint Magyarországon. Szerbia egyértelmű előnye más feltörekvő piacokkal szemben, hogy ott nem kell a semmiből kialakítani a fogyasztói kultúrát, Milosevics előtt ugyanis Jugoszlávia működő piacgazdaság volt, ahol az emberek elsajátították a fogyasztói viselkedés alapjait.

A lehetőségekhez képest a magyarországi tőke jelenléte nagyon alacsony, messze elmarad a kívánatos szinttől. Az elmúlt 10–15 évben a Szerbiában lezajlott események és a magyar kisebbség felé történő ellenséges megnyilvánulások a hazai köztudatban egy nagyon negatív felfogást alakítottak ki Szerbiával és Vajdasággal szemben. Míg a magyarországi média a korábban Románia és Szlovákia felé megnyilvánuló ellenséges mentalitás megváltoztatásában intenzív és hatékony szerepet játszott, addig Szerbia esetében ez éppen ellenkezőleg tűnik. Mivel a magyarországi vállalatvezetők, befektetni vágyók nagy része nem ismerős Vajdaságban, ezért hasonlóan kiemelten fontos lenne, hogy az írott és audiovizuális média egyaránt segítse a két ország közötti közeledést gátló negatív előítéletek lebontását. A jelenlegi mentalitás a vállalkozások nagy részét is távol tartja a befektetési lehetőségektől. A helyi magyar kisebbség is nagyon várná a magyar tőke aktívabb szerepvállalását ebben az átmeneti időszakban, amely elsősorban a nagy állami, társadalmi vállalatok tönkremenése miatt évek óta munka nélkül élő, a munkaerőpiacon sokszor hátrányosan megkülönböztetett magyar kisebbség tagjai számára nyújthat lehetőséget.

Az együttműködésre elsősorban a rengeteg kitűnő szakembert foglalkoztató agrárvállalatok privatizációja, a közös turisztikai szolgáltatások kialakítása és az egymás adottságaira támaszkodó megújuló energiaiparban lenne mód. A határ menti helyzetből fakadó előnyök kölcsönös érdekeltségen alapuló kihasználására alapozva számos, megújuló energiát előállító üzem létrehozására készült el projekt terv, amelyek megvalósítását elsősorban az Interreg IIIA Határon Átnyúló Együttműködési Program keretében kívánják a partnerek finanszírozni. A sikeres, működő kapcsolatok kiépítésében a jövőben is óriási szerepük lesz az éppen aktuális határ menti projektet támogató programoknak.

IRODALOM

A Vajdaság Autonóm Tartomány Gazdaságfejlesztési Programja (2003), Újvidék, Vajdaság AT Végrehajtó Tanácsa. Kézirat.

Gazdasági társaságokról szóló 125/2004 számú tv. Belgrád.

Huszka B. (2003) Vajdasági magyarok részvétele a gazdasági átalakulásban és a magyar–vajdasági kapcsolatok javításának a lehetőségei. In: Réti T. (szerk.) *Közeledő régiók a Kárpát-medencében*. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. 373–450.

Impact Assessment of Privatization in Serbia (www.priv.yu)

Investment Opportunity, Privatization in Serbia (www.priv.yu)

Privatizációs törvény (Službeni Glasnik RS, Nos. 38/2001, 18/2003; <http://www.priv.yu/>)

Učešće mađarskog kapitala u srpskoj privrednoj tranziciji – sa posebnom pažnjom na privatizaciju

Csaba Belanka

Privredni razvoj Jugoslavije u periodu pre 1990-ih godina je u sebi nosio određene elemente tržišne privrede. Privatizacija je počela već tokom 80-ih godina, što je pružilo mogućnost za sticanjem vlasništva zaposlenima u preduzećima. Južno slovenski ratovi su postepeno u potpunosti ukinuli povoljne procese i izgrađene sisteme veza. Kao rezultat ratova kapacitet privrede je radikalno opao, a usled niskog nivoa investicija tehnološki nivo preduzeća, u odnosu na međunarodne konkurente, je bio u zaostatku od 15-20 godina. Politički preokret koji se desio početkom novog veka stvorio je takav zakonski okvir da se srpska privreda, koja je imala nekonkurentnu strukturu i nizak kapitalni nivo, kroz inostranu ekspanziju kapitala ponovo pojavi sa konkurentnim proizvodima na izvoznim tržištima. Jedna od najefikasnijih sredstava inostrane ekspanzije kapitala je privatizacija. Mađarski kapital se do sada u procesu privredne reforme pojavljivao u daleko manjem obimu od očekivanog i mogućeg. Iza regionalnih multinacionalnih kompanija (MOL, OTP) se do sada nisu pojavila ona mala i srednja preduzeća, koja bi pretvorila u realnost iskorišćenje prednosti, koje proističu iz pogranične situacije bazirane na međusobnim interesima.

Participation of the Hungarian capital in the transformation of the Serbian economy – with special regard to privatisation

Csaba Belanka

Economic development in the former Yugoslavia prior to the 1990s had some of the characteristics of market economy. Privatisation commenced as early as in the 1980s, enabling corporate employees to acquire ownership share. Favourable trends and long-standing relationships were gradually put an end to by the Balkan wars. In the aftermath of the wars, economic capabilities declined and, due to the low number of capital projects, the technological standards of the companies were 15 to 20 years behind those of their global counterparts. Political changes at the turn of the millennium led to the establishment of a legal environment which contributed to the re-emergence of a competitive product structure in export markets through foreign capital expansion in an undercapitalised Serbian economy with an uncompetitive economic structure. The most efficient tool of foreign capital expansion is privatisation. Hungarian capital has so far played only a minor role in the transformation of the Serbian economy, falling short of expectations and performing far below its potential. Unlike regional multinational companies (MOL, OTP), SMEs that could utilise the advantages arising from cross-border location in a manner that benefits all the parties concerned have so far failed to appear in the economic landscape.

Határkonstrukciók a szerb–magyar gazdasági kapcsolatokban

Nagy Erika

Bevezetés: Átmenet és határmentiség

A posztoszocialista átmenet háborúba torkolló balkáni konfliktusai a magyar–jugoszláv (magyar–szerb) államközi kapcsolatok romlásához (többszöri befagyásához) s Magyarország déli határ menti térségei gazdasági értelemben vett leértékelődéséhez vezettek. A határ közelében élők egyrészt a makroszinten megjelent/megjelenített (a nemzeti kormányok által megfogalmazott, s a helyi sajtó által is fontos hírek között szerepeltetett) problémákat – a közbiztonság romlását, a migrációs folyamatok erősödését –, azok negatív és pozitív következményeit is érzékelték, de az országos közbeszédre jellemzőnél jóval árnyaltabb képet alakítottak ki a délszláv válság hatásairól. A negatívumok közül az 1994-ben szegedi kereskedőkkel készített interjúink során a fekete gazdaság (elsősorban az illegális kereskedelem különböző formáinak) bővülése, az ingatlanárak „felverése” (lakások, üzlethelyiségek) – „kimondatlanul”, az egykori Jugoszlávia területéről érkező kisvállalkozók által gerjesztett verseny – került felszínre (Nagy 1998). Különösen súlyosan érintette a (kül)politikai helyzetből adódó bizonytalanság a határ menti térségben működő kisvállalkozásokat az átmenet első éveiben: ezek kedvezőtlen makrogazdasági feltételek (a reáljövedelmek csökkenése, magas inflációs ráta és kamatszint) mellett próbáltak megkapaszkodni a piacon. A szolgáltató szektorban működő kisvállalkozások kilátásai különösen bizonytalanok voltak az 1990-es évek közepén, az erős verseny (a szektorban működő nagyszámú szereplő), valamint a bevásárlóturizmus hullámválsága miatt (Michalkó 2004).

A 2000-ben a szegedi kulturális, politikai és gazdasági élet kulcsszereplőivel készített interjúkban az 1991–2000 közötti időszak tanulságai letisztultabb formában, absztrakt módon jelentek meg: a háborúkkal, konfliktusokkal terhelt Balkán (a határ) földrajzi közelségét elsősorban a város (és a dél-magyarországi régió) gazdasági leszakadásának egyik fontos tényezőjeként említették a helybeliek. Ezt interjúalanyaink a külföldi működőtőke-beruházások elmaradásában, illetve a város potenciális „balkáni kapu” szerepének kiaknázatlanságában ragadták meg. Így a jugoszláv „kis tőkék” megjelenése – bár nagyszámú vállalkozás alapítását eredményezte – sem vezetett látványos strukturális átalakuláshoz Szeged és tágabb térsége gazdaságában (Barta et al 2003; Nagy et al 2003).

A jugoszláv–magyar, illetve a szerb–magyar határ menti térség gazdasági struktúrájának és szerepének alakulása tehát a vizsgált (állam)határszakasz státuszának változásával – Magyarország (a posztoszocialista országok) eruro-atlanti integráció-

jával, a folyamat háttérében álló gazdasági és biztonságpolitikai érdekekkel¹ – összefüggésben értelmezhető. Ugyanakkor a vizsgált határszakasz többszöri átértékelődése (politikai reinterpretációja) a térségben élők számára életük, napi kapcsolataik térbeli kereteinek állandó változását, instabilitását eredményezte egy olyan időszakban, amikor az átmenet strukturális válsága és a piacgazdaság intézményrendszerének formálódása egyébként is folyamatos alkalmazkodási kényszert jelentett. Kutatásunk során arra kerestük a választ, hogy a fenti folyamatok hogyan formálták a határon átnyúló gazdasági – vállalkozói – kapcsolatokat, azok kiterjedését, tartalmát. Ezekben egyrészt a konkrét ismeretekben, tapasztalatokban és térkapcsolatokban megjelenő határkonstrukció tartalmát igyekeztük megragadni (pl. a kulturális, nyelvi sokszínűség hatását, a társadalmi konfliktusokat mint a politikai/hatalmi helyzet leképeződését), másrészt a határon átnyúló kapcsolatrendszerek (mint kiaknázható erőforrások) stabilizáló szerepét² az átmenet és a világgpiaci integráció folyamatában.

A határ, illetve a határmentiség vállalati kapcsolatrendszereken keresztül történő értelmezésének szükségességét számunkra először a neomarxista (politikai gazdaságtani) hely(tér)értelmezések vetették fel, amelyek a kapitalizmus új („globális”) korszaka – a vállalat- és ágazatközi integráció, a monopolisztikus irányítási keretek erősödése, a globális hálózatok felépülése – „termékének” tekintik a teret (Castells 1997; Amin 2000; Dicken 2000; Brenner–Theodor 2002). Ebben a megközelítésben a határ a nemzetállam (a társadalmi hatalomgyakorlás) eszköze a (globalizálódó vállalati) kapcsolatrendszerek szabályozására. A határ funkciója tehát – a tőke érdekeinek megfelelően – változhat. A határ, illetve a határmentiség jóval árnyaltabb megközelítésére ösztönöznek ugyanakkor azok a posztmodern társadalomelméletek irányába mutató társadalomföldrajzi áramlatok, amelyek a fennálló struktúrákat (a globális kapitalizmus intézményeit, a nemzetállami kereteket – a határt) az egyén reflexióin keresztül ragadják meg (Thrift 2000; Barnes 2001; Massey 2004). A határ változó jelentéstartalmára, illetve az értelmezések (térhasználatban is megnyilvánuló) sokszínűségére rámutattak a nemzetközi és hazai határ menti kutatások is (Hardi 1999; Nárai 1999; Berg 2001; Joenniemi 2001).

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a jugoszláv–magyar (szerb–magyar) határon átnyúló kapcsolatoknak (s ezzel magának a határnak) a bonyolult, sokrétű, változó tartalmát a Jugoszláviából Magyarországra áttelepült, itt vállalkozóként boldoguló emberek nézőpontjából ragadjuk meg. A velük folytatott párbeszédekben (főleg strukturált interjúkban), illetve az azokat követő narratíva-elemzés során a határ „átlépésének” az egyéni életutakban (így a vállalkozásukban is) betöltött szerepe, jelentősége és hatásai is felszínre kerülnek (Kvale 2005), s ezzel a határon átnyúló gazdasági kapcsolatoknak is újabb rétegeit ismerhetjük meg. Az alábbiakban

¹ Ezek konkrét megnyilvánulásai pl. a Jugoszláviával/Szerbiával szembeni gazdasági szankciók, majd az uniós támogatások elindítása.

² A vállalati kapcsolatrendszerek helyi/térségi beágyazottságára irányuló kutatások eredményei szerint a felépülő – bizonytalan kilátásokkal, instabilitással jellemezhető – globális rendszerben a helyi (térségi) kapcsolatrendszerekben (hálózatokban) rejlő erőforrások fontos (stabilizáló) szerepet töltenek be, pl. információk és tudás informális csatornákon történő áramlásával (Johannison 1994; Agnes 2000). Ez különösen érvényesnek tekinthető a poszt szocialista átmenet gyors alkalmazkodást megkövetelő, kockázatokkal teli korszakában (Gál et al 2002).

két, eltérő (vállalati és térbeli) stratégiát követő, mások és saját maguk által is alapvetően sikeresnek tartott, Vajdaságból áttelepülő vállalkozó (magyarországi) életútját elemezzük, vállalkozásuk történetén keresztül.

„Ők” és „mi”: a határ értelmezései egy globálissá szerveződő kapcsolatrendszerben

Az első interjúalanyunk által elbeszélte történet kiinduló pontja látszólag a Magyarországra történő áttelepülés, valójában azonban az otthon elhagyását kiváltó „trauma”³ volt: a Jugoszlávia felbomlását követő háború, amely a válaszlót (Pétert) és családját érzelmileg mélyen érintette, s életüknek teljesen új irányt szabott. A változás meghatározó elemei az új környezetben történő letelepedés és az új, piaci környezethez történő alkalmazkodás – vállalkozóvá válás révén. Mindkét folyamat – a társadalmi integráció és a vállalkozás(ok) sikeres felépítése, működtetése – újabb megpróbáltatások sorozatán keresztül történt. A kudarcokban (amelyek a vállalkozásokkal kapcsolatos próbálkozások során érték Pétert) tetten érhetők a poszt szocialista átmenetre jellemző sajátosságok: a féllegális tevékenység mint gazdasági stratégia és az ebből eredő kiszolgáltatottság, az üzletei kapcsolatokat szabályozó etika (sőt, a piaci racionalitás) hiánya, a többség gyors tőkefelhalmozásra való törekvése („mohósága”). Az átmenet időszakában az áttelepüléssel járó bizonytalanságot, kiszolgáltatottságot mérséklő helyi (a magyar határ „innenszói” oldalán kiépített) kapcsolatrendszer híján a stabilitást – amelynek meghatározó eleme a jelenlegi vállalkozás(ok) sikere – az „otthon” (Jugoszláviában/Szerbiában egy magyar cég képviselőjeként) kiépített kapcsolatok jelentették.

„Az első tapasztalásom az volt Magyarországról, hogy voltak problémák a befizetésekkel. Akkor [a legelső próbálkozásánál] az volt, hogy ha valaki érezte, hogy jön a konkurencia, akkor elkezdődtek a feljelentések, a versengések.... Közben voltak próbálkozások Szegeden is, az egy darabig nagyon jól ment. A környéken mindenki hozzánk járt kajálni, nem volt más, aki a tranzitot kiszolgáltatta volna. Akkor jött a tulajdonos, és azt mondta, hogy nem tudja ezt tovább [az üzlethelyiséget] bérbe adni, akkor 8 millió Ft-ot kért az épületért. Ez nem érte meg nekünk, a papírok nem is voltak rendben, és három hónap alatt elvesztettük a vállalkozást. Aztán lett egy cég alapítva, ez a mai napig működik, aminek az egyik divíziója az X szolgáltatást működteti. Ez hasonló, mint az Y, illetve a Z által működtetett, mindketten felkínálták, hogy vegyük át tőlük, de sajnos, oda jutottak, hogy – s ez Magyarországra jellemző –, hogy annyira leverték az árakat, hogy már egyiküknek sem éri meg. Innentől ez már a fennmaradásért való küzdelem. Pedig ha fenntartották volna az árakat, mindketten túléltek. Jellemző Magyarországon, hogy ahelyett, hogy összefognának a szakmán belül, tönkreteszik egymást. [...] Én kiléptem abból a [szegedi családi] cégből, és átjöttem ide [jelenlegi lakóhelyére], hogy felépítsem ezt a céget. Rengeteg nemzetközi kapcsolatot építettem ki. Felépítettem egy rendszert, amelynek én lettem a képviselője Szerbia

³ Az interjúalany által használt kifejezés.

felé kizárólagosan⁴. Akkor kaptam egy felkérést a cégtől, és két-három országban [először a szomszédos országokban] még kiépítettem nekik a kapcsolatrendszert. Közelítőleg 30.000 értékesítőt hoztam a cég részére. Akkor kértek fel, hogy jöjjenek fel az igazgatóságba, és segítsék a koordinálásban. Akkor ez a cég elég rossz állapotban volt. Felelősséget éreztem az emberekért, akiket én idehoztam.”

A traumákkal járó integrációs folyamat a társadalmi hovatartozás sokrétű, bonyolult rendszerét alakította ki interjúalanyunkban. Az „ők” és a „mi” szétválasztása konkrétan a személyes (lakóhelyi), illetve az üzleti kapcsolatokban vetődik fel – a magyar társadalom, illetve a „kívülről” érkezők vonatkozásában – de absztrakt módon is megfogalmazódik, kritikus képet festve egyrészt a magyar társadalom inkább kirekesztő, mint befogadó karakteréről, az elidegenedésről és a korrupció elharapózásáról.

A személyes kapcsolatok kialakítása a lakókörnyezetben nem bizonyult könnyűnek, ehhez interjúalanyunknak bizonyos fokig meg kellett változtatnia környezetét – s magának is el kellett fogadnia az ittenieket. Ez a (pozitív végkifejlettel járó) folyamat oda vezetett, hogy az „itteni” magyar társadalomra vonatkozó kritikát többé-kevésbé „belülről” fogalmazza meg.

„Aki Magyarországra eljön, mérnök, vagy orvos, az bizonyítani szeret, azért, hogy elfogadják a környezetet, mert a magyar nép nagyon nehezen fogadja el a külföldieket. Ezt mi is megtapasztaltuk. A nyelven is érződik, [a magyar nyelv] nem tudott megváltozni évszázadok alatt... ez azt jelenti, hogy nehezen tudjuk befogadni az embereket. Mindig szokták mondani, hogy a kinti magyarok mennyire vendégszeretőek. Mikor mi ide átjövünk – mi ugye átvettük a vajdasági mentalitást – mi etetjük, itatjuk, légy a vendégünk, mert lehet, hogy holnap én leszek a vándor, és engem fognak majd megvendégetni. Magyarországon ez nincsen. Mikor odakerültem [jelenlegi lakóhelyére], akkor senki nem köszönt senkinek. Én meg azzal kezdtem, hogy jó, déli módon feltettem a bográcsban valamit, sütöttem, főztem, és az egész utcát meghívtam, úgy tíz szomszédságot körülöttünk. Nem tudták hova tenni. Én azt mondom, hogy most nekem vannak a legjobb szomszédjaim a városban... de nagyon nehéz ezt kialakítani. Mi zárkóztunk meg irigyek is. Aki idejön Magyarországra dolgozni vagy vállalkozóként, ebbe beleütközik.”

Az „ide-” (a magyar társadalomhoz való) tartozásnak azonban megvannak a maga korlátai, az áttelepülő sok szempontból kívülállónak érezheti magát. Erre példaként a nyelvet mint a kirekesztés eszközét említette interjúalanyunk – a maga és családjának kezdeti nyelvi problémáit le kellett küzdeni az integrálódás érdekében. Akad családtag, aki ma sem veszi szívesen, ha kiderül a beszédstílusból, kiejtésből, hogy ők „átjöttek”. Vannak azonban a társadalmi viszonyoknak olyan dimenziói, ahol tudatosan őrzi interjúalanyunk a külső szemlélő státuszát, elutasítva egyes csoportokra jellemző viselkedésmintákat. Ez egyértelműen megnyilvánul a hazai üzleti szféráról alkotott véleményében, amelyben a vállalkozás és a politika összefonó-

⁴ Egyéni értékesítőkre épülő, ún. „multi-level marketing” keretek között működő kereskedelmi vállalkozásról van szó.

dása, a korrupció, a stratégiai gondolkodás hiánya és az irracionális fogyasztási szokások a meghatározó elemek. Ezek a posztszocialista átmenet s az abból kinövő kapitalizmus narratíváiként értelmezhetők.

„Mondják, hogy Magyarországon nincs korrupció, de igenis van, kezdve a pályázatoktól a szerződéskötésekig. Úgy vannak már a tenderek kiírva. Most volt egy baráti társaság, ahol az év végi ajándékozás komoly összegű volt. Az egyikük mesélte, hogy megnyerte a pályázatot, aztán szerződéskötéskor odamentek hozzá, hogy jó, most akkor nem azt, hanem azt kérjük, hanem ezt, és nem annyit, hanem ennyit. És itt jön a gondolkodási mód. Engem mindig úgy tanítottak, hogy soha ne politizáljak, és próbálom ezt tartani, és remélem így is marad. Ha ez a nép elmegy szavazni, nem úgy gondolkodik, hogy kire szavazzunk, hanem hogy ki ellen szavazzunk... Alapjában egy vállalkozó ne politizáljon, nem ez a dolga. Még akkor se, ha ebből lehet pénze. [...] Itt nem a tudás számít, hanem a pénztárcája, de nem is ez, inkább az, hogy túlságosan sokat adunk a külsőségekre. Kit tudok megetetni, megitatni valamivel, ha nem tudok elmenni síelni, nem is egyszer, de inkább kétszer, akkor már nem is vagyok ember. Az én gondolkodásomba ez nem fér bele. Általában az ilyen típusú embereket egy másik kategóriába sorolom, jó te ott vagy. Én nem látom ennek értelmét.”

A pozitív, követendő példákat vállalkozóként nemzetközi kapcsolatrendszeréből meríti, olyan mintákat követ, amelyekre a hosszú távú, átgondolt építkezés és a politikától való távolságtartás jellemző. Identitása tehát vállalkozóként olyan csoporthoz köti, amelyet a hasonló gondolkodás, értékrend (a bizonyítás, az alkotás vágya) jellemez. Számukra óriási kihívás, hogy „másik” közegben kell elfogadtatniuk magukat; s erre adott válaszuk a hosszú távú építkezés és a biztonságra törekvés. E csoport tagjai, akik „valahonnan jöttek” Magyarországra, nem is feltétlenül hasonló kulturális közegből, nyelveterről érkeztek, de gondolkodásuk, az üzleti életéről vallott nézeteik összekapcsolják őket. Ahhoz azonban, hogy ez a kötődés kialakulhasson, nyitottságra, az állandó tanulásra és alkalmazkodásra volt szükség. Ennek kialakulása Péter esetében az „otthoni” (vajdasági) multikulturális közegben, az áttelepülés (letelepedés) során, valamint a kiterjedt nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszer kiépítése/működtetése⁵ során történt.

„A magyar vállalkozó a nagy pénzre megy, a nagy álmódosásra. Nem mondom, hogy 20–30%-os hasznot keresek, hanem úgy kéne működni, mint nyugaton, hogy boldog vagyok, ha 5–10%-ot keresek... Most ezt a magyarországi vállalkozónál nem látom, csak azoknál, akik nyugatról vagy máshonnan jöttek... Nagyon érdekes az, hogy a magyarországi kapcsolatok, akikkel üzletelgetek, azok mind jöttek Magyarországra. Nem törzkönyvezett magyarok, mind jöttek valahonnan, ha nem is most, de az elmúlt 10–20 évben. Nagyon sok részről, a Felvidékről, Romániából jöttek ide embe-

⁵ Az interjú itt nem idézett részeiben előforduló pozitív példák (üzleti sikerek) Nyugat-Európából kerültek ki, vagy Magyarországon vállalkozóként letelepedett távol-keleti, kelet-európai, vagy szomszédos országbeli vállalkozók esetei. Az interjúalany kiemelte, hogy hozzá hasonlóan gondolkodnak az általa ismert, Vajdaságból áttelepült vállalkozók is.

rek, akik első, második vagy harmadik generációs bevándorlók, ez a vándorlás mindig is megvolt valamilyen szinten.”

Az elszármazás helyéhez – Jugoszláviához, illetve Szerbiához – való kötődés személyes (konkrét példákban megnyilvánuló) és gazdasági tartalommal (az absztrakció magasabb szintjén) is megjelent az elbeszélésben. Interjúalanyunk nagyon sok személyes kapcsolatot ápol az „otthon maradókkal”, a barátságok mellett a családi szálakat is igyekeznek (ő és más vajdaságiak is) életben tartani, és a kötődést (a „mi” tudatot) ilyen módon erősíteni gyermekeikben is.

Teljesen más tartalommal jelenik meg azonban Szerbia⁶ a vállalkozással összefüggésben: saját formalizált gazdasági kapcsolatai, s ezekkel összefüggésben az üzleti (makrogazdasági) környezet kritikája állt a középpontban. A beszélgetés e részében a határ mint hatalmi (politikai) konstrukció jelent meg, amely üzleti szempontból irracionálisan működik. Ugyanakkor képletes határ jelenik meg Nyugat-Európa és a volt „szocialista blokk”⁷ között is, amely magában foglalja Magyarországot és Szerbiát is. Az elbeszélő személyes tapasztalatai szerint a posztszocialista örökség összeköti a két országot, ám „fokozatok” ebben is léteznek: Magyarországot pozitívabban ítélik meg külföldön, míg a Szerbiából érkező vállalkozó előtt akkor nyílnak meg a kapuk („nyugaton”), ha kiderül, hogy vajdasági magyar. Interjúalanyunk tehát a tőke (a vállalkozó) logikája mentén, nemzetközi kapcsolatrendszerébe ágyazottan szemléli (és aknázza ki vállalkozásain keresztül) a szerbiai helyzetet, ennek megfelelően értékeli (és veti össze a magyarországi helyzettel) az „ottani” gazdasági körülményeket. Bár nem teljesen kívülállóként szemléli és értékeli a helyzetet – ésszerű (gazdaságilag racionális) keretek között szolidaritást vállal a Szerbiában élőkkel.

Magyarországi vállalkozása háttérrel, piaci kapcsolatokat biztosít szerbiai vállalkozásához: „...van még kint egy projektem, ami Magyarországot nem nagyon érinti, csak annyiban, hogy az én itteni cégemen keresztül fogunk értékesíteni az osztrákok és a németek felé.” Határon átnyúló kapcsolataira, üzleti tapasztalataira építi a két ország viszonyával kapcsolatos, általános véleményét is.

„A két ország [Magyarország és Szerbia] közötti együttműködésben jelentős előrelépések vannak. Sok minden behozható, de vannak korlátozások és ellen-megszorítások. Pl. a zöldség, gyümölcs harmadáért hozható be mint Görögországból, nincs is rá vám, de az egészségügyisek nem engedik be. Alapjában ilyenkor áll égnék a hajam, és azt mondom, hogy a vámkorlátozásokba ezt kellene belevinni. A fokhagyma, vöröshagyma Kinából van behozva, és annak ellenére, hogy vám van rajta, olcsó. Ugyanezt lehet, hogy kisebb haszonnal, Szerbiából lehetne hozni. Jó, ha túltermelés van az országban, ne engedjék be, de ha nincs, akkor a környező országokat kellene valahogy segíteni. [...] Ami rossz dolog a másik oldalról, Szerbia részéről, hogy ha Nyugat-Európába megy a termék, akkor képesek a kiskereskedelmi árat megadni exportárnak. Szóval hogy mondjam, annyira le vannak szegényedve a cégek, és akkora

⁶ A jelenlegi üzleti kapcsolatai vonatkozásában következetesen Szerbiaként beszél a térségről, a Vajdaság nem jelenik meg ezzel összefüggésben.

⁷ Interjúalanyunk által használt kifejezés.

lehetőséget látnak kitörni Nyugat felé, hogy ilyenkor arra mennek, hogy egy szállításból annyit fogjanak meg (bevétel), amennyit lehet. Így most nagyon nehéz kivinni a bérgyártást Szerbia területére. Pedig ezt kipróbáltam, rendszeresen a kinti [szerbiai] cégem kéri az árajánlatot helyben, így mindig kifizetődőbb azon a cégen keresztül (a fenntartási költségekkel együtt), mint hogy ha direktben kérek árajánlatot. Alapjában, amik kint vannak a bérgyártásban, Szabadka területén, pl. egy kanadai cég, ami ezeket a nagy szélgenerátorokat gyártja, csak a Phare-támogatás végett van ott. Tehát nem az olcsó munkaerő végett, hanem a támogatás megszerzése a lényeg. Azt látom, hogy egyre többen játszanak erre, a határ menti támogatás megszerzésére. A magyar cégek a beszállítók, és akkor szép kis pénzeket lehet szerezni erre.”

A Péter által elbeszélte történet szerint az otthon elhagyása, az új közegben történő letelepedés megrázkódtatások sorozatát jelenti, s az integráció alapvető feltétele a folyamatos tanulás, alkalmazkodás. E folyamatban fontos szerepet tölt be az anyagi stabilitást jelentő vállalkozás, amelynek sikerét a sokrétű nemzetközi kapcsolatrendszer alapozhatja meg. Utóbbi kialakításához elengedhetetlen a nyitottság, amelyet részint „otthonról” hoznak magukkal a Vajdaságból áttelepülők (interjúalanyunk általánosítása), részint új életük (vállalkozásuk) felépítése során alakítják ki. Mindez lehetővé teszi egyrészt az eltérő piaci feltételekben rejlő lehetőségek felismerését és kiaknázását (pl. „otthoni” kapcsolataik és helyismeretük révén), másrészt sajátos, több rétegű identitás kialakítását, a társadalmi integrációt (egy közös értékeket valló, nemzetközi üzleti közösségbe, csak úgy, mint egy szűkebb lakóközösségbe).

A határon átnyúló, személyes kapcsolatrendszer és a gazdasági siker

Második interjúalanyunk (József) életútja – bár ennek magyarországi szakasza jóval korábbra, az első délszláv háború kezdetére nyúlik vissza – sok hasonlóságot mutat Péterével. Az elbeszélés középpontjában a vállalkozása felépítésének kronologikus rendbe szedett története állt, amelynek kulcseleme a jugoszláv(szerb)–magyar határ változó helyzete: a háború mint az áttelepülést motiváló trauma („...a testvérem megkapta a behívót, válaszút elé kerültünk”), illetve a határon átnyúló (személyes) kapcsolatok fontos szerepe a tőkefelhalmozás folyamatában és a jelenlegi vállalkozás sikerében – a piaci alkalmazkodásban. A határ mindkét oldalán meglévő kapcsolati tőke (és helyismeret) fontos szerepet kapott Péter vállalkozásának felépítésében (a cég történetének minden fordulópontjánál), és egy sajátos, többretegű (az Péteréhez sok szempontból hasonló) identitás kialakításában. Maga a vállalkozás, az üzleti siker József esetében is fontos tényezője az új körülményekhez történő alkalmazkodásnak, a stabilitás megteremtésének, a társadalmi hovatartozás meghatározásának.

„Mikor átjöttünk, már voltak itt ismerősök, barátok, ők sokat segítettek. Tizenöt-húszéves barátságok voltak ezek...⁸ Akkor már volt itt egy alvó cégünk, lakást, irodát

⁸ Még az 1980-as években, a jugoszláv oldalon folytatott szakmájának köszönhetően találkozott sok magyarral, és kötött barátságokat.

béreltünk, és mind a ketten [József testvére is] találtunk munkát... Aztán jött a háború, és Jugoszlávián belül megszakadtak a kereskedelmi kapcsolatok. Megváltozott a Vajdaság helyzete is, ami addig ellátta a szlovén meg horvát feldolgozókat. A cégünk gyorsan bekapcsolódott a közvetítő kereskedelembé, magyar céggként reexportáltunk a Nyugat-Balkánra, nagy nemzetközi cégeknek is fontos partnerei voltunk... Szeged hídfőállás volt a multiknak, ők is rajtunk keresztül exportáltak a Balkánra. Aztán jött az ENSZ BT határozat az embargóról Jugoszlávia ellen. Mi nagyon gyorsan kapcsolatba léptünk az NGKM-mel⁹, gyorsan exportengedélyt szereztünk egy csomó élelmiszer meg más késztermék exportjára. Mi szállítottunk a szerbiai feldolgozóknak, óriási volt a kereslet. [...] Az fordulópont volt a vállalkozásban, mikor a család egyik barátja, egy zágrábi cég képviselője, akinek jó olasz kapcsolatai voltak, olcsón ajánlott gépeket X vállalkozáshoz. 24 óránk volt a döntésre, gyorsan kellett döntenet. Elfogadtuk, mert biztonságra törekedtünk, hogy több lábon álljon a cég, és legyen termelő tevékenységünk is, ha a kereskedelem befulladna.”

A határ tehát – bár a tőke felhalmozásába fontos szerepe volt – továbbra is instabilitást hordozott a vállalkozás (így a személyes boldogulás) szempontjából. A stratégiai váltást az üzleti tevékenységben már kezdetben is a határon átívelő személyes kapcsolatok segítették, s a fejlődésben a továbbiakban is az „otthoniakkal” tartott kapcsolat játszott fontos szerepet: a Vajdaságból érkező (szintén a háború elől menekülő) szakemberek adták a szükséges tudást és a megfelelő – a határ innenső oldalán még hiányzó – munkakultúrát. A vállalkozás működésében bekövetkező másik fordulópontot azonban már egyértelműen a piac (a tőke) logikája, a multinacionális cégek megjelenése és üzleti stratégiája (piaci nyomás a beszállítói árak csökkentése érdekében) diktálta, amire az „otthoni” (vajdasági) kapcsolatok kiaknázása mellett a nemzetközi szakmai kapcsolatok bővítésével, a nyugat-európai technikai és technológiai tapasztalatok átvételével reagált József vállalkozása. Az elbeszélésből kiviláglott, hogy a követendő mintákat számára is a „nyugati” szakmabeli vállalkozások adják.

„Öt alkalmazottal indultunk, de nehéz volt képzett munkaerőt találni. Otthon [Vajdaságban] más volt, ott 24 órás volt az üzem. Aztán 1993-ban jött a bosnyák háború és jöttek át a fiatal szakemberek. Jöttek dolgozni, velük meg lehetett csinálni a folyamatos termelést. Akkor 30–35 főt alkalmaztunk. Aztán a kereskedelmi cégünknel dolgozó egyik alkalmazottunk barátja áttelepült Szabadkáról, ő átvette a szakmai irányítást. Az összes újítást ő vezette be, ő volt a fejlődés motorja, nagyon sokat köszönhetünk neki. [...] Aztán 1995–96-ban jöttek a multik, először a Metro. Kértek árajánlatot (mi már akkor 150–200 helyre szállítottunk), és minket választottak. Persze az-

⁹ Az Antall-kormány idején a külgazdasági kapcsolatokért felelős Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma.

tán jöttek a „feltételek”¹⁰, polcpénz, az akciók stb. Így aztán nem volt más választás, mint a saját üzlethálózat meg az automatizálás.”¹¹

Vállalkozóként az átalakuló (globalizálódó) helyi piacon tehát sikeressé vált József, s ebben fontos szerepet kaptak „otthoni” kapcsolatai (tőkefelhalmozás a kereskedelem révén; szakember-utánpótlás az újabb tevékenységhez), valamint a nemzetközi tapasztalatok (minták). A sokrétű nemzetközi kapcsolatrendszer segítette át a határ hatalmi-politikai státuszának változásából és a posztszocialista gazdaság világpiacon illeszkedéséből adódó bizonytalan időszakon. Ugyanakkor interjúalanyunk számára a helyi társadalomba történő beilleszkedés több traumával járt – a mélypontot a délszláv háborúval összefüggésbe hozható gyilkosság ügy¹² jelentette –, s a József által érzékelt (megfogalmazott) kulturális különbségek (a „déli” vagy „mediterrán” jellemvonások hiánya a magyaroknál) is az „otthoni”, vajdasági kapcsolatok megőrzése, ápolása irányába hatottak. Ugyanakkor a vállalkozáson keresztül történő integráció itt is inkább a nemzetközi nyitás irányába hatott, a magyarországi közeg nem bizonyult vonzóan interjúalanyunk számára:

„Sok pozitív változás volt a kilencvenes évek elejéhez képest, főleg Jugoszláviához képest. De itt valahogy nem türelmesek az emberek, nem nagyon hajlandóak a kommunikációra... a személyes kapcsolatok is kevésbé megbízhatóak¹³. [...] Magyarország befogadó volt 1992–93 között, a háború idején. Aztán jött a ... gyilkosság, és utána a fal. Ezzel lezárult egy korszak, Magyarország ettől kezdve nem befogadó, mint korábban. Voltak negatív [József vállalkozását is érintő] felhangok a helyi sajtóban is, ezek nem voltak korrektek. Talán azért, mert nem vagyunk itteniek, hanem áttelepültek. Folyamatos volt az ellenőrzés, jött az APEH, az ÁNTSZ, meg mindenki. Ez aztán lecsengett a kilencvenes évek végére. [...] Nem tervezünk egyelőre terjeszkedést távolabb. Jó ez itt, fontos a közelség [a szerb–magyar határhoz], fél óra alatt otthon vagyok [a Vajdaságban].”

A hatalmi (politikai) érdekek által az átmenet időszakában is többször átértelmezett jugoszláv–(szerb–)magyar határszakaszhoz történelmi és nagyon is „élő” (etnikai, nyelvi stb.) konfliktusok köthetők, ami problematikussá tette (teszi) a térség beillesztését a javak nemzetközi áramlásába (mind a külpolitikuskok, mind a multinacionális vállalatok számára). Interjúink azonban rávilágítottak, hogy a határ külpolitika által definiált elválasztó, illetve szűrő szerepe mellett sokféle, konkrét térkapcsolatokban is megnyilvánuló értelmezése létezik ennek a határszakasznak is. E kapcsolatok egyik fontos aspektusa az egy évtizeden keresztül „tetszhalott” állapotban tartott (nemzet-)gazdasági kapcsolatok ellenére is működő üzleti (vállalkozói)

¹⁰ Ironikus felhanggal említette József.

¹¹ Mintaként a hivatalos szakmai rendezvényeken megismert strasbourg-i és regensburgi példák szolgálták a fejlesztéshez, ezekről hosszan és részletesen számolt be interjúalanyunk.

¹² Egy ismert helyi vállalkozónak és családjának a balkáni háborúkkal összefüggésbe hozható meggyilkolása, amely sokkolta a helybelieket – és az egész ország közvéleményét.

¹³ Pozitív ellenpontnak – mint a szövegösszefüggésből kiderült – egyrészt Nyugat-Európát, másrészt saját, „otthoni” (szűkebb helyi/vajdasági) kapcsolatait tekintti.

kapcsolatrendszer, amelyben fontos szerepet tölthettek (töltenek) be a Magyarországon vállalkozásba kezdő, áttelepült vajdaságiak. Interjúalanyaink számára „otthoni” (szerbiai) személyes kapcsolatrendszerük és helyismeretük fontos, stabilizáló szerepet játszott (magyarországi) egzisztenciájuk megteremtésében (a vállalkozóvá válásban, majd a folyamatos piaci alkalmazkodásban), s mindez segítette – kudarcoktól, konfliktusoktól sem mentes – beilleszkedésüket az új közegbe. Bár vállalkozóként Magyarországhoz kötődnek, széleskörű nemzetközi kapcsolatrendszerükön keresztül többféle csoporthoz (az „otthon hagyott” közösséghez, a nemzetközi üzleti világhoz, a Vajdaságból áttelepült magyarok közé) tartozónak érzik és vallják magukat. A poszt-szocialista átmenet, a globalizáció és a határ változó jelentéstartalmának sajátos (interjúalanyaink által nyújtott) értelmezése – s újabb narratívák feltárása ebben a társadalmi csoportban – elvezethet bennünket a határmentiség és Nyugat-Balkán gazdasági viszonyainak (az együttműködéshez nélkülözhetetlen) árnyaltabb, mélyebb megismeréséhez.

IRODALOM

- Agnes, P. (2000) The ‘end of geography’ in financial services? Local embeddedness and territorialisation in the interest rate swaps industry. *Economic Geography* 21(3). 347–66.
- Amin, A. (2000) Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition. In: Amin, A. (ed.) *Post-Fordism, Studies in Urban and Social Change*. Oxford, Blackwell. 1–40.
- Barnes, T.J. (2001) Lives lived and lives told: biographies of geography’s quantitative revolution. *Environment and Planning D. Society and Space* 19. 409–429.
- Barta Gy. – Bernek Á. – Nagy G. (2003) A külföldi működő tőke területi elmozdulásának esélyei Magyarországon. *Tér és Társadalom* 4. 173–190.
- Berg, E. (2001) Frontiers and Lives on Estonian Mental Maps. In: Ganster, P. (ed.) *Cooperation, Environment, and Sustainability in Border Regions*. San Diego, State University Press. 263–274.
- Brenner, N. – Theodore, N. (2002) Cities and the geographies of actually-existing neoliberalism. *Antipode* 34(3). 349–379.
- Castells, M. (1997) *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. 2: The Power of Identity. Oxford, Blackwell.
- Dicken, P. (2000) Places and Flows: Situating International Investment. In: Clark, G. L. – Feldman, M. P. – Gertler, M. S. (eds.) *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford, University Press. 275–291.
- Gál Z. – Molnár B. – Nagy E. (2002) A termelői szolgáltatások szerepe a helyi és térségi gazdaság fejlődésében. *Tér és Társadalom* 2. 113–128.
- Hardi T. (1999) A határ és az ember – Az osztrák–magyar határ mentén élők képe a határról és a “másik oldalról”. In: Nárái M. – Rechnitzer J. (szerk.) *Elválaszt és összeköt – A határ Pécs–Győr*, MTA RKK. 159–190.
- Joenniemi, P. (2001) Kaliningrad as a Discursive Battlefield. In: Ganster, P. (ed.) *Cooperation, Environment, and Sustainability in Border Regions*. San Diego, State University Press. 319–336.
- Johanisson, B. (1994) *Personal networks in emerging knowledge-based firms: spatial and functional patterns*. Papers of the ERSA, Groningen.

- Kvale, S. (2005) *Az interjú*. Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó.
- Massey, D. (2004) The political challenge of relational space. *Geografiska Annaler*, Series B. 86(1). 3–4.
- Míchalkó G. (2004) *A bevásárlóturizmus*. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.
- Nagy E. (1998) Egy hagyományos szerepkör új elemei: a kereskedelem strukturális és térbeli átalakulása Győrben és Szegeden. In: Mészáros R. – Tóth J. (szerk.) *Földrajzi kaleidoszkóp*. Pécs–Szeged, JPTE–JATE. 186–204.
- Nagy E. – Nagy G. – Kiss J. (2003) Kihasztnátlan tartalékok és részsikerek: örökölt és újkeletű konfliktusok, ellentmondások Szeged fejlődésében. In: Timár J. – Velkey G. (szerk.) *Várossiker – alföldi nézőpontból*. Békéscsaba, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet. 120–162.
- Nárai M. (1999) A határ mente mint élettér – A határmentiség jelentősége az emberek életében. In: Nárai M. – Rechnitzer J. (szerk.) *Elválaszt és összeköt – A határ*. Pécs–Győr, MTA RKK. 129–158.
- Thrift, N. (2000) Pandora's Box? Cultural Geographies of Economies. In: Clark, G.L. – Feldman, M.P. – Gertler, M.S. (eds.) *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford, University Press. 3–19.

Granične konstrukcije u srpsko–mađarskim privrednim odnosima

Erika Nagy

Balkanski ratni konflikti postsocijalističke tranzicije doveli su do pogoršanja (više puta zamrznutih) međudržavnih veza i do privrednog degradiranja južnih pograničnih oblasti. Promena privredne strukture teritorije se znači može tumačiti u odnosu na promenu statusa pogranične oblasti. U studiji smo tražili odgovore na pitanja, na koji način su gore pomenuti procesi, odnosno tržišna tranzicija (tranzicija strukture nacionalne privrede, izgradnja institucija tržišta) oblikovali prekogranične privredne veze, njihovo širenje i sadržinu. Sa jedne strane smo probali izložiti graničnu konstrukciju koja se bazira na konkretnim saznanjima, iskustvima i teritorijalnim vezama (npr. uticaj kulturne i jezičke raznolikosti, društvene konflikte, kao odraz političke situacije), a sa druge strane stabilizacioni uticaj prekograničnih veza (kao resursi koji se mogu iskoristiti) u procesu tranzicije i integracije u svetsku privredu.

The role of the border status in the Serbian–Hungarian economic relations

Erika Nagy

Culminating in wars, conflicts in the Balkans in the era of post-socialist transition led to deterioration in (even freezing of) the relations between Hungary and Yugoslavia (Serbia) and the devaluation, in an economic sense, of the areas along the southern border of Hungary. Therefore, the transformation of the structure of the economy in the region can be interpreted together with the changes in the status of the border region discussed. Our study seeks to answer the question of how the above processes and transition into market economy (economic restructuring, the establishment of the institutions of the market economy) shaped cross-border economic relations, their extension and content. We seek to identify the very essence of the border status based on actual knowledge, experience and spatial relations (e.g. the impact of cultural and linguistic diversity, social conflicts as the reflection of the political/power relations) and the role of cross-border relations (as resources that can be utilised) as stabilizers in the process of transition and integration into the global market.

Határtalan határok: a határok mint társadalmi konstrukciók

Timár Judit

Határértelmezések – kutatási szempontok

A *határok* az utóbbi másfél évtizedben az európai területi politikában éppúgy egyre nagyobb figyelmet kaptak, mint a tértudományokban, így a geográfiában. A régióhatárok ki-, illetve átalakítása, szerepnövekedése mellett legalább ilyen fontos kérdéssé emelte az államhatárokat a „vasfüggöny” lebontása, az Európai Unió bővítése, az uniós integráció erősítésének igénye. Csakhogy a *területi politikai* diskurzusokban elsősorban olyan fogalmak tűnnek fel a határok kapcsán, mint:

- materiális/fizikai tér,
- elválasztás – összekötés, nyitottság – zártság, átjárhatóság,
- kooperáció, partnerség,
- interregionális, transznacionális kapcsolatok,
- multikulturalizmus stb.

Ugyanakkor a „nyugati” *társadalomföldrajzban* – a fentiek mellett vagy épp azokkal szemben – inkább olyan témák terjednek, mint:

- materiális – mentális tér,
- területek, térségek, társadalmi csoportok közti választóvonalak/zónák,
- a határ mint társadalmi termék, konstrukció, folyamat,
- „kint/kívül” – „bent/belül”,
- „mi” – „ők”, befogadás – kirekesztés, identitás stb.

Az itt kiemelt, a legújabb határelméletekben fellelhető fogalmak azonban részben maguk is „csoportképzők”, azaz *elhatárolják* az őket alkalmazó nyugati geográfiát attól a kelet-, valamint közép-kelet-európai földrajztól, amelynek határkutatásai eltérő kérdésekre, más megközelítésekkel keresnek válaszokat. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy az a meghatározás, miszerint a *határ (mente)* a „posztmodern vezető szóképe” (Welchman in Watts 2000: 49), aligha értelmezhető például a magyarországi társadalomföldrajz uralkodó irányzataiban. Azok jobban hasonlatosak a területi politika gondolatvilágához, mint az „új kulturális” vagy például a feminista földrajz másutt elterjedt határvizsgálataihoz (Timár 2006). Pedig nemcsak a kulturális antropológiában, szociológiában, valamint az azokhoz közel álló társadalomtudományokban kap kiemelt szerepet a határ mint társadalmi csoportok (szegények és gazdagok, férfiak és nők stb.) közötti materiális és szimbolikus elkülönítések/elkülönülések koncepciója, vagy mint a csoportalkotás és megkülönböztetés metaforája, de a *mindennapi életben*, a praktikus fogalomhasználatban is meglehetősen sokféle jelentéssel bír. Érdeemes lenne e széles értelmezésből a regionális politikához közel álló tértudományoknak is „tanulni”, és például az országhatárt mint

geopolitikai, makrotársadalmi produktumot szembesíteni az annak közelében élők határkonstrukcióival.

Erre ad néhány példát ez a tanulmány. Magyarország északnyugati, déli, délkeleti határai mentén élő vállalkozókkal és néhányuk férjével készített félig strukturált interjúk¹ segítségével mutat be a *narratívákból kirajzolódó határkonstrukciókat*, a határt itt alapvetően két jelentésében vizsgálva: mint *országokat* és mint *férfiak és nők* munkáját, illetve gondolkodását elválasztó *térbeli-társadalmi* képződményt, figyelemmel azonban az *idő* dimenziójára, az *államszocializmust* a *kapitalizmustól* elválasztó korszakhatár sajátosságaira is. Az országhatár mentén élők gondolkodása a térbeli dimenziót erősíti fel, a vállalkozói szerep a piacgazdaság kialakulásának időszakát hozza életközelpbe, míg a nők és férjeik meghallgatása a társadalmi nemek – mint e tanulmány keretében kiválasztott társadalmi csoportok – szembesítésére alkalmas. Az interjúalanyok között lévő, *Vajdaságból áttelepült*, majd Magyarországon vállalkozóvá vált két nő elbeszélése – igazodva a jelen kötet tárgyához is – itt kiemelt figyelmet kap, annál is inkább, mert az országhatár mindkét oldalán szerzett tapasztalataik, formálódó identitásuk kiválóan példázza a mai európai „határmentiség” rendkívüli összetettségét.

Határok országok között

Hogy az államhatárok effektív megváltoztatása nélkül is milyen lényeges átalakuláson mehet át a materiális tér, azt a magyarországi országhatár menti térségek 1980-as évek végi, 90-es évekbeli – a piacgazdaság kialakulásával egy időben módosuló geopolitikai viszonyok hatására történő – átformálódása, differenciálódása tanúsítja. A Győr-Moson-Sopron megyei osztrák és a Békés megyei román határ menti területek jövedelemtermelő képességének eltérései a kérdőíves felmérésünk során talált egyenlőtlenségekben is kifejeződnek: északnyugathoz képest a délkeleten található falvakban lassabban fejlődtek ki, és nagyobb arányban jöttek létre kényszer hatására a vállalkozások (Momsen 2000; Momsen *at al* 2005). Saját *határvidékük megélhetéshez nyújtott előnyeit és hátrányait* számba vevő, a határnak eltérő jelentést tulajdonító elbeszéléseik egyértelműen beazonosíthatóvá teszik interjúalanyainkat lakóhelyük (régijük) szerint. A „kifelé dolgozó” cégek határmentiségnek köszönhető megerősödéséről északnyugaton, míg épp a jelentős különbségek híján nehezen megszerezhető piacokról délkeleten számoltak be:

„Itt a határátkelőhely. Ha valakinek kell valami, akkor átmegy és megveszi. Nincsenek annyira ők elmaradva odakint sem, mindent meg lehet venni, ha pénzük van.”
(Béla)

¹ A National Science Foundation, USA támogatásával, Janet Henshall Momsen vezetésével és Szörényiné Kukorelli Irén részvételével Békés és Győr-Moson-Sopron megye határ menti falvaiban vállalkozó nőket és férfiakat vizsgáló kérdőíves felmérést egészítettük ki 9 előinterjúval, majd két fókuszcsoporthoz beszélgetéssel. Végezetül 10 vállalkozás 10 tulajdonosnőjével, s közülük 8-nak a férjével, így összesen 18 személlyel készítettünk 2000-ben és 2001-ben életútinterjút (Momsen *at al* 2005). Az így nyert információkat bővítette a Vajdaságból Magyarország déli határvidékére áttelepült vállalkozónők – MTA RKK Békéscsabai Osztályán – 2006-ban kezdett vizsgálata, melynek első két interjúja került itt feldolgozásra.

A magyarországihoz képest olcsóbb romániai benzin előnyét, a „szomszédban tankolás” lehetőségét többen kihasználják. A magyarok 1980-as évek végén még kifejezetten profitábilis ausztriai *bevásárlóturizmusának* mint a határ mentén élés egyik előnyének a nyomát azonban – más kutatásokhoz (Wastl-Walter–Váradi 2004) nagyjából hasonlóan – mára már a Győr-Moson-Sopron megyeiek narratíváiban sem találtuk. Hardi (1999) osztrák–magyar határ két oldalán végzett vizsgálatai szerint a magyarok átutazásának motivációi között elsősorban a *munkavégzés* jelenik meg. Ezt látszanak alátámasztani Sík (1999) számításai is, aki szerint a Magyarországról külföldön munkát vállalók aránya (mind az elterjedtségi, mind az intenzitási mutatókat tekintve) az osztrák határ menti régióban a legmagasabb. A mi északnyugaton élő interjúalanyaink közül is beszámoltak néhányan többé vagy kevésbé rendszeres ausztriai munkavállalásukról, például a vállalkozás mellett kiegészítő jövedelmet biztosító szünetekről – pozitív jelentést adva a határ menti létnek. Ehhez képest nem csak a materiális térben másutt másképp zajló, határon átlépő munkaerőmozgás vehet fel ellentétes, az országon kívülről befelé mutató irányt – mint azt a Békés megyei tapasztalatok is igazolják.² A tömeges ausztriai munkavállalás azoknak a vállalkozóknak a számára, akik maguk nem vesznek részt benne, negatív hatású is lehet, így az ő mentális terükben az országhatárhoz kapcsolt értékek korántsem nevezhetők pozitívnak, mint azt a Győr-Moson-Sopron megyei Anna elbeszélése is példázza:

„...mert itt a határ mentén elszípkázzák az embereket, és én adhatok akármilyen értékes feladatot bárkinek, ha én azt nem tudom megfizetni. Akkor inkább elmennek [Ausztriába] trógerolni, takarítani, szüretelni, bármi mást csinálni, de nekik is a pénz kell – meg is lehet érteni. Nagyon nagy a jövedelemkülönbség, erre mifelénk feltétlenül. Nálunk, már ha egy takarítót kérek, az is magasabb összeg a határ miatt, egyáltalán a nyugati vidék miatt.”

Míg ezekben a – vállalkozási előnyök-hátrányok mérlegelésekor felvázolt – határkonstrukciókban az egymással szomszédos országok/régiók közti, a kereslet-kínálat piaci viszonyainak kontextusában értékelt, kisebb-nagyobb mértékű *különbségek* rajzolódnak ki, addig a Vajdaságból egyik déli határ közelében fekvő városunkba áttelepült Petra a *hasonlóságot*, saját személyének *összekötő* szerepét emeli ki biztosítótársasági ügynöki vállalkozása segítőként. Egyrészt régi vajdasági kapcsolatait kihasználva tud hozni „onnan” ügyfeleket³, másrészt a Magyarországra áttelepült szerb-horvát anyanyelvűeknek könnyebb vele szót érteni. A „Nyugatról jövő” gazdagságot ő ezért az osztrák határtól távol élve is elérhető közelségben látja:

„Magyarországon mindjobban elterjed ez a privatizáció, jönnek be bankok, jönnek be lehetőségek Nyugatról, és ezek terjeszkedni akarnak. Ilyenkor ez nekem nagyon előnyömmre válik, hogy tudom a határ menti nyelvet és ismertségeim vannak ott – ezek a

² Ott ugyanis – mondhatni – épp fordított a helyzet: romániaiak vállalnak olcsó fekete munkát Békés megye – igaz, alapvetően – 2-3 kertészetre, fóliázásra specializálódott falujában.

³ Mint azt más megkérdezett sorstársai is elmondták magukról (In Nagy E. 2007).

cégek mind terjeszkedni akarnak arrafelé [Délkelet-Európa irányába]. Én ezt a kapcsolatot nagyon nagyon jól ki tudom használni.”

A tőke, a cégek, az emberek szabaddá vált mozgása révén a nyugati országhatárral hosszú ideig azonosított *kelet–nyugati* geopolitikai-gazdasági választóvonal is számos narratívában elmozdulni látszik a mentális térben. A Győr-Moson-Sopron megyei Anna már az országon belüli egyenlőtlenségeket hangsúlyozza. Miközben látja az Alföld szegénységét, s annak a mainál is nehezebb jövőt jósol, a mentalitásbeli különbségeknek is nagy jelentőséget tulajdonít, különösen mivel azok egy részét láthatóan rendszerspecifikusnak tartja: „A tőlünk 40–50 km-re [Ausztriában] lévő embereknek az agyát nem lúgozta ki a kommunizmus, és az át tudott terjedni ide. Ez az oka, hogy *itt* Nyugat van, *ott* meg Kelet van”. Az „*ott*”, „a Kelet” pedig számára olyan helyeket jelent, mint például két megnevezett nehézipari központ – egyik még a Dunántúlon, másik Észak-Magyarországon –, „ahol olyan nagyon bele tudott gyökeresedni a kommunizmus a népek agyába, meg ahol csak az adta meg az életet, mint a bányá, amit aztán elvettek, és most az emberek ott vannak a nihilben, és egyszerűen nem találják a kiutat – azokon a helyeken nagy a baj.”

A „bajt” közelről megélvé, azt saját régiójában a román határ szomszédságában élő Kálmán is nagynak, a jövőt meglehetősen kilátástalannak látja. Értékelésében szemléletes metaforában tűnik fel az a publicisztikában is hangot kapott vélemény, mely szerint a délkeleti térséget – mire végre odaérne – át fogja ugrani a fejlődés, a beruházók a Balkánon fogják megteremteni következő bázisukat:

„Az EU-csatlakozás *arról* jön sajnos. Mi, ha csatlakozunk az Unióhoz⁴, mi fogjuk legutoljára észrevenni. Erre a részre nem jön senki; Tiszaugnál, a Tiszánál ez megáll. Erre rosszabbak a földek, nincs infrastruktúra, nincs út, szóval nincs semmi. Nyugat-Dunántúl, Dunántúl, esetleg a Duna–Tisza közén vannak városok, ami közel van, elérhető; a repterek arra vannak. Nincs semmi nálunk, rossz földek vannak, a nyugat-európainak nem ez kell, ő nem mocsarat akar, nem nyárfást akar, mert neki ez nem buli. Itt a falusi turizmusnál is ez van, hogy ez a rész kiesik, mert...ez egy árok, és átugranak bennünket.”

Kálmán narratívájában a Nyugat és Kelet közti határ – az idő dimenzióját itt nem számolva is – legalább kettős viszonyrendszerben rekonstruálódik. Egyfelől az új geopolitikai helyzet, az EU-csatlakozás flexibilissé teszi a határokat: minden *jó*, amit számára „Nyugat-Európa” jelent, „bejön” az országba. Másfelől viszont ezt az elmozdított határt – az államhatároktól teljesen függetlenné válva – a globális gazdaság építi újra, Kálmán mentális térképén a Tiszát szimbolikusan „átugorhatatlan árokká” változtatva. Attól keletre már a Smith (2000: 868) által a kapitalizmus egyenlőtlen területi fejlődésének hatásaként leírt „totális kirekesztés helyei”, Kálmán elbeszélésében a „semmi” földje van, ahol szerinte minden *rossz*, még a földek is, pedig a falujától alig néhány tíz km-rel nyugatabbra (de a Tiszától még messze

⁴ Az interjú a csatlakozás előtt készült.

keletre, Békés megyében) a valóságban az ország legjobb minőségű földjei találhatóak.

Legalább ennyire sokszínű az *országhatárok zártságáról-nyitottságáról* alkotott kép, az „összetartozás-elkülönözés” (Nagy T. 2007) folyamatában konstruált határ – szemben a törvényileg egységesített és a határátkelőhelyek eltérő sűrűségű kiépítésével a politikai döntéshozás szintjén differenciált átjárhatósággal. Az emberek gondolatképei (mentális terei) azonban visszahathatnak a határon átnyúló kapcsolatok intenzitására. Egy, a nyugati határ két oldalán lévő két faluban végzett kutatás szerint a korábbi geopolitikai változások és elkülönülés következtében „a közös történelem emlékei elvesztek” mindkét oldalon. Ráadásul az újabb politikai és gazdasági átalakulások, valamint hatalmi viszonyok is erősítették a kulturális identitások különbségeit (Wastl-Walter–Váradai 2004: 188), sőt Hardi (1999) szerint új, megkülönböztető s egymással szembeni előítéletekkel teli identitások teremtődtek. Abban az idézett kutatók is egyetértenek, hogy ez a változás újrarendezheti a határon átnyúló kapcsolatokat.

Nagyon is régi, generációkat túlélő előítéletes identitásokat találtunk vizsgálatunk délkeleti terepén. A románok és a magyarok közé emelt határ folyamatosan termelődik újra, mindkét irányba „átlépve” az államhatárokat. „Román–magyar viszályként” például markánsan kirajzolódik egy magyarországi román többségű falu román nemzetiségű lakóinak panaszaiiban is. Mint ahogy a romániai oldalon élő magyarokat is a „mi”-től elválasztó „ők”-ké alakítja át egy olyan, már idézett vállalkozó (Kálmán) elbeszélése, akinek a falujában nagypolitikai döntések vágta ketté még a vasútvonalat is, államhatárrá változtatva a faluhatárt:

„A helyiekben benne van a trianoni határ miatt, hogy a magyarok és románok sokszor fogvicsorgatva beszélünk egymásról, mert nem azt látjuk, hogy ő [a határ túloldalán élő] is magyar, hanem azt látjuk, hogy romániai, hogy *az* [a határon túli terület] a miénk. Itt az emberekben nagyon megvan, talán bennem is, hogy *az* a mienk. Nem vagyok előítélettel, nem bántok én senkit, de ha megkérdeneznek, hogy meddig a mienk, akkor, azt mondom, hogy kő szerint eddig, de szív szerint addig.”

A „mienk” és az „övék” területileg jól körülhatárolható elkülönítése, a hivatalosan létező országhatár és az annál jóval délkeletre húzódó mentális határ eltérése olyan elválasztó/megosztó határkonstrukcióra utal, ami biztosan nem segíti a határon átnyúló valóságos kapcsolatokat.

Pedig azokat még a háborús viszonyok sem feltétlenül gyengítik. A már említett, Vajdaságból gyermekeit az 1999-es NATO-bombázások idején Magyarországra átmenekítő Petra, a szigorú katonai ellenőrzések ellenére hetente járt vissza édesapjához és az otthon maradásra kényszerített férjéhez. A családi összetartás ilyen körülmények mellett felül tudta írni az államok közötti elválasztódást. Nem úgy az 1993-ban – a gyermekük számára egyébként mindent megadó, jómódú – szülei akarata ellenére a vőlegénye után Magyarországra áttelepült Szilvi esetén, akit épp a családi szétszakadás, és nem az időközben átjárhatóvá tett határ tart vissza az intenzív kapcsolattartástól.

Eltérő motivációjuk, családi hátterük ellenére mind Petra, mind Szilvi sikeresen integrálódott új környezetébe, az áttelepülés céljából tett határátlépésükre viszont mindketten úgy emlékeznek, mint a „vadidegen országba”, a „nagy semmibe” indulásra. Csupán a baráti hálók, otthon megszokott társadalmi kapcsolatok kiépítése töltötte meg az először a határ *másik* oldalával azonosított *üres teret*. Csakhogy Szilvi úgy érzi: „fizikai síkon oda születtem [...] de akkor is itt érzem itthon magam”. Áttelepülését sorsfordulóként éli meg, vagyis egy térbeli határ átlépésével az idő dimenziójában épít fel múltat és jelent elválasztó határt. Petra viszont a határmentiséget – egy osztrák–szlovén határrégióban folyó kutatásban (Hipfl at al 2002) is leírtakhoz hasonlíthatóan – a „vagy-vagy“ helyett egyfajta „is-is” relációként éli meg, a Szilviétől eltérő, de szintén új (hibrid) identitást konstruál, s kettős kötődését, társadalmi kapcsolatait vállalkozásában is jól kamatoztatja. Nem véletlen, hogy az ő elbeszélésében gyakran keveredik az „itt” és az „ott” jelentése, még ha nem is könnyű, de végül sikeresnek ítélt beilleszkedése történetében maga is érzékeli a tisztázó értelmezés szükségességét:

„Az is egy dolog, hogy átjön az ember Magyarországra, a saját anyanyelvén szólnak hozzá, de mégsem az otthona. Hazának lehet tekinteni, de nem otthonának. Most is úgy vagyok vele, egy ideig úgy voltunk, amikor innen megyünk, hogy megyünk haza, amikor onnan jöttünk, akkor is megyünk haza. És akkor rákérdeznek, hogy hány hazánk van nekünk? Hát igen, kétlakiak vagyunk, és két hazánk van.”

Határok férfi és női szerepek között

Az *országhatár menti élet* minőségét nagyban befolyásolja a határok geopolitikai léptékben definiált nyitottsága. Amint azonban azt a fenti példák tanúsítják, az átjárhatóságot részben épp az ott élők mint termelők/szolgáltatók/kereskedők és fogyasztók; munkáltatók és munkavállalók; magyarok és szerbek, horvátok, románok, osztrákok; barátok, rokonok; férfiak és nők stb. közötti társas érintkezések töltik meg tartalommal. E kapcsolatok minőségét és intenzitását viszont nemcsak létrehozók – gazdasági-társadalmi helyzete által kijelölt – hovatarozása szabja meg, de az *önmaguk és mások* között általuk húzott határok nyitottsága-zártsága is. Hasonló módon, az itt közölt vizsgálatban kiválasztott csoport tagjainak *vállalkozói léte* sem értékelhető csupán a makro- vagy akár a helyi gazdasági, piaci viszonyok kontextusában.⁵ Stratégiáikban, döntéseikben olyan – hazai körülmények között még a föld-

⁵ Még a vállalkozás alapításának ideje sem feltétlenül igazodik a makrotársadalmi kontextusban érvényes korszakhatárokhoz. A poszt szocialista társadalmi-gazdasági átmenet szerepe mindenképpen markánsan kirajzolódik a vállalkozások létrehozásának okai között. A piacgazdaság kiépítésével biztosítottakká váltak azok a feltételek, amelyek mellett interjúalanyaink is beállhattak azok sorába, akik úgy értékelték: a vállalkozással jobb feltételeket tudnak teremteni maguknak és családjuknak. Másrészt legtöbbjük családját megérintette a munkanélküliség problémája is, mely az országban sokakat kényszerített vállalkozásra (Gere 1996; Nagy 1996). Ettől függetlenül, mintánkba bekerültek már a szocializmus idején indított vállalkozások is, mint ahogy vajdasági gyökerű interjúalanyaink vállalkozásai sem a rendszerváltáshoz, hanem az áttelepülés egyéni életútjukban oly fontos korszakhatárához köthetők.

rajzon kívüli társadalomkutatásokban is ritkán elemzett – társadalmi viszonyok is „benne vannak”, mint a férfi–nő relációk.

A vállalkozónőkről alkotott képhez a közbeszédben gyakran társítják a modern nő imázsát, azt sugallva, hogy ezek a nők a tradicionális *nemi szerepeket kijelölő határok* lebontása révén válnak vállalkozókká. A valóság ennél sokkal árnyaltabb. Szemben például azzal a magyarországi értékeléssel, amely a statisztikai adatokból azt „olvasta ki”, hogy a rendszerváltás időszakában a nők vállalkozási hajlandósága jobban nőtt, mint a férfiaké (Lengyel–Tóth 1993), a mi interjúalanyaink élettörténetei azt példázzák: korántsem biztos, hogy a nők vállalkozásainak megalapítása mögött az ő „hajlandóságuk” húzódik meg. Elképzelhető, hogy kifejezetten férjeik szándékát valósítják meg. Nem biztos, hogy minden általunk vizsgált esetben ilyen egyértelműen, de az biztos, hogy valamilyen mértékben szerepe van a családon belüli férfi–nő viszonyoknak a vállalkozások létrejöttében. Ezek a családon belüli viszonyok viszont egyértelműen átítatódnak az országos léptékben érvényesülő patriarchátussal – a nők férfiakhöz képest alacsonyabb fizetése, a makrotársadalmi szinten elfogadott férfi/nő szerepek ezért ugyancsak részévé válnak a vállalkozásokról szóló családi döntéseknek (Momsen at al 2000). Nagy (1996: 64) néhány budapesti, s kevesebb vidéki sikeres vállalkozónővel készített interjújából arra következtet, hogy a „támogató családi háttér” elengedhetetlen alapfeltétele a vállalkozás sikerének. Támogató többek között abban az értelemben, hogy a család „megérti a nők függetlenség iránti igényét”. Többnyire szintén sikeres interjúalanyaink között ez az összefüggés egyáltalán nem jellemző. Ugyanúgy találtunk példát arra, hogy a férj épp nagyon is kedvelt munkája feladására ösztökélte feleségét a „vállalkozás érdekében”, mint ahogy arra is, hogy a nő számára valóban önmegvalósítást jelent a vállalkozás, csakhogy erre rámege a házassága.

Ez utóbbira példa a vajdasági Szilvi élettörténete is, aki mindig is „önmaga” akart lenni, maga akarta „véghezvinni egy saját cég létrehozását”. Először férje vállalkozását kibővítve tudott „számlaképesé válni”, majd fél év elteltével már önálló nagyvárosi takarítócéget alapított. Hiába volt képes azonban átlépni a fizetett munka világában megszokott *nemi munkamegosztás határait*, a sikeres vállalkozása révén megváltozott családon belüli hatalmi viszonyokat nem tudta elfogadtatni férjével:

„Igen, én elkezdtem csinálni a vállalkozást – hálát adok a jó istennek, hogy jól megy. És ő [a férj] ezzel nem tudott mit kezdeni, hogy én teremtettem meg mindent, és ő elkezdett inni. És akkor azt mondtam, hogy nem fogok két embert eltartani, mikor egyet szültem, és akkor így elváltunk.”

Petra, aki – mint fentebb kiderült – Szilvivel szemben megőrizte korábbi, a Vajdaságban kiépített identitását is, magyarországi új környezete egyik legnehezebben elfogadható, az egykori otthonából hozott normáktól eltérő sajátjaként épp a válások magas arányát jelöli meg, amivel nemcsak hogy nagyon nehezen tud megbarátkozni, de eleinte kifejezetten „rossz néven is vette” azt. Ő tehát, bár folyamatosan igyekszik szétfeszíteni azokat a határokat, amelyek bezárják a tradicionális női szerepekbe, ezt a házasság keretein belül teszi. Nem tette azonban fiatalabb korában, ezért határt von múltja és jelene között: elkülöníti azt a vajdasági alkalmazotti időszakát,

amikor férje kérésére – bár nem akarta – abbahagyta az egyetemet, attól a magyarországi vállalkozói léttől, amikor saját feladatait illetően már egyedül dönt. Mostanra nem engedi magát „sem lebeszélni, sem rábeszélni” olyan dolgokról/dolgokra, amit maga csinál meg. Bár elmondása szerint férje nem hagyja e változásokat szó nélkül, úgy tűnik, végül elfogadja azokat.

Nem úgy vállalkozónő interjúalanyaink többségének férje. A megkérdezett falusi asszonyok vállalkozásai – a települési adottságokhoz igazodva – részben vagy egészben otthon vagy az otthonhoz közel végzett mezőgazdasági, ipari tevékenységek. Így a falusi környezet és a sajátos nemi viszonyok együttes érvényesülése eredményeként a férfiak nagy többsége felesége vállalkozásában az asszony otthon maradásának, a hagyományos női szerepek ellátásának lehetőségét látja – függetlenül attól, hogy a nő maga is így éli-e meg ezt, avagy nem. Az osztrák határ mentén élő Gyula szavaival:

„Inkább örültem neki [felesége vállalkozóvá⁶ válásának]. Nem kellett eljárnia dolgozni, itt volt helyben – a gyerekek iskolába járnak még. Az ember nyugodtabb, ha tudja, hogy otthon rend van.”

Úgy tűnik tehát, hogy a férfiak a nők fizetett és házimunkája közti határ lebontására törekszenek – vagy a kettő közti fizikai távolság materiális térben való megszüntetésével, vagy magának a fizetett munkának a kiiktatásával. Ezzel szemben a nők a házimunka nemek közti megosztásának a határait igyekeznek leépíteni, de legalábbis a maskulin „kinti” és a feminin „benti” munka közt a falusi mikrotérben kirajzolódó határt mindkét fél számára átjárhatóvá, s a valóságban is mindkét irányban átjárttá tenni.

Az új generációk lányai viszont már – időnként – lázadnak: ha el is fogadják a nemek közti munkamegosztás határait a különbözőség választóvonalainak, semmiképpen nem az egyenlőtlenségének. Petra lánya szerint, „ha mindenki elmegy dolgozni, akkor a férj is vegye ki a házimunkából a szerepét.” A román határ mentén élő Zsuzsa lánya még messzebbre jut, szembesíti anyját saját felelősségével: „Te vagy a hibás, mert engedted, hogy apuka erre kapjon rá, hogy mindent megcsinálsz és neki bent nem kell semmit megcsinálni.”

Tanulságok

Egyetértve Lefebvre (1991) elméletével, mely szerint a (társadalmi) tér egy (társadalmi) termék, s minden társadalmi rendszer („termelési mód”) kifejezetten rá jellemző teret hoz létre („termel”), magától értetődő, hogy a „materiális teret” a „mentális térrel” együtt kell vizsgálnunk.

Ilyen szemléletet követve, ez a tanulmány egyfelől materiális térként kezelte az országhatár mentét. Ez a materiális tér pedig társadalmi terméknek bizonyult abban az értelemben,

⁶ Tejcsermokat üzemeltet, egy idő óta takarmányforgalmazással s gázcseretelep fenntartásával kiegészítve azt.

- hogy *politikai döntések* engedik vagy nehezítik meg a határokon az átjárást;
- hogy a *piaci viszonyok* termelik ki az átjárhatóságot vagy átjárhatatlan területi egyenlőtlenségeket eredményező gazdasági érdekeket vagy „érdektelenséget”;
- s hogy a *mindennapi életben* kialakuló – makrotársadalmi körülményektől befolyásolt – munkatársi, házastársi, családi, baráti stb. viszonyok is megszabják az országhatárok nyitottságát, illetve zártságát.

Az emberek képzeletében élő, szimbólumokban kifejeződő, elbeszélésekben ábrázolt *mentális terekben* kirajzolódó országhatárok vizsgálata másfelől rávilágított, hogy azok egybefonódhatnak a fizikai határokkal, de el is térhetnek azoktól, részben épp attól függően, hogy a társadalmi nemek, etnikumok stb. viszonyában az egyes csoportokat elválasztó határok mennyire nyitottak vagy zártak. Azok a társadalmi viszonyok ugyanis, melyek között az emberek folyamatosan *határokat* konstruálnak, dekonstruálnak és rekonstruálnak különböző *társadalmi csoportok között*, immanens részét képezik az országhatár menti életnek is.

Mindezek pedig egyértelművé teszik, hogy az olyan tértudományi kutatások, amelyek „üres tartálynak” tekintik a teret, amíg azt a dolgok és események ki nem töltik (Smith 1990), amelyek a határkonstrukciókban figyelmen kívül hagyják a társadalmi újratermelésben teremtett, csoportok közti határokat, azok olyan szemléletet közvetítenek a területi politika felé, amely legitimálja a társadalmi kontextusából kiragadott politikai döntéseket.

IRODALOM

- Gere I. (1996) Vállalkozó nők a mai magyar társadalomban. In: Laczkó Zs. – Soltész A. (szerk.) *A nők munkaerőpiaci helyzete Magyarországon – a vállalkozás mint alternatíva*. Budapest, SEED Kisvállalkozás-fejlesztési Alapítvány. 31–42.
- Hardi T. (1999) A határ és az ember – Az osztrák–magyar határ mentén élők képe a határról és a „másik oldalról”. In: Nárai M. – Rechnitzer J. (szerk.) *Elválaszt és összeköt a határ*. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja. 159–190.
- Hipfl, B. – Bister, A. – Strohmaier, P. – Busch, B. (2002) Shifting borders: Spatial constructions of identity in an Austrian/Slovenian border region. In: Meinhof U. H. (ed.) *Living (with) Borders. Identity Discourses on East-West Borders in Europe*. Aldershot, Ashgate. 53–74.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*. Oxford and Cambridge, MA, Blackwell.
- Lengyel Gy. – Tóth I. J. (1993) A vállalkozói hajlandóság terjedése. *Szociológiai Szemle* 1. 35–58.
- Nagy B. (1996) Sikeres női vállalkozók a kilencvenes évek közepén. In: Laczkó Zs. – Soltész A. (szerk.) *A nők munkaerőpiaci helyzete Magyarországon – a vállalkozás mint alternatíva*. Budapest, SEED Kisvállalkozás-fejlesztési Alapítvány. 59–65
- Momsen, J. H. (2000) Spatial transformations and economic restructuring in post-socialist Hungary. In: Horváth, Gy. (ed.) *Regions and Cities in the Global World*. Pécs, Centre for Regional Studies. 202–219.
- Momsen, J. H. – Kukorelli Szörényi, I. – Timár, J. (2005) *Gender at the Border: Entrepreneurship in Rural Post-Socialist Hungary*. London, Ashgate.

- Nagy E. (2007) Határkonstrukciók a szerb–magyar gazdasági kapcsolatokban. In: Timár J. (szerk.) *Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében*. Békéscsaba, MTA Regionális Kutatások Központja. 58–69.
- Nagy T. (2007) Migráns hálózatok, menekültek és a határok. In: Timár J. (szerk.) *Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében*. Békéscsaba, MTA Regionális Kutatások Központja. 81–94.
- Sik E. (1999) Magyarok az osztrák munkaerőpiacon. *Századvég* 12. 60–85.
- Smith, N. (1990) *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space*. Oxford and Cambridge, MA, Blackwell. (2nd edition).
- Smith, N. (2000) Uneven development. In: Johnston, R. J. – Gregory, D. – Pratt, G. – Watts, M. (eds.) *The Dictionary of Human Geography. Fourth Edition*. Oxford and Malden, MA, Blackwell. 867–869.
- Timár J. (2006) The transformation of social and cultural geography during the transition period (1989 to present time) in Hungary. *Social & Cultural Geography* 7(4). 649–667.
- Wastl-Walter, D. – Váradi, M. M. (2004) Ruptures in the Austro-Hungarian border region. In: Pavlakovich-Kochi, V. – Morehouse, B. J. – Wastl-Walter, D. (eds.) *Challenged Borderlands*. Border Region Series, Aldershot, Ashgate. 169–174.
- Watts, M. (2000) Borderland. In: Johnson, R.J. – Gregory, D. – Pratt, G. – Watts, M. (eds.) *Dictionary of Human Geography. Fourth Edition*. Oxford, Blackwell. 49–50.

Bezgranične granice: granice kao društvene konstrukcije

Judit Timár

Granice dobijaju sve veću ulogu u diskusijama o teritorijalnoj politici kao i u naukama o prostoru. Ovi poslednji, međutim, se bave granicama u mnogo širem značenju, ne samo materijalno/fizičkim, već i na primer, simboličkim prostorom, čak kao materijalističkim i simboličkim razgraničavanjem društvenih grupa. I ova studija izučava granice iz ugla mnogih značenja, koja su prisutna u svakodnevnicima. Prikazuje konstantno promenljive granične konstrukcije koje se mogu naći u pričama mađarskih preduzetnika koji žive uz austrijsko-mađarsku i rumunsko-mađarsku granicu, kao i onih koji su se preselili iz Vojvodine u okolinu Pečuja i Segedina. Suočava ih sa državnim granicama, granicama koje se pojavljuju u podeli posla između muškaraca i žena, kao i granicama – u dimenziji vremena – između državnog socijalizma i kapitalizma, kao geopolitičkim, makrodruštvenim produktima. U ovoj konstalaciji pokušava da prigrabi složeni sistem međuzavisnosti onih društvenih, privrednih i političkih konteksta, u kojima stanovništvo, kao lokalni „akter teritorijalnog razvoja“ oblikuje pogranične oblasti, i čije bi razumevanje bilo značajno i za teritorijalnu politiku.

Innumerable borders: boundaries as social products

Judit Timár

Borders have come to play an increasingly important role in both discourses about regional policy and in spatial sciences. The latter treat borders not only as material/physical, but also as symbolic space or even as a physical/symbolic dividing line between various social groups. This paper also analyses borders in their diversity. It presents boundaries as products, undergoing continuous change, of societies as depicted by Hungarian entrepreneurs living along the Austro–Hungarian and Romanian–Hungarian border and those who relocated from the Vojvodina to the environs of Pécs and the city of Szeged. The paper confronts these boundary constructions with state frontiers and the boundaries as geopolitical and macro-social products that are generated by male-female labour division and that separate state socialism from capitalism and that can be interpreted in a temporal dimension. In offering this comparison, it seeks to understand the complex interrelationship between the social, economic and political context in which the population as a local actor shapes border areas, and with which familiarity should be very important also from the perspective of regional policy.

Migráns hálózatok, menekültek és a *határok*

Nagy Terézia

Bevezető

Tanulmányomban az illegális határátlépéssel, a harmadik világból Európa határai felé igyekvő migránsokkal és a kulturális határok újraépülésével foglalkozom. A harmadik világ egy sajátos csoportja az EU határain és azon belül, másképpen tekintve: a schengeni övezetben és azon kívül várja sorsa kiteljesedését, miközben a határok bennük és bennünk, azaz közöttünk jönnek létre, már a határokon belül. Az államhatárok részben átjárhatók, mintegy áthidalhatók a migránsok között, Európán belül szigetek jönnek létre – miközben ezen diaszpórák a határokon átnyúló kapcsolatrendszerekkel bírnak. Ezt figyelembe véve megkerülhetetlen, hogy ne csak az államigazgatási határokról, hanem a kulturális határokról is szövegezzünk. Ez utóbbiak az EU-n belül, az államigazgatási határokon belül jönnek létre, s kihívásokat jelentenek a befogadó országok és a schengeni övezet lakói számára. A harmadik világból érkezettek jelentős hányada a *szerb–magyar határon* keresztül érkezik ezen övezetbe, ily módon kerül a határról folytatott diskurzusunk látóterébe az alábbi megközelítés is. E tanulmányban a nyugat- és kelet-afrikai, a maghrebi térségbeli, a közel-keleti, valamint a dél-ázsiai menekültek körében végzett terepmunkám tapasztalatai alapján interpretálok ezen jelzett témákat.

Európa határai – menekültek Európa határain belül és „Schengenen kívül”

Az Európai Unió határa Magyarországtól kvázi keletre, míg a schengeni határ nyugatra fekszik; ez a kettősség jelentősen befolyásolja az államigazgatási határokról, az Európai Unió határainak alkotott képünket, de ezt a kettősséget a Magyarországra érkezett menekültek valamelyest jobban érzékelik, hiszen ők azok, akik a schengeni határon kívül rekedve ugyan, de élvezik az Európai Unió által előírt ellátási-normákat. Ezzel egyidejűleg viszonylag depriváltan élnek, hiszen a schengeni határ elvágya útjukat a nyugati diaszpórákhoz, melyek – mivel nagyobbak – jó eséllyel tudják támogatni a friss migránsokat, s egyúttal az otthon érzetét is nyújtják.

Az Európai Unió megkülönbözteti a külső és a belső határokat, lehetőséget teremt állampolgárainak a szabad lakóhely- és munkahelyválasztásra. Az 1985-ös schengeni egyezmény¹ elsősorban a belső határok ellenőrzésének csökkentésére, a határokon átnyúló, nemzetközi bűnözéssel szembeni együttműködésre irányul. A

¹ „A határellenőrzésnek a közös határokon történő fokozatos megszüntetése”

schengeni határ ellenőrzése a harmadik országból érkezettek kiszűrésével gátolja a migránsok nyugatra áramlását. A harmadik állam polgáira az 1951-es genfi konvenció és bővítményei vonatkoznak, melyekben a legkülönbözőbb diszkriminációs tényezők és válsághelyzetek leírásával meghatározzák a „menekült” fogalmát, jogait és kötelességeit. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a genfi egyezmény, valamint az európai uniós irányelvek védik a menekültek jogait, ugyanakkor sok kizáró klauzula is tartalmaznak, melyek értelmében sokan – akik hazájukban üldöztetésnek voltak kitéve – egyéni elbírálás alá kerülnek (Cseresnyés 2005).

Bármely irányból is közelítjük meg a kérdést, hogy a menekültek a két – az EU-s és a schengeni – határ között milyen lehetőségek és korlátok közé kerülnek, látnunk kell a szubjektív nézőpontot is: az „igazi EU”-tól elzárva, a diaszpóráiktól földrajzi értelemben elhatárolva élnek. S igaz, hogy az uniós jogok megilletik őket, mégis a lehetőségek hiányát élik meg. Tehát várokoznak, hogy a schengeni határ kitolásával belülrre kerüljenek – ilyen szempontból bizonyos mértékig Magyarország célország is, továbbá azon oknál fogva is az, mert itt úgymond a piac még nem telített (van bizonyos befogadókészség, vákuum).

Illegális határátlépés

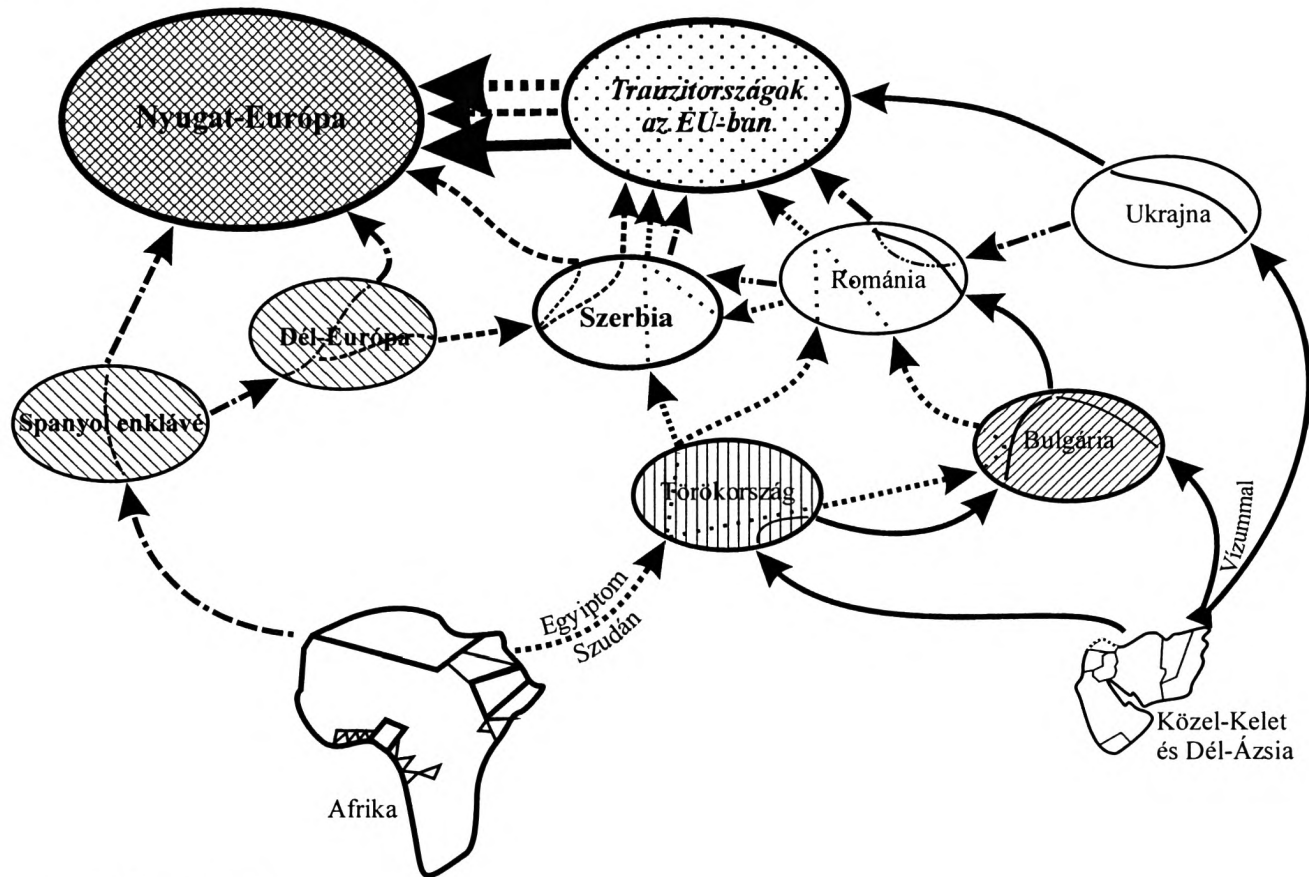
Az Európai Unió területére érkező migránsok, valamint közülük számosan, akik menedékkérővé válnak, illegálisan lépik át az EU határait és/vagy illegálisan tartózkodnak e területen. Az illegális határátlépés ritkábban egyéni próbálkozás révén történik (pl. a zöldhatáron át; hamis útiokmányokkal), gyakrabban embercsempész segítségével. Ez a szigorú határőrizet miatt elsősorban az EU-s határt elérve válik szükségessé, hiszen más határok (elsősorban a harmadik világ országai közötti határok) jóval könnyebben átjárhatóak, avagy az EU-n kívüli országokba a vízum könnyebben megszerezhető, s csak onnan kell illegális utat választaniuk (7.1 ábra).

Szempontunkból még érdekesek az illegális (tovább)tartózkodás formái is: a legális határátlépést követően a megengedett tartózkodási időn túli tartózkodás; a hamis útiokmányokkal és személyazonossággal való tartózkodás. A továbbtartózkodásnak egy speciális esete a névházasság, mely mint házasság legális, de mint eszköze a tartózkodásnak, kétes értékű. Az ellenőrzésen való fennakadás esetén az útiokmányok megsemmisítésével (vagy anélkül), a hazautazás megtagadásával, menedékkérelm benyújtására kerülhet sor – esetenként önkéntesen is. Ez után beszélünk valójában menekültkérdésről.

Az illegális határátlépés a számok tükrében

Az illegális határátlépésre vonatkozó adatok, természetesen, csak a felderített eseteket jelzik – akár a tettenérést, akár a menedékkérelmeket tekintjük. A diaszpórákban ennél nagyobb számú migránssal találkozhatunk, ennek oka, hogy a határforgalom-ellenőrzés, illetve az illegális határátlépés felderítése nem lehet mindig sikeres, továbbá az illegális továbbtartózkodás is növeli a diaszpórákban élők létszámát. Lényegében véve egy, a statisztika által nehezen megközelíthető terület felé közeli-

7.1 ábra. A harmadik világból Európába tartó menekültek útvonalai

Forrás: A szerző saját szerkesztése

tünk. Legalább egy közelítő kép érdekében mégis érdemes áttekinteni a rendelkezésre álló adatokat.

Az illegális határátlépések zöme a zöldhatár-forgalomban történik, ezt egészítik ki a legálisnak álcázott forgalomban és annak rejtekében érkezettek (pl. kamionban, autóülés mögött átcsempésztettek) száma. Ehhez képest kisszámú a legálisan, vízummal érkező továbbtartózkodók száma.

Az illegális határátlépések eseteinek kétharmada–háromnegyede a szerb, román, ukrán határszakaszainkon történik befelé. Kifelé történő határátlépések fele, negyötöde az osztrák határ felé irányul. A számok inkább csak jelzésértékűek, függnék a globális politikai helyzettől, az aktuálpolitikai helyzettől, a felderítések sikerességétől, de a próbálkozók útvonalterve is befolyással van alakulásukra – a dél-ázsiai menekültek egy része román vagy ukrán vízum vásárlásával jut el ezen országokba, s rövid ott-tartózkodás után kísérik meg a határ átlépését, ennél fogva a román/ukrán és magyar közös határokon történnek a határátlépések. Más esetben pedig célszerűnek találják, ha Romániából a volt jugoszláv területeken keresztül közelítik meg az EU-t. Ennek eredményeképp a szerb–magyar határszakaszon növekszik a számuk, amit a Törökország felől közelítők is növelnek.

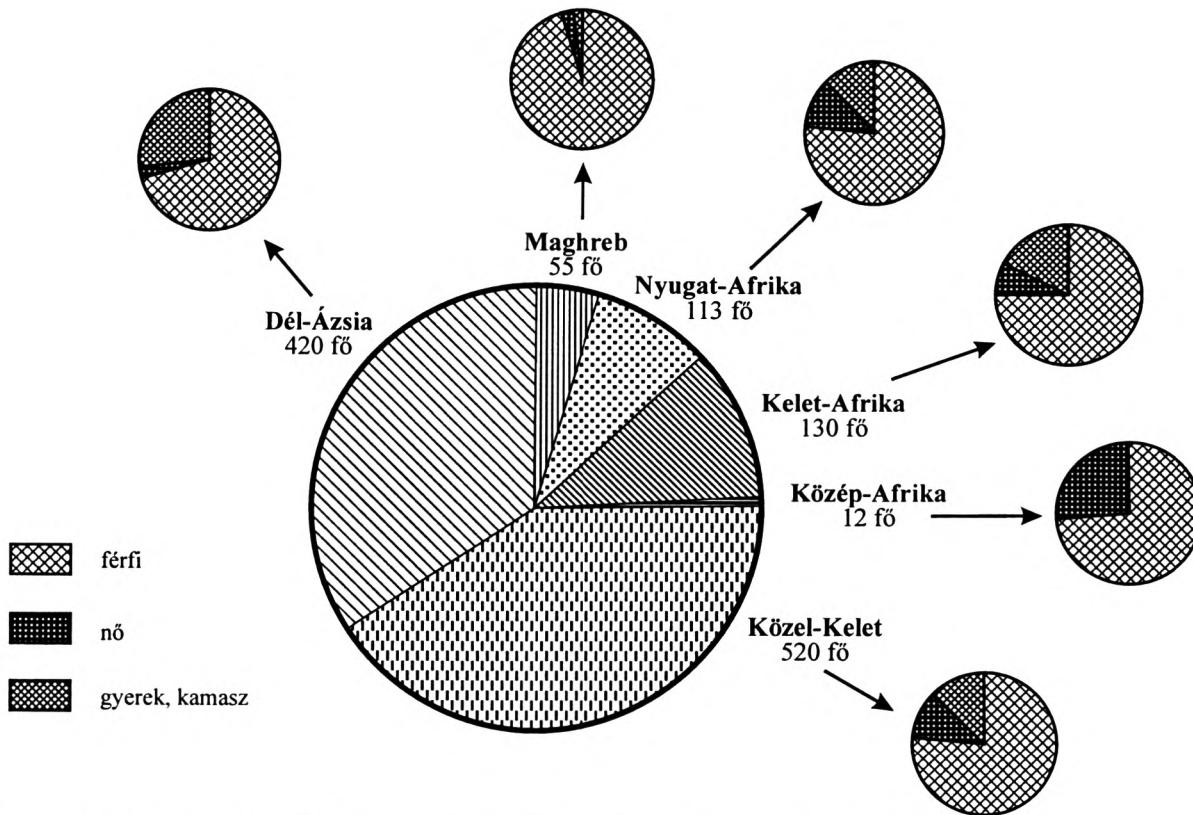
A magyar határőrök évente több mint ötszáz embercsempészeti tevékenységet fednek fel. E mögött átlagosan 3–12 „próbálkozót” kell feltételeznünk, s ha hozzávesszük, hogy Magyarországon és az EU más tagállamaiban hányan kérnek menedéket, illetve egyes nyugati országokban milyen nagy számú diaszpórák élnek, feltételezhetjük, hogy ez a szám sokkal nagyobb (7.2 ábra). A státuszért folyamodók 50–60%-a a szomszédos országokból érkezik, s csak mintegy egyötödük érkezik Kelet- és Nyugat-Afrika, Dél-Ázsia, Közel-Kelet vagy Maghreb térségeiből.

Érdekes adalék, hogy a próbálkozók 70–80%-a a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH) közösségi szállásairól indulva kísérik meg a határátlépés valamely módját. Ha ez utóbbit tekintjük, s ezzel párhuzamosan azt is vizsgáljuk, hogy a kifelé történő illegális határátlépések számottevő hányada az osztrák határ felé irányul, nyilvánvalóvá válik az az elképzelés, hogy Magyarországot tranzitországnak tekinthetjük (In: Ritecz–Sallai 2003; Futo–Jandl 2005).

Tranzitországok határai

A tranzitországok a kibocsátó és a célország között (geográfiai értelemben) elhelyezkedő államok. Ilyen országok az újonnan csatlakozott EU-tagállamok, illetve a kelet-európai országok, valamint a spanyol enklávé, a Kanári szigetek, stb. A tranzitországok sajátos helyzetüknél fogva csupán időlegesen szembesülnek a migránsokkal, s a diaszpórák kulturális-gazdasági kihívásai, illetve az integrációs kihívások csak részlegesen érintik őket. Ugyanakkor, mivel nagyszámú migráns vonul keresztül a kívánatos országok felé, így a lemaradók száma is folyamatosan növekszik – ez elsősorban Máltán, a Kanári-szigeteken, valamint a spanyol enklávékban jelent nagymértékű kihívást. A diaszpórák ugyan kicsinyek a többi tranzitországban, de folyamatosan növekednek, s minthogy egyfajta „hiányt” érzékelnek, s az EU védeltségét is egyben, ezért egy kevésbé privilegizált célországgá válnak az új EU-tagországok is.

7.2 ábra. Az illegálisan Magyarországra érkezett menedékkérők területenként és nemenként, 2003

Megjegyzés: A tanulmányban vizsgált kibocsátó országokból érkezettek számadata az éves migráció kb. 20%-t tesz ki.

Forrás: Futo-Jandl (2005)

Látens határok és az elképzelt Európa

A terepmunkám² során megismert menekültek ideérkezésük kezdetén reményteli képekkel rajzolják fel jövőjüket – egy lehetőségként érzékelik, amely lehetővé teszi a számukra egzisztenciájuk felépítését.

Úgy vélik, hogy

- a munkalehetőségek széles spektruma vár rájuk, az alacsonyabb státuszú munkáktól kezdve fokozatosan előre lehet jutni (szemben az otthoni statikussággal);
- relatíve magas jövedelemre tehetnek szert – amely az otthoni viszonyokhoz képest jelentékenyebb, s amelyből meg lehet valósítani egzisztenciális álmaikat, s még arra is jut, hogy az otthonmaradottakat segítsék, vagy maguk után hozzák;
- relatíve magasabb az életnívó, a fogyasztási kultúrából részesedhetnek, vásárlóerővel rendelkezhetnek ott, ahol állandóan megvásárolható fogyasztási javak vannak, elszakadhatnak a mezőgazdasági és a tradicionális tevékenységektől;
- befogadó a társas közeg – a posztkoloniális Európa elfogadja a harmadik világból érkezetteket, s a „magukkal hozott” egzotikumuk eladhatóak (ez által is) – pl. étterem, ruházat, tárgyak formájában;
- a szabadság vár rájuk – a tradicionális és vallási kötöttségektől mentes lét egyfajta szabadságot jelent számukra;
- más a politikai klíma – a vélemény szabadság a politikai menekültek diskurzusaiban jelenik meg.

Ezekre építve dolgoznak ki stratégiákat, amelyek részei az elvándorlási elképzeléseknek, melyek egy esztétikai-egzisztenciális válság³ eredményei. Ezek a képek segítik a menekültek pozitív viszonyulását, s ez az, amely előre viszi őket. A stratégia egy *racionális* döntéshozatali folyamat, amelybe tudtukon kívül *irracionális* elemeket kevernek. Hiszen „már az is Isten/Allah akaratából történhetett, hogy elérték Európát”. Ha pedig isteni áldás van a megérkezésükön – vélik –, akkor a továbbiakban is bizonyára sikeresek lesznek az integrációban. De azért mindent meg is kell tenni (a tevékenység gyümölcseiben nyilvánul meg az áldás léte vagy nem léte az iszlám hagyománya szerint is).

Stratégiai elem a *nyelv* elsajátítása. Többségük már otthon angolul tanul, tanfolyamokon, illetve barátoktól és filmekből. Ez azonban nem nagy mértékben járul hozzá a magyarországi integrációjukhoz, így itt magyarul is elkezdene tanulni. A menekülttáborokban elsajátítják azon fontos kifejezéseket, amelyek a további stratégiákat segítik. Az imponáló mondatokat a tábori életük első szakaszában megtanulják. Majd pedig: az udvarláshoz, kéréshez, visszautasításhoz kapcsolódó szavakat.

² A terepmunkám menekültek körében 2005 nyarán, magyarországi muszlim közösségekben 2003-ban kezdődött, s máig tart. Ez idő alatt számos interjút készítettem, megfigyeléseket végeztem és beszélgettem. E kutatómunka egyik eredményeként interpretálok az alábbiakat.

³ Ez a válság lehet politikai, gazdasági, kulturális (ebben a sorrendben pl. többségi-kisebbségi csoportok és a hatalom és elnyomás kérdései; a növekvő fejlődés irányába való elvándorlás; a tradicionális kötöttségektől való elszabadulás vágya a szubjektív igények kielégítése érdekében, vagy fordítva: vallási fundamentalizmus vs. a család által elhagyott tradicionális keretek).

További stratégiai elem a férfiak részéről az európai nővel való házasság létrehozása, melynek érdekében mind a táboron belül, mindpedig odahaza a kialakult sztereotíp képek megfelelő viselkedési mintákat sajátítanak el (öltözködés, udvarlás).

Emellett a muszlim férfiak igyekeznek *dekonstruálni a fatalista iszlám képét*, s megengedő, toleráns magatartást vesznek fel (ugyanakkor sokan maguk között arab-farszi-angol nyelvkeveréken kibeszélik és elutasítják az európai normákat és engedékenységet, valamint a „közönyösséget”).

Mindezzel szemben, szép lassan találkoznak a valósággal, amit a közöny és érdektelenség szavak mellett a lehetőségek teljes hiányával jellemeznek. Éppúgy, ahogy a velük találkozóak, ők maguk is elfogadnak és elutasítanak bizonyos kulturális elemeket (pl. párkapcsolat – házasság szokásai, étkezési és szórakozási szokások), s ez az, amely kijelöli a helyüket a társadalomban – az eltérő szokások okán kívülre rekednek, ugyanakkor a saját kultúrájuk kis szigetén pedig belül maradnak (In: Marton 2000; Olomófe 2000; Tilly 2001).

S mondják az európaiakról és a magyarokról:

- Nincs képünk a világ más részein folyó eseményekről. Erre vitában érvel hozzák például az iraki háborút, melyben az amerikai (esetlegesen: angol) veszteségeket összesítve számon tartjuk, míg az iraki oldal veszteségeit nem, s így nem látszik, hogy nagyságrendekkel nagyobb a veszteségük. Más példaként a tradicionális társadalmi és kulturális berendezkedések iránti averzióinkat említik, utalva a nyugat-európai diaszpórák kívülrekedtségére, valamint az iráni, iraki, afgán aktualitásokra.
- A nők kihasználhatóak Európában, mert nem áll mögöttük senki – pl. egy férfi testvér, egy apa, további férfi rokonok. A nőkre szexuális eszközként tekintenek az európaiak, s akként is viselkednek – öltözködés és promiszkuitás tekintetében. Azt is kiemelik, hogy a női egyenjogúság csak látszólagos, mert szexuális tárgyként nincs meg a biztonsága a nőknek.
- Az erkölcstelenség igen elterjedt: a gyerekeket, nőket zaklatják, verik. A homoszexualitás elfogadott és elterjedt, ami nemcsak az erkölcstelenség kapcsán, hanem a férfiak maskulin jellegének elvesztése kapcsán is interpretációra kerül.
- Továbbá kiemelik, hogy mindhiába a demokratikus és liberális szemléletmód, ha mégsincsen tolerancia, a másik elfogadása és tisztelete. Emellett a tiszta érzések hiányáról, a vallásosság hiányáról, a képmutatásról beszélnek, s kiemelik, hogy az európai számára nem az érzések, a boldogság, hanem a pénz és a pillanatnyi örömeik jelentenek valamit.

Miután megismerik sajátos helyzetüket, a legális megélhetés hiányát, a lehetőségek hiányát juttatják kifejezésre. E megismerésben nagy segítségükre vannak a már hosszabb ideje Európába érkezett etnikai közösség (csalódott) tagjai is. Ehelyütt kell kiemelni azt a sajátságot, hogy a diaszpórák tagjai hazafelé pozitív képet mutatnak a megélhetésükről, hogy ne aggódjanak az otthonmaradottak, s hogy ne árulják el, hogy rosszul döntöttek. Azonban a frissen érkezettek számára a csalódás valóságának (néha eltúlzott) képét mutatják be.

Az elképzelt Európa képével szemben lépésről lépésre találkoznak a valósággal, amelyet a különbözőséggel és a lehetőség hiányával jellemeznek. S ahogy mások is, ők is elfogadnak és elutasítanak dolgokat, tulajdonságokat, kulturális mintákat. Az elképzelt Európa képe távolivá, meseszerűvé válik, a csalódottságnak, a kiégett álmodnak adja át a helyét.

Ahhoz, hogy túléljék a kulturális és gazdasági különbségeket, olyan stratégiákat kell kidolgozniuk, amelyek kapcsolatban állnak az európai habitussal, vagy pedig a diaszpórához kapcsolják őket. Így a kevés legális lehetőség mellett két valós lehetőséget tudnak megragadni: a feketemunka piacára való belépést, illetve a diaszpórához való kötődések megerősítését. Mindkettőt az egzisztenciális bázis kiépítésére tudják alkalmazni, mely kinyithatja az utat a legális munkavégzés felé, esetlegesen az önállóvá válás felé, ugyanakkor az utóbbi a gazdasági rehabilitáció mellett (jó-részt) kizárja az egót a körülvevő társadalom integrációjából.

A feketemunka piacán megjelenve úgy tűnhet, hogy hiányt töltenek be. Olyan helyre illeszkednek be, ahová nyelvi korlátaikkal is integrálódni tudnak – saját etnikai csoportjukon belüli vállalkozásokhoz (kínai piac afgán kereskedői, indiai étterem pakisztáni konyhája, hogy egy kicsit pikáns is legyen), illetve szakképzettséget nem igénylő tevékenységi körökbe – mezőgazdaság, építkezés, ipar területén. Emellett kifutófiúként, szendvicsemberként, plakátragasztóként is dolgoznak.

Gazdasági szempontból ehhez a területhez tartozik, ugyanakkor a valóság és az illegalitás egy teljesen más szegmense a szexuális piac. Erre a területre elsősorban afrikai férfiak⁴ kerülhetnek, mert jól alapoznak a női pletykahálózatban széles körben elterjedt mítoszra „méretességükről” – szórakozóhelyeken és egyes köztereken megvásárolhatóak. Egy rejtettebb stratégiaként működtetnek olyan konstellációkat, amelyben 2-3 nő által tartatják el magukat, anélkül, hogy a nők sejtenének erről bármit is: mindegyikük párjának hiszi, akit segíteni kell, amíg munkát, lakást, megélhetést talál. Ezzel hivatkoztunk is arra az afrikaiak, ázsiaiak között terjedő (s fentebb röviden említett) mítoszra, mely szerint az európai nőket kihasználják a férfiak, mert nem áll mögöttük egy férfi, aki megvédené őket – ez esetben már ők maguk is a „használók” közé tartoznak.

Vallási közösségekhez, etnikai csoportokhoz (diaszpórákhoz) csatlakozva partikuláris integrációs folyamat indul el, melynek során a diaszpóra határain belülre, a körülvevő társadalom látómezején kívülre kerülnek. A gazdasági menekültek, a nem menekültként érkezettek egy integrációs kísérlettel vágnak neki az *útnak*, hogy azonosuljanak, s elváljanak a tradicionálistól – de a csalódás után sokkal erősebben kötődnek a hagyományos, tradicionális múltjukhoz, mint korábban. Reflektáltabban, önreflexíve kötődnek hozzá – keresztülmennek egy vizsgálati, értékelő folyamaton – s végül a diaszpóra⁵ melegén, az in-group-kommunikáció otthonosságában találják magukat, miközben nacionalista, fundamentalista gondolatokkal vívódnak. Így

⁴ Nők nem, mert a férfiak távolságtartóbbak velük szemben; vagy nem egyedül érkeznek, vagy a diaszpóra védi őket.

⁵ Safran (1991) jellemzése szerint: ápolják szülőföldjük emlékét; úgy érzik, hogy a befogadó ország nem fogadja el őket tökéletesen; hazájukra úgy tekintenek, ahova esetlegesen visszatérhetnek; elkötelezettek a szülőföld iránt; csoportöntudat és csoportszolidaritás a szülőfölddel fenntartott folyamatos kapcsolatrendszer által létezik

visszakerülnek az eredeti, a kibocsátó kultúra diaszpórikus változatához, a valláshoz, a tradicionális hálózatba.

Az idegen mítosza és a társadalmi kirekesztés és befogadás problémája

Miközben a menekültekről, idegenekről beszélünk, fel kell ismerni, hogy a kultúra határai lezáratlanok, a határokon szinkretizmusok jönnek létre (Schiffauer 2004), amelyek Ulf Hannerz (2004) megfogalmazásában a globális mozaikok végét jelentik a globális világban, ahol a megismerés és elfogadás/elutasítás nem privilegizált, mert a kultúrák között kommunikáció és egymásrahatás van. A kulturális elemek dinamikusak, a kultúrán belül törések és átfedések vannak. A másság már nem egyértelműen körülhatárolható nyelvileg, területileg vagy más kemény attribútumokkal, de határait kiszabja a koherens, saját struktúrával rendelkező kultúra. Az antropológusok szerint az idegen, a *más* a rámutatás által kel életre, egyfajta interpretáció által, amely a különösségre és a másságra fókuszál (In: Bhabha 1996). A más interpretációja ezáltal egy fordítássá vált, melynek során „egyre hibridebb identitásokat teremtünk, egyre többet fogadunk be a kívül rekedtekből, a szabadság egyre újabb horizontját nyitjuk meg, és ezzel mindig újra meg újra átlépünk egy vonalat... «de mögöttünk rögtön újra bezárul, mint a felejtés hulláma, és újból visszaáramlik az átléphetetlen társadalmi antagonizmus és a kikezdehetetlen hatalom horizontjává»” (Buden 2004).

A globalizációs folyamatoknak köszönhetően a társadalmi-kulturális tér megváltozott, az identitás (re)konstruálása folyamatossá lett, az azonosság és különbözőség dinamizmusa felgyorsult. A menekültek maguk újrakonstruálják identitásukat, s e konstrukció során reflexív viszonyba kerülnek a körülvevő társadalommal és kultúrával (számukra: „európai–amerikai kultúrával”). Elfogadnak, elutasítanak, létrehozzák az eredeti diaszpórikus változatát, amely néha „eredetibb” az eredetinél, lévén, hogy szembeszegülve a globális áramlatoknak, megőrzi a *hagyományost*. A hagyomány őrzésével, a diaszpórába való nyelvi és kulturális bezáródás mellett, az otthonosság érzete is fogva tartja őket, miközben az *idegennel* folyamatosan szembesülnek, s ezzel párhuzamosan a diaszpórán kívül saját idegenségükkel is szembesülniük kell. A társadalmi kirekesztés és befogadás (Kronauer 1998) kulturális és nyelvi szimbólumokon keresztül, a kultúra sajátosságai révén, a kapcsolatokhoz, az információkhoz való hozzáférés akceptálása révén működik, a két vagy több fél interakciójában, folyamatosan és egymásra hatva is egyben. Ezáltal nyelvileg, kulturálisan körülhatárolt, a kulturális távolság szerint egymáshoz közelebb állók egymással interakcióban állva ugyan, de szigeteket alkotnak, s megőrzik az *idegen* és az *otthon* szembenállását.

Félelem a másságtól – mindkét oldalon

E fentebbieket úgy is összefoglalhatjuk, hogy az *idegenség* feszül egymásnak mindkét oldalon és építi fel kulturális határait és záródik be egy kulturálisan és társadalmilag eltérő világba, s létrehozza a diaszpórákat, amely magában hordozza az *otthon* esszenciáit. Ugyanakkor nemcsak az *otthont*, hanem az *idegen* világ imaginárius képét is magában hordozza. Ezáltal sajátos intertextusok jönnek létre, melyben a má-

sikről alkotott képek (kvázi-sztereotípiák), valamint a saját (diaszpóra-) kultúrabeli válaszok is megjelennek. Létrejön egy európai-muszlim, illetve egy afrikai-európai intertextus.

Egy intertextus jön létre, melyben a jelentések korábban megszülettek (maga az iszlám, a fundamentalizmus és más szempontból a születési kultúra⁶, valamint az európai kultúra), de sajátos tartalmi burokkal ruházódnak fel, az egyéni beszédmód részévé válnak. Az eredendő textusok megtermékenyítik az argumentációs sémát. A diaszpóra tagjai létrehoznak egy viszonylag egységes, konszenzusos intertextust: ahogyan legitimálják a választásukat önmaguk és a társas környezetük előtt. Ahogy megindokolják önmaguk számára, hogy miért is nem a többségi kultúrához integrálódtak, ahogy azt az érkezésük körüli időben tervezték. Választásaik során referálnak mindazokra a kérdésekre, amik felmerültek bennük és amelyekre választ találtak. Relatívvá válik az egzotikum, kifelé figyelve reflektálnak, s a különbségek hangsúlyosabbakká és statikusabbá válnak.

A különbözőség nyilvánvalósága egy olyan társadalomban jelenik meg, amely nem régóta találkozik afrikaiakkal, muszlimokkal és mitikus ködbe vész a tudásáróluk. A magyarok egzotikum-képe és az afrikaiak, dél-ázsiaiak Európáról alkotott képe átszővi egymást, segítik és gátolják a megértést, a kapcsolódások kialakulását.

A félelem a különbségektől erősebb, mint a megismerési vágy. A megismerésnek gátat vetnek a kialakult, a hozott, a diaszpóráktól, a médiából leszűrt képe a másik félnek. Gátat vet továbbá az, hogy egzisztenciálisan csak korlátozottan kötődnek a másik félhez.

Egyik oldalról nyitottságot, kíváncsiságot, különböző mértékű xenofóbiát, nyelvi korlátokat jelent, míg a másik (afrikai) oldalról az *európai álmot*, s vele szemben a magyar valóságot, amely mind Európától, mindpedig az *álomtól* különbözik. Továbbá benne lelhető fel a diaszpórák által közvetített kép a magyarokról (akik a pénzért, a gyors és kielégítő kapcsolatokért mindent megadnak, s akik számára a vallás és transzcendencia, a meleg barátság és szeretet nagyon távoli fogalmak). Így nem csupán különbségek megállapításáról, hanem a valamitől való elkülönözödéstről (differAnce) is beszélhetünk. Az elkülönözödések kulturális mintái, a kulturális olvasatok értelmének korlátai és a kijelentések abszolút volta határozza meg a kapcsolatokat.

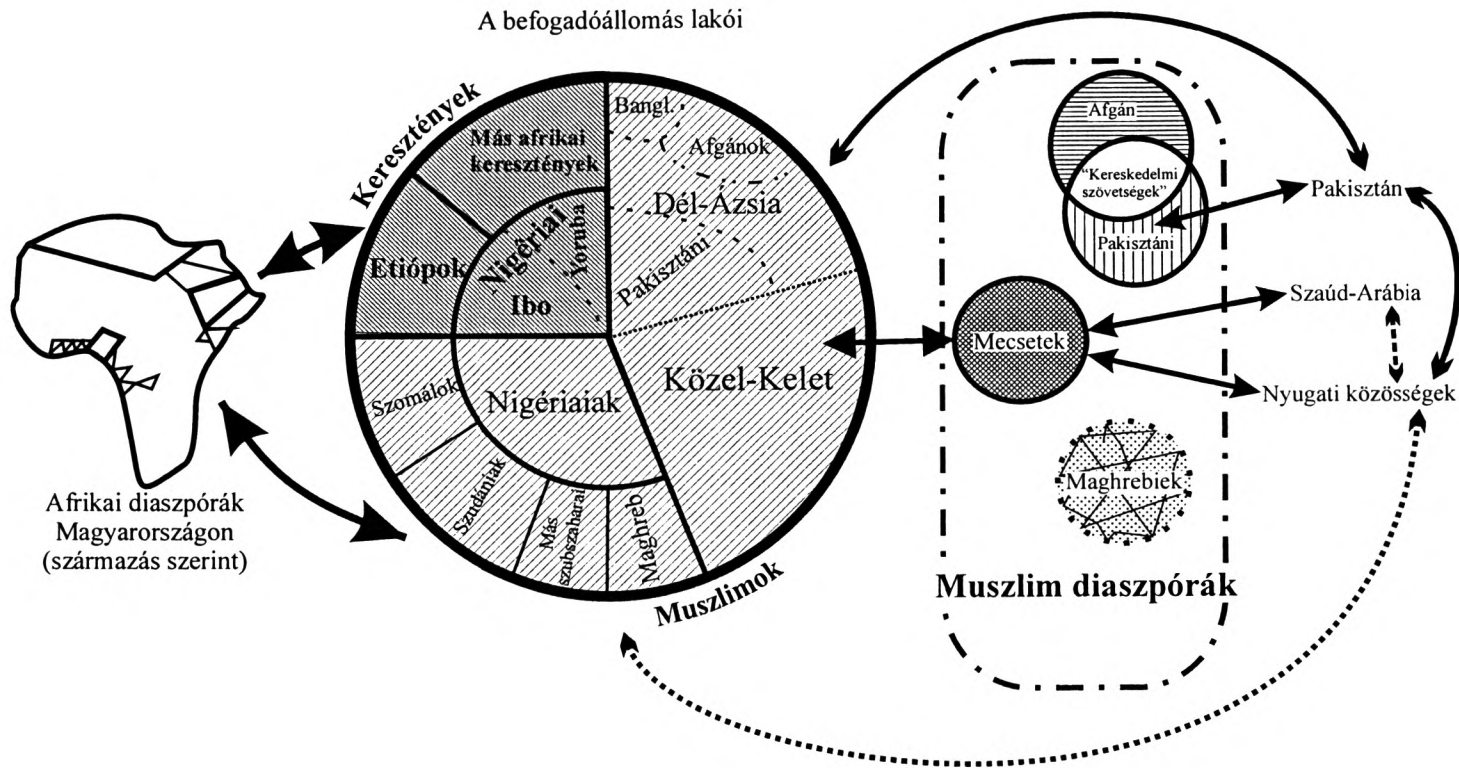
Határokon át – egy globális háló

Azért, hogy mégse csak az elkülönözödéstről, a kultúrák és diaszpórák egymásra sandításáról beszéljünk, meg kell mutatnunk azt is, hogy a határok nemcsak kiépülnek egy-egy területen belül, a kultúrák körül, hanem azok átjárhatóak és nyitottak is.

A diaszpórák nyilvánosak, megtekinthetők, bejárhatóak, a vendégszeretet joga megmutatkozik – örömmel fogadják és megtartani igyekeznek a kívülről érkezetteket. A megmutatás terein a határok leomlanak. Igaz, hogy az valóban csak a diaszpóra előterét jelenti, a nyilvános szférát – az éttermet, az etnikai hagyományok

⁶ Afrikai és ázsiai törzsi kultúrákhoz, avagy nemzetállami identitáshoz köthetően.

7.3 ábra. A menekültek, valamint a diaszpórák kapcsolatai

Forrás: A szerző saját szerkesztése

bemutatását, a megmutatást. Egyben jelenti a megszólítását is a kívülállóknak.

Másfelől egy globálisan kiterjedt háló szövi át meg át az államokat: a diaszpórák egymás között és a szülőfölddel folyamatos és intenzív kapcsolatban állnak (7.3 ábra). A menekültek az otthonmaradottakkal, azokkal, akik messzebb jutottak Nyugatra, a letelepedettek etnikai és gazdasági kapcsolataik révén is infokommunikációs eszközökkel és a tradicionális vendéglátás gesztusaival folyamatosan bővítik hálózataikat, s önálló tereket nyitnak a társadalom látens mezejében. Egy hierarchikus rendszer jön létre a maga szellemi autoritásaival, s gazdasági/szellemi/társas segítők állnak a hálózat különböző pontjain. A cinkos összekacsintás, a magunk-között-lét érzete az *idegenség* érzetét csökkenti. Egy globális méretű networkhoz kapcsolódva megteremthetik az államhatárokon átívelő diaszpóra-közösséget, mely azáltal, hogy nem kényszerülnek a külső kapcsolatok létesítésére (az egzisztenciális-esztétikai problémák a közösségen belül megoldhatóak), látens *határokat* emel. A másik oldal, a kvázi-befogadó országok társadalmainak oldala hasonlóképpen nem érez kényszert a kapcsolatok kiépítésére, s ez ugyanúgy kiépítheti a sztereotípiákból, az idegenségből emelhető *határokat*.

Összegzés

Az államhatárok átjárhatósága, a határon átnyúló együttműködések, melyek a politika, diplomácia, gazdasági élet magas szintjén fogalmazódnak meg, globális szinten sok helyen a megvalósulás felé mutatnak. Ugyanakkor az elválasztás funkcióit is betöltik, a nem kívánt migrációnak védőgátakat teremtenek. A folytonos migráció – amely az emberiség történetével egyidős – folytonosan át is hágja e határokat. A kulturális határok fennállása, újratereztetése – nemcsak etnospecifikus jelleggel – ugyanilyen folytonossággal jelen van. Az összetartozás és elkülönöződés valamely *másoktól* a társas érintkezés minden szintjén jelen van. Ez a folyamat újabb és újabb határokat konstruál.

A migránsok egy hányada ugyan esztétikai-egzisztenciális elfordulással hagyja maga mögött hazáját, mégis a reflexív különbségtevések okán a diaszpóra otthonosságába tér vissza. S miközben új *határokat* húz fel a *mi* és a *mások* között, nemcsak a kulturális közösséget keresi, hanem a megélhetést is.

IRODALOM

- Bhabha, H. K. (1996) A posztkolonialitás és a posztmodern. *Helikon* 4. 484–509.
- Buden, B. (2004) Kultúrák közti fordítás (hibriditás). *Magyar Lettre Internationale* 51. (<http://www.c3.hu/scripta/>)
- Cseresnyés F. (2005) *Migráció az ezredfordulón. A népességmozgások társadalmi és politikai következményei Közép-Európában*. Budapest–Pécs. Dialóg Campus Kiadó.
- Futo, P. – Jandl, M. (eds.) (2005) *2004 Year Book on Illegal Migration, Human Smuggling and Trafficking in Central and Eastern Europe. A Survey and Analysis of Border Management and Border Apprehension Data from 22 States*. Vienna, International Centre for Migration Policy Development.

- Hannerz, U. (2004) Gondolatok a globális világról. In: N. Kovács T. (szerk.) *A fordítás mint kulturális praxis*. Pécs, Jelenkor. 73–93.
- Kronauer, M. (1998) "Social exclusion" and "underclass" – two new concepts for the analysis of poverty. In: Andreß, H-J. (ed.) *Empirical Poverty Research in Comparative Perspective*. Aldershot. Ashgate. 51–76.
- Marton K. (2000) Mitől mások az afgánok? – Ahogy magyarországi afgán kamaszok és szüleik látják. In: Sik E. – Tóth J. (szerk.) *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest, MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport. 38–49.
- Olomofofe, L. (2000) Egy fekete közösség létrejötte Budapesten? In: Sik E. – Tóth J. (szerk.) *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest, MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport. 50–59.
- Ritecz Gy. – Sallai J. (2003) *A Magyar Köztársaság államhatárának bűnügyi földrajza 2000-2002 években*. Budapest, IFM Bel- és Igazságügyi Csoport.
- Safran, W. (1991) Diasporas in modern societies. Myths of homeland and return. *Diaspora* 1(1). 83–99.
- Schiffauer, W. (2004) Félelem a különbözőségtől. Új áramlatok a kultúr- és szociálintropológiában. In: Biczó G. (szerk.) *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó. 151–161.
- Tilly, Ch. (2001) Áthelyeződött hálózatok. In: Sik E. (szerk.) *A migráció szociológiája*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium. 89–103.

Mreže migranata, izbeglice i granice

Terézia Nagy

U svom radu, bavim se ilegalnim prelaskom granica, migrantima iz zemalja trećeg sveta koji žele stići do granica Evrope i ponovnom izgradnjom kulturnih granica. Posebna grupa iz zemalja trećeg sveta na granici i unutar granica EU, ili: unutar šengenskog prostora i van njega, čeka svoju sudbinu, dok se granice stvaraju u njima i u nama, odnosno između nas. Izdižu se zidovi oko nas i stvaraju se ostrva unutar Evrope – dok se dijaspora bori sa prekograničnim sistemom odnosa. Uzimajući ovo u obzir, neizbežno je da se ne priča samo o državnim granicama već i o kulturnim granicama. Ovi poslednji se stvaraju unutar EU i unutar državnih granica i predstavljaju izazov za zemlje prihvatnice i stanovnike šengenskog prostora. Značajan deo pristiglih iz zemalja trećeg sveta stižu na ovaj prostor kroz srpsko-mađarsku granicu i na taj način stiže u polje diskursa o granicama i sledeći pristup. U ovoj studiji navedene teme interpretiram na osnovu terenskog rada sa Zapadno i Istočno Afričkim, Južno Azijskim i izbeglicama iz Maghreb teritorije.

Migrant networks, migrants and borders

Terézia Nagy

In my paper I deal with the issue of illegal border-crossing, migrants from the third world heading for Europe and the re-building of cultural borders. A specific group of people from the third world are hoping for a better future on the EU border area, more specifically inside and outside the Schengen area, while there emerge boundaries in them and in us, i.e. between us. They are faced with barriers formed around them and islands of otherness are being created in Europe; on the other hand, diasporas have cross-border relations. Under the circumstances one cannot but raise the issue of administrative boundaries and cultural borders. The latter are emerging within the EU, i.e. within administrative boundaries, and are posing challenges to recipient countries and the citizens in the Schengen area. A large majority of those from the third world reach this area crossing the Serbian and Hungarian border. That is why the approach below is applied to the discussions about borders and boundaries. In my study I offer an interpretation of the topics mentioned above, relying on the experience of the field work that I carried out among refugees from the Maghreb region, West and East Africa, the Middle East and South East Asia.

Az oktatás-képzés, átképzés szerepe a Magyarkanizsai község¹ és a Homokháti kistérség népességmegtartásában és a határon átívelő kapcsolatok erősítésében

*Djurdjev, S. Branislav – Pavić, Dragoslav
– Cvetanović, Milan – Mészáros Minucsér – Kugler József*

Kistérségek a magyar–szerb határ mentén

Az 1922-ben véglegesített magyar–szerb (jugoszláv) határ földrajzilag és gazdaságilag korábban évszázadokig szorosan összetartozó területeket vág ketté. A *határmentiség* az elmúlt nyolc és fél évtizedben a térségnek, illetve a térségben élőknek többnyire hátrányt jelentett, ami szoros összefüggést mutatott a kontinens mindenkori hatalmi-külpolitikai viszonyaival. A hatvanas évek végétől (bár korlátozottan), de megnyílt a határ a két szomszédos állam polgárai előtt, sőt az ún. kishatárforgalom bevezetésével a kölcsönös látogatások (bevásárlóturizmus, rokonkapcsolatok) is erősödtek. A kilencvenes évek jugoszláviai polgárháborús eseményei átmenetileg valamelyest visszavetették a határ menti kapcsolatok felélenkülő építését. A délszláv állam belpolitikai bizonytalansága azonban egy olyan migrációs hullámot indított el, ami mindenképpen hatással volt a magyar–szerb határvidékre is. A menekültként érkezők egy része ugyanis mobilizálható vagyonát (bankbetétjét, értékpapírjait) is magával hozta, és a határ magyarországi oldalán vállalkozóként próbálta biztosítani megélhetését. A befektetők többsége főként Szegedet részesítette előnyben, de kedvelt vállalkozási telephelyként szerepelt Röszeke és kisebb mértékben más környékbeli helységek is (Szónokyné Ancsin 2004). Az egyének/családok és vállalkozások mellett a települések, illetve azok társulásai számára is megváltozott környezetet jelent a határvidék. Jelen kutatás (tanulmány) arra keresi a választ, hogy a humán erőforrás fejlesztése, főként pedig az oktatás és képzés, illetve annak megújítása milyen súllyal szerepel két egymással szomszédos határ menti kistérség fejlesztési stratégiájában. Milyen eredményeket értek el e téren az

¹ Opština=község. Olyan területi közigazgatási forma, amelyben egy központi szerepkörű településhez mint a község központjához, – ahol a községi képviselő-testület székel – még néhány (több) település (helyi közösség) tartozik. A községek területe alkotja a köztársaság területét.

elmúlt egy-másfél évtizedben, és hogyan alakult a határ menti kapcsolatépítés a gyorsan változó gazdasági és politikai viszonyok között².

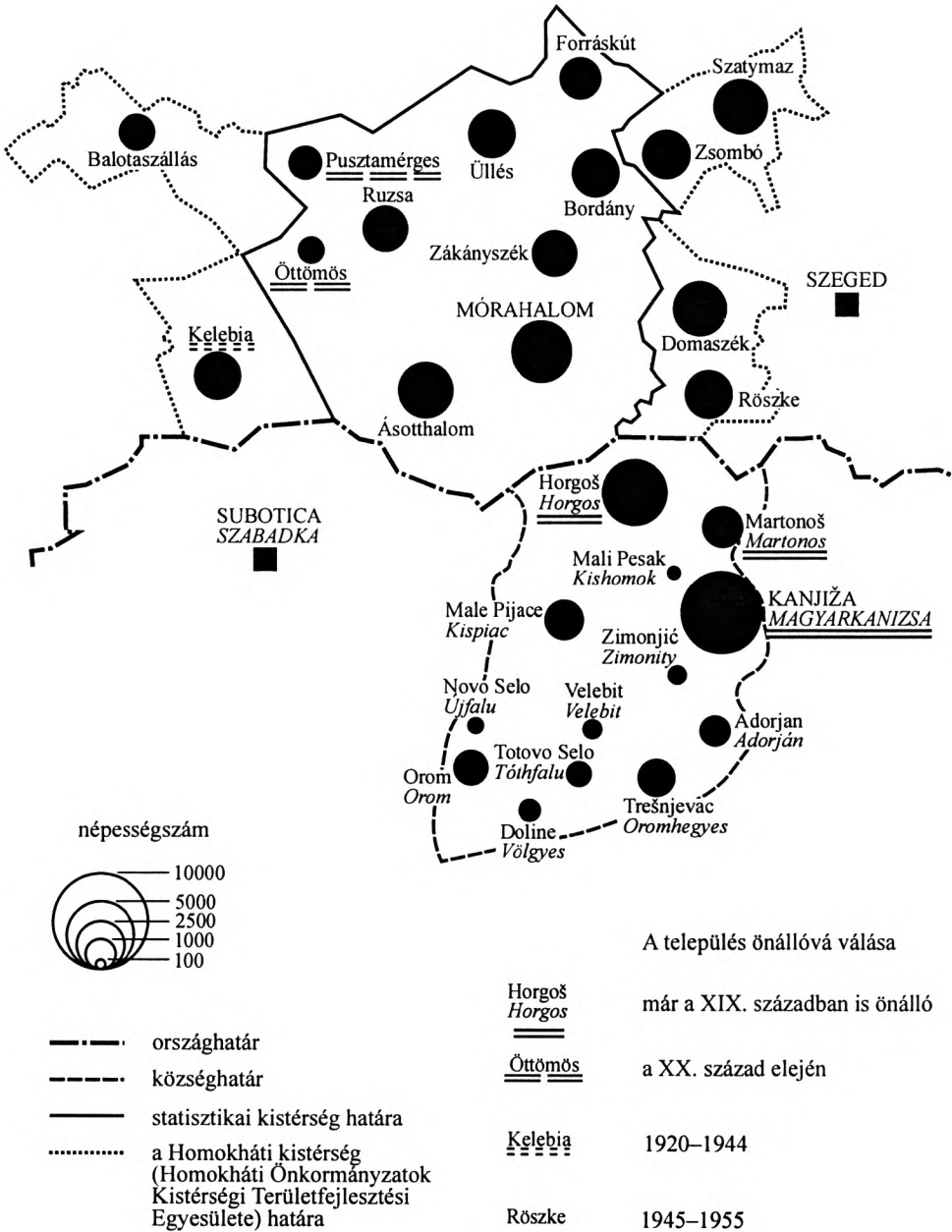
A Tisza jobb partján, illetve attól nyugati irányban 20–30 km-re található a *Magyarkanizsai község*, amelyet a névadó város 12 környékbeli településsel együtt alkot. Területe megközelíti a 400 km²-t, népessége pedig meghaladja a 27,5 ezret. A *Mórahalmi kistérség* Csongrád megye egyik ún. statisztikai kistérsége, amihez Mórahalmon kívül még további nyolc település tartozik. Ennek területe 535 km², népessége pedig 26 ezer fő. Ennél több települést fog össze a Homokháti Önkormányzatok Kistérségi Területfejlesztési Egyesülete (továbbiakban Homokháti kistérség), amelyet az önkormányzatok a közös történelmi gyökereikre és gazdálkodási hagyományaikra, valamint a hasonló természeti erőforrásaikra alapozva *területfejlesztési céllal* hoztak létre, az egyesülethez összesen 15 település (872 km², 45 ezer fő) csatlakozott – jelen tanulmány is ez utóbbit vette alapul.

A határvidék újkori településhálózata a XVIII. századtól, a törökellenes felszabadító háborúkat követő újjáépítés időszakától alakult ki, és jellegzetes alföldi *tanyás településszerkezet* (mezővárosok) jellemezte a XX. század közepéig mindkét térséget, amikor is a *külterületi határrészek önállósulásával* jött létre a mai települések többsége (8.1 ábra). A dualizmus időszakában a Monarchia 50 milliós piacát ellátó *mezőgazdaság* számára nyílt kedvező fejlődési lehetőség, amit a térségben élők is kihasználtak. Előbb a gabonatermesztés és az állattenyésztés, míg a XX. század elejétől a gyümölcs- és zöldségtermesztés, valamint a homoki szőlőtermesztés jelentősége növekedett meg. A XX. század harmincas–negyvenes éveiben, majd pedig a második világháborút követő évtizedekben is a magyar–szerb határ menti térségeket (településeket) inkább csak a *mérsékelt fejlődés*, sőt egyes időszakokban a *hanyaglás* jellemezte.

Magyarország uniós csatlakozása és Szerbia jelenlegi felkészülése az európai integrációra, továbbá a globális kihívások mindkét ország szakemberei számára *új területi és térségfejlesztési szemlélet* kialakítását teszik szükségessé. A területi kiegyenlítődés és a fenntartható fejlődés megvalósítása az Európai Unió más államai esetében is alapvető célkitűzés. Ennek elérését szolgálja az ún. rurális térségek, közöttük is a vidékfejlesztési támogatásra leginkább jogosult elmaradott és elnéptelenedett vidékek lehatárolása. Mindenképpen e kategóriába sorolandók azon területek, ahol a szolgáltatások színvonala és a lakosság képzettségi szintje jelentősen elmarad az országostól, vagy a kistérség elhelyezkedése periférikus, megközelíthetősége nehézkes. Továbbá a népsűrűség alacsony, az agrárágazatban foglalkoztatottak aránya és a munkanélküliségi ráta magas, az infrastruktúra kiépítettsége pedig hiányos. Mindezen kritériumok többé-kevésbé jellemzőek a *vizsgált határ menti területekre* is. A vidékfejlesztés ez idő szerinti legfontosabb uniós prioritásai a természetvédelem, a táji-települési harmónia, a lokális identitás erősítése (Kovács 2003).

² A szerzők köszönetüket fejezik ki a kutatásban nyújtott segítségükért: Fodor Csaba térségmenedzsernek (Mórahalom), Gere Csilla igazgatónak (Beszédes József Mezőgazdasági és Műszaki Iskolaközpont, Magyarkanizsa), Gyuris Péterné igazgatónak (Móra Ferenc Általános Művelődési Központ, Mórahalom) és Pataki Sándor György referensnek (Mórahalom).

8.1 ábra. Szomszédos kistérségek (Homokháti kistérség, Magyarkanizsai község) a magyar–szerb határ mentén

Forrás: A 2001. évi magyarországi és a 2002. évi szerbiai népszámlálás alapján a szerzők szerkesztése

A magyarországi Alföld nagy része *sajátos vidékies területek* által formált régiónak tekinthető. Az urbanizáltabb alföldi térségek (Szeged, Debrecen, Nyíregyháza, Kecskemét és környékük) e nagytérből szigetszerűen emelkednek ki. Hasonló térbeli jelenséggel találkozunk az Alföld déli, vajdasági oldalán is, ahol mindenekelőtt Újvidék, Szabadka, Nagybecskerek, Pancsova és közvetlen környékük képviselik az urbánus centrumokat. A statisztikai kistérségek közül (a vidékiség indexe és a településszerkezet alapján) a Mórahalom-központú az erőteljesen vidékies, illetve a kisvárosias-tanyás típushoz sorolható, míg a vele szomszédos Szegedi és a Kiskunhalasi kistérségre a városias jelleg, illetve a városias-tanyás településszerkezet jellemző (Csatári 2001).

A két vizsgált kistérség (község) elérhetősége – periférikus, országhatár menti fekvése ellenére – megfelelő. Az elkövetkezendő évek térségi gazdasági fejlesztésében egyre jelentősebb szerephez jutó Duna–Körös–Maros–Tisza (DKMT) Eurorégióinak pedig a centrumához esik közel mindkettő, legalábbis földrajzi értelemben (Nagy 2005). Mind a Magyarokizsai község, mely a Vajdaság Autonóm Tartomány Tisza-vidékének észak-bácskai részét foglalja magába, mind pedig a Homokháti kistérség *közlekedés-földrajzi* helyzetét kedvezően befolyásolja a X. sz. (Budapest–Kecskemét–Szeged–Röszke–Szabadka–Belgrád) korridor. A Budapest–Szeged vasúti fővonal szintén a kistérség keleti szélén (Szatymaz) halad keresztül.

A magyar–szerb határ jellegzetes *alföldi területeket* vág ketté. Magyarokizsának és vidékének a domborzata síksági, mivel tengerszint feletti magassága nem haladja meg a 200 métert. A geológiai oszlop csúcán (a felszínen) lösz- és negyedidőszaki homoktalajokat találunk, melyek kialakulásában a szél és a folyóvíz egyaránt közreműködött. A legfontosabb vízrajzi elem Magyarokizsán és környékén a Tisza, mely a község keleti határát képezi. A folyó átlagos évi vízhozama itt kb. 800 m³/s. Vízrajzilag még említést érdemel a Körös-ér, valamint számos kisebb természetes és mesterséges tó. A község területén változatos talajtípusok alakultak ki, a terület legnagyobb részét a *csernozjom* (63,4%) foglalja el (Djere–Tomić 1982). A Homokháti kistérség természet-földrajzilag nagyobb részben a *Duna-Tisza közti homokhátság*hoz, illetve kisebbik fele a *Tisza völgyéhez* tartozik, és ez határozza meg a talajadottságait (futóhomok, humuszos és csernozjom jellegű homoktalajok) is. Említést érdemel a térség *termálvízkincese* (Marosi–Somogyi 1990). A kistáj *vertikális szabdaltsága* kicsi, az is inkább csak a nyugati felén jelenik meg. Vízrajzi és természetvédelmi szempontból egyaránt figyelmet érdemel az a „*tórendszer*”, amelyik részben a homokhátság keleti (Nagy-Széksós-tó, Madarász-tó), részben pedig a Vajdaság északi (Palicsi-tó, Ludasi-tó) felén húzódik félkörívben. Mindkét határ menti kistájra a mérsékelt meleg–száraz éghajlat a jellemző.

Megoldásra váró gondok – megvalósítandó térségfejlesztési célok

Magyarokizsa község *népességszám-alakulása* más csökkenő népességű vajdasági községeknél is kedvezőtlenebb. Ez a folyamat a XX. század második felétől indult el. A demográfiai csúcsot jelentő 1921. évi 40.785 lakoshoz képest ugyanis, a legutóbbi 2002. évi népszámlálás mindössze 27.510 lakost mutatott ki, ami azt jelenti, hogy 81 év alatt a község lakossága mintegy harmadával csökkent (Hegediš–

Čobanović 1991; Djere 1992; Ćurčić 1996; Djurdjev 2003; Stanovništvo 2004). A 2002. évi összeírás a II. világháború utáni első népszámláláshoz (1948) képest mind a 13 településen kevesebb lakost jelzett. A legkisebb csökkenés (8,4%) Magyarakanizsán történt, míg a legnagyobb Kishomokon (70,5%). A község népességsökkenésének az oka a hetvenes évek elejéig az *elvándorlás* volt, attól fogva pedig mind jelentősebb szerepet játszik e folyamatban a *negatív természetes szaporodás*, ami fokozottan érvényes az 1991 és 2002 közötti időszakra. A község lakosságának több mint kétharmada *autochton*, vagyis születésétől fogva ugyanazon a településen él. Az átlagos életkor egy évvel haladja meg az egyébként is előregedő tartományét. Az idős (65 évesnél idősebb) lakosok száma és aránya mind a község egészében, mind pedig tartományi szinten jelentősen túlszárnyalja a fiatalokét (0–14 éves). A Magyarakanizsai község erősen magyar többségű, ahol 2002-ben 86,5% volt az arányuk, míg a Vajdaságban mindössze 14,3%. Tartományi szinten az 1991 és 2002 közötti időszakban a magyarok száma 49.284 fővel, 14,5%-al csökkent, Magyarakanizsán pedig ugyanezen periódusban 3060 fő, (11,4%) volt a veszteség. A községben azonban a csökkenés ellenére sem változott számottevően a magyarok részaránya az össznépegségből (Stanovništvo 2004).

A község gyáriparának fejlesztéséhez rendelkezésre álló *természeti erőforrások* közül mindenekelőtt a feltárt, illetve még feltárandó kőolaj- és földgázlelőhelyek, az agyag, – amely az építőanyag-gyártás nyersanyaga – és a termálvíz mint ásványvíz és geotermikus energiaforrás emelhető ki. Az ipari termelés kulcsterülete a kiváló nyersanyagbázisra alapozott építőanyag-ipar, mindenekelőtt a cserép- és kerámia-csempe-gyártás, valamint a bitumenalapú szigetelőanyag-előállítás. A legismertebb üzemek: a Tondach csoporthoz tartozó Potisje Kanjiža, amely több mint száz éves múltra tekinthet vissza, és az évtizedek során a város jelképévé vált. Az önkormányzat területén jelentős *élelmiszer-ipari kapacitások* találhatók. Közülük is a horgosi Híglo Hűtőház Kft és a szintén horgosi Vitamin Rt., valamint, a martonosi fűszerpaprika-feldolgozók (SD Martonos, Telek Paprika, Delikates Spice&Pepper Kft., MDM, Martonoški delikates) a legjelentősebbek. De tartományszerte ismertek a helyi a malmok, vágóhidak és húsfeldolgozók is. Jelenleg a legsúlyosabb válságot a fémfeldolgozó- és a textilipar, valamint a fagöngyöleg- és a ciroksőprű-gyártás éli át. A nagy hagyományokkal rendelkező nőicipő-gyártás pedig teljesen megszűnt. A helyi gyáripari termelés nehézségei mindenekelőtt a tőkehiányra vezethetők vissza. Az agilis, korszerű ismeretekkel rendelkező fiatal szakemberek, a megfelelő infrastruktúrával kiépített ipari, illetve vámszabadterületek is jótékony hatással lehetnének a kistérség *tőkevonzó-képességére*.

A községi önkormányzat területén előállított nemzeti jövedelemhez a *mezőgazdaság* 29,2%-ban járul hozzá, jóllehet jelenleg a foglalkoztatottak már csak igen kis hányada dolgozik az ágazatban (8.1 táblázat). A nagy hagyományokkal rendelkező, messze földön híres és sokszínű ágazatnak még jelentős tartalékai vannak. A kanizsai határban a *szántóföldi növénytermesztés* és az *állattenyésztés* a legjellemzőbb, a horgosiak a *szőlő-, a gyümölcs- és a zöldségtermesztésben* értek el kiváló eredményeket. Martonos az *ipari növényeiről*, Adorján pedig a *melegházi zöldségtermesztéséről* ismert. A *fűszerpaprika* termesztésének (a szegedi termőtáj közelsége

8.1 táblázat. A Magyararkanizsai község foglalkoztatottjainak megoszlása gazdasági ágazatok szerint, 2005

Gazdasági ágazat	A foglalkoztatottak	
	száma (fő)	megoszlás (%)
Mezőgazdaság, erdészet, vízgazdálkodás	331	5,6
Halászat	49	0,8
Feldolgozóipar	2.092	35,3
Energiaipar	152	2,6
Építőipar	342	5,8
Kereskedelem	841	14,2
Idegenforgalom	175	3,0
Közlekedés	342	5,8
Pénzügy	17	0,3
Ingatlan	139	2,3
Államigazgatás, szociális biztosítás	226	3,8
Tanügy	388	6,6
Egészségügy	567	9,6
Kommunális és egyéb szolgáltatás	259	4,3
<i>Összesen</i>	5.920	100,0

Forrás: Magyararkanizsai község stratégiai fejlesztési terve 2006–2010.

miatt) az önkormányzat területén évtizedekre visszanyúló hagyománya van, és itteni termékek az ország határain kívül is ismertek. A növénytermesztés színvonalának emelését az *elavult géppark* és a részben szintén *elavult agrotechnika*, valamint az *elaprózott birtokszerkezet* és az *öntözés hiánya* akadályozza. Ez utóbbi az észak-bácskai vízellátó-rendszer bővítése (Tisza–Palics csatorna) révén rövidesen megoldódik. A mezőgazdasági termelés fellendítése a minőségi követelmények emelésével az önkormányzat területén egyik mozgatórugója lehetne a gazdasági fejlődésnek.

A község települései összesen több mint 650 vendégágygyal várják az idelátogatókat. Kanizsán és Horgoson megfelelő a kapacitás, a többi településről azonban még hiányoznak a szálláshelyek. A *gyógyturizmus* – a hosszú évekre visszanyúló hagyományoknak és a jó minőségű szolgáltatásoknak köszönhetően – rendkívül kedvező helyet vívott ki magának a rehabilitációs szolgáltatások piacán. A magyararkanizsai *gyógyfürdő színvonalát* az ISO 9001-es minőségi szabvány igazolja. A Banja Kanjiža gyógyfürdő mellett két új szálló (az Aquapannon és a Lupus) épült, amelyek a turisták különleges igényeit is kielégítik. Az önkormányzatnak (a hatályos törvények alapján) helyi szinten kell megoldaniuk az idegenforgalom, illetve a hozzákapcsolódó turisztikai ágazatok (vadász, horgász, vízi) fejlesztését. A *falusi turizmusnak* e térségben még nincs hagyománya, a magyarországi és más országbeli tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a vendégek egyre jobban érdeklődnek iránta.

A magántulajdonon alapuló gazdaság további fejlődéséhez kedvező környezetet, *munkaerő- és tőkepiacot* kell teremteni, a *vállalkozókat* pedig *képzésben* részesíteni. A kis- és középvállalatok üzletvitelét sajátos problémák nehezítik, mind az indulás-

kor, mind pedig a növekedés és a fejlődés fázisában. Támogatásukhoz azonban hiányzik a megfelelő intézményi infrastruktúra. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a *Községfejlesztési Információs Központ* megalapításával elmozdulás történt e téren is. Általános az a felfogás, hogy a mostani gazdálkodási körülmények között a vállalkozóknak nincs jövőképe. A kis- és középvállalatok és vállalkozások fejlesztését akadályozza, hogy finanszírozásuk lehetőségei korlátozottak. A kereskedelmi bankok hitelkamatjai nagyon magasak, míg a hitelfeltételek szigorúak. A *Magyarkanizsai Községi Gazdaságfejlesztési Alap* létrehozásával a helyi önkormányzat kiegészítő hitelforrást biztosít a kis- és közepes vállalatok számára, elsősorban új munkahelyek teremtésére.

A *Magyarkanizsai község* 2006-ban elfogadott *stratégiai fejlesztési terve* az elkövetkezendő öt évre, 2010-ig határozza meg a legfontosabb feladatokat. A dokumentum egyebek mellett a *helyi gazdaság fejlesztésére* és a *foglalkoztatás bővítésére* helyezi a hangsúlyt, így az ezzel kapcsolatos stratégiai célok teljesítését irányozza elő:

- a kis- és középvállalatok, valamint az egyéni vállalkozói szektor erősítése,
- a korszerű és hatékony termelési módszereket alkalmazó, fejlett mezőgazdaság megteremtése,
- az idegenforgalom fejlesztése: Kanizsa fürdővárossá válása, a külföldi és a hazai vendégek számára egyaránt vonzó környezet megteremtése a táji adottságok (természetvédelmi környezet) és a hagyományok figyelembevételével,
- a szolgáltató tevékenységek erősítése.

A helyi gazdasági fejlődés stratégiai céljainak elérése érdekében az önkormányzat területén javítani kell a kommunális és a közlekedési infrastruktúrát. Így e téren elengedhetetlen: a közlekedési infrastruktúra átépítése és fölüljítása, csatlakozás a *X. európai folyosóra* és az *ökológiai környezet* megőrzéséhez szükséges infrastrukturális feltételek megteremtése. Magyarkanizsa fejlesztési víziójának teljesüléséhez tehát olyan üzleti környezet megteremtésére van szükség, amely egyrészt segíti és serkenti a már meglévő *vállalkozásokat*, másrészt pedig további *befektetőket* vonz az önkormányzat településeire. Ehhez azonban jogszabályi változtatásokra van szükség. Így többek között módosítani kell az üzleti szabályozást és enyhíteni a cégbejegyzés terheit.

Az 1960-as évek elejére *Magyarországon* is végbement a mezőgazdaság ún. szocialista átszervezése, a termőterület döntő hányada a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok tulajdonába került. A Homokháti kistérség falvai más Duna–Tisza közti településekkel együtt azonban ettől valamelyest eltérő irányt követtek. A gyenge termőképességű és jobbra szőlő- és gyümölcsstermesztéssel foglalkozó területeken ún. *szakszövetkezeteket* hoztak létre, ahol a föld tulajdonjoga továbbra is a gazdákat illette (Krajkó 1983). Ennek kettős hatása volt. Egyrészt a társadalmi átrétegződés valamelyest lassabban ment végbe e vidéken, másrészt a feketeföldi térségekkel ellentétben fennmaradhatott a *tanyasi gazdálkodási forma* is. A hatvanas évek végétől a *gyümölcs- és a zöldségtermelés* jelentős jövedelmet biztosított a családok számára. Magyarország (Csongrád megye) más falusi térségeivel összehasonlítva, a homokháti falvakból a hetvenes-nyolcvanas években kisebb arányú volt az elvándorlás, jóllehet néhány nehezebben megközelíthető településen a csökkenés mértéke elérte a

30–40%-ot. *Szeged* viszonylagos közelsége, a város igen színvonalas egészségügyi és oktatási intézményhálózata, valamint a rendszerváltás előtti évtizedek munkahely-kínálata együttesen mindenképpen jól érzékelhető vonzást gyakorolt a Homokháti kistérség településeire, főként a földrajzilag közelebb fekvőkre. A nyolcvanas évek végétől pedig egyszerre követhetők nyomon a *szuburbanizációs tendenciák* (Domaszék) és a városból (lakótelepekről) *szociális okok* miatti kiköltözés. A *mezőgazdaság közismert válsága*, amit részben a KGST piacok összeomlása, részben pedig az ágazat kényszerű szervezeti-tulajdoni átalakítása okozott, Mór ahalmot és környékét is hátrányosan érintette. A szegedi munkahelyek megszűnése is növelte a térségbeli munkanélküliséget, amely 6–10% között ingadozott. E körülményeket kellett figyelembe venni a fejlesztési elképzelések megfogalmazásakor.

A Homokháti kistérség 1996-ban fogadta el másfél évtizedre szóló fejlesztési koncepcióját (Bogdányi–Katona 1996). A helyzetfelmérés számba vette a térség meglévő és megújuló természeti és humán erőforrásait. Így

- a *jó állagú*, „érintetlen” *természeti környezetet*, valamint a helyi éghajlati sajátosságokból adódó előnyöket (magas a napfényes órák száma),
- a jelentős és kiaknázásra váró *termásvíz-* (hévíz-készletet),
- a *határ menti fekvésből* származó előnyök kihasználását,
- a homokhát *speciális növényi kultúráit* (spárga, szőlő, őszibarack), illetve ezek termesztésében és feldolgozásában, értékesítésében felhalmozódott sok évtizedes tapasztalatot,
- az egyik legjelentősebb alföldi *fejlesztési pólus* (*Szeged*) közelségét,
- a térségben élő, tenni akaró, *vállalkozó szellemű lakosságot*.

Az erőforrások ismeretében fogalmazta meg a dokumentum a legfontosabb *stratégiai alapelveket*, amelyek között szerepelt a kistérség kedvezőtlen demográfiai helyzetének mérséklése és a várható korstruktúrához igazodó helyi és kistérségi intézményhálózat (ellátórendszer) kiépítése, a meglévők továbbfejlesztése. Hangsúlyozottan kiemelt helyet kapott a kistérségben élő *fiatalabb korosztályok* helyben tartásának szükségessége, oktatásuk-képzésük legalább részbeni helyi (kistérségi) megoldása. A továbbiakban tartalmazzák az alapelvek a *környezetszennyező iparágak* telepítési tilalmát és az infrastruktúra fejlesztésének fontosságát, valamint a lakosság minél szélesebb rétegeinek aktivizálását a fejlesztési feladatok eredményes megoldása érdekében. A helyi gazdasági életben alapvető fontosságú, országosan azonban mély válságban levő *agárágazat* kibontakoztatásának lehetősége is természetesen súlyozottan kapott helyet.

A fejlesztési projektek között a kistérségi, települési marketingstratégia megalakítása, a homokháti mezőgazdasági termelők értékesítő és beszerző szövetkezetének megalapítása, az élelmiszer-feldolgozás korszerűsítése, a gyógy-idegenforgalom térségbeli kiépítése és új nemzetközi határátkelőhely nyitása mellett a *humán erőforrás fejlesztése* is kiemelt szerepet kapott. A megfogalmazott célok közül egyebek mellett éppen az oktatás-képzés terén, a tanyasi infrastruktúra fejlesztésében, az *értékesítő-szövetkezeti hálózat* kiépítésében és a *gyógyturizmus* meghonosításában értek el kiemelkedő eredményeket. A Mórakert Termelői Értékesítő Szövetkezet (TÉSZ) a belföldi piacok mellett, a külföldi piacokat is sikerrel célozta meg, a termények érték-

kesítése biztonságossá vált, a mezőgazdaság pedig továbbra is húzóágazat maradhatott a kistérségben.

Humánerőforrás-fejlesztés szempontjából főként két projekt érdemel figyelmet. Az egyik a térségnek a *szegei felsőoktatási intézményekkel* (azóta Szegedi Tudományegyetem) kötendő kutatási megállapodását irányozza elő, aminek keretében a kistérség vállalja a szakmai gyakorlatukat töltő vagy diplomamunkájukat készítő hallgatók fogadását. Míg az egyetem oktatói továbbképzéseket, tréningeket tartanak vagy szaktanácsadói tevékenységükkel segítenék a kistérség vállalkozásait, intézményeit, részt vennének a térségi idegen nyelvi képzésben (nyelvoktatás) és segítenék az idegenforgalmi ismertek átadását is. A másik projekt pedig kifejezetten a térségi humán erőforrás fejlesztésével foglalkozik, főként különböző tréningek, tanfolyamok szervezésével (a felnőttképzéshez kapcsolódva) egy újfajta *stratégiai szemléletmód* kialakítását (a változó gazdasági feltételekhez történő folyamatos igazodás igényét) tűzte ki célul.

A humánerőforrás-fejlesztés (oktatás, szak- és átképzés) irányai

A *Magyarkanizsai község* területén egyetlen középiskola, a *Beszédes József Mezőgazdasági és Műszaki Iskolaközpont* található. A korábbi évek (évtizedek) keresletéhez és a hagyományokhoz igazodva az intézmény jelenleg részben *agrárjellegű*, részben pedig néhány *ipari szakma* elsajátítását teszi lehetővé (8.2 táblázat). A közel hetven főből álló tantestület több mint hétszáz tanuló oktatását-képzését látja el, akiknek fele a község területén él, a másik fele pedig a közelebbi és távolabbi községekben (Törökkanizsa, Ada, Szabadka) érkezik – többnyire bejáróként – az iskolába. A legközelebbi mezőgazdasági középiskola a topolyai (60 km), míg műszaki jellegű képzés Adán (37 km) és Szabadkán (46 km) folyik, de ez utóbbiak sem jelentenek konkurenciát, mivel ott mások a képzési irányok. Főként a szakképzés terén a községben is évtizedek óta igen jó együttműködés alakult ki az iskola és a magánszektor között, ahol a tanulók gyakorlati idejüket töltik. A technikai fejlődés és a munkaerő-piaci kereslet egyaránt új *szakmák, képzési szakirányok* meghonosítását teszik szükségessé Magyaránizsán is (8.2 ábra). Természetesen ehhez hozzájárul a középiskolák élesedő versenye is a gyermekekért. Ennek részeként az iskola vezetése a képzési szerkezet átalakításával és a színvonal emelésével igyekszik minél vonzóbbá tenni az intézményt a pályaválasztók és szülei számára, és segítséget nyújtani a térségben élő munkanélkülieknek is, hogy új készségeket (szakmát) elsajátítva találjanak megélhetést. E szempontokat figyelembe véve születtek meg a tervek, és körvonalazódott az együttműködés a közös uniós pályázatok beadására. Az ún. testvériskolai kapcsolatok az első években inkább csak egymás kölcsönös megismerését jelentették. Legújában azonban *közös oktatási-szakmai programok* is kidolgozásra kerültek mindkét magyarországi testvérintézménnyel, a hódmezővásárhelyi Kossuth Zsuzsanna Műszaki Szakközépiskolával és a kiskunhalasi II. Rákóczi Ferenc Mezőgazdasági Szakközépiskolával. A hódmezővásárhelyiekkel az ún.

8.2 táblázat. A Beszédes József Mezőgazdasági és Műszaki Középfiskolai Központ tanulóinak megoszlása a választott szakok (képzési irányok) szerint, 2006/2007. tanév

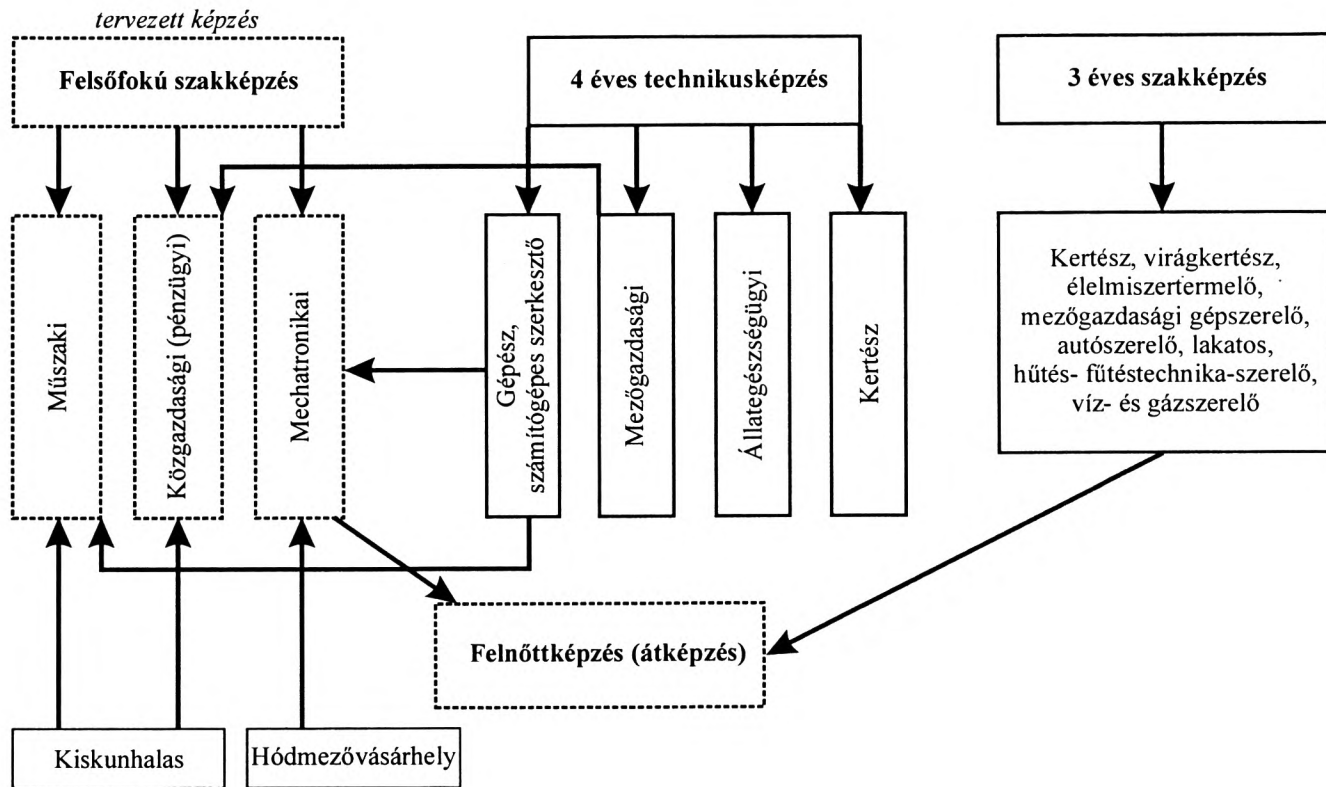
Szak, képzési irány	A tanulók	
	száma (fő)	aránya (%)
Mezőgazdasági technikus	56	12,3
Állategészségügyi technikus	135	29,7
Kertésztechnikus	94	20,7
Gépésztechnikus-számítógépes szerkesztő	170	37,3
<i>4 éves képzésben tanulók összesen</i>	456	100,0
Kertész, virágkertész	39	15,9
Élelmiszertermelő	53	21,5
Mezőgazdasági gépszerelő, -kezelő	42	17,1
Autómechanikus	53	21,5
Hűtés- és fűtéstechika-szerelő	31	12,6
Lakatos	4	1,6
Víz- és gázszerelő	24	9,8
<i>3 éves képzésben tanulók összesen</i>	246	100,0

Forrás: A Beszédes József Mezőgazdasági és Műszaki Középfiskolai Központ.

mechatronikai technikus képzés helyi beindítását tervezik, aminek keretében korszerű gépészeti, elektrotechnikai és informatikai ismeretekkel rendelkező szakemberek jelenhetnének meg az észak-bácskai munkaerőpiacon, akik azután a helyi gazdaság (beruházók) igényeinek megfelelően szilárd alaptudásuk birtokában specializálódhatnak. Az uniós pályázathoz a két iskolán kívül a részben hasonló profilú nagybecskereki szerb tanítási nyelvű műszaki középiskola is csatlakozott. A vásárhelyiek eddigi oktatási-képzési tapasztalataikat kívánják megosztani a szerbiai partnerekkel. Reményeket fűznek a *felnttőkészítés, illetve átképzés* beindításához is, aminek keretében akár mintegy háromszáz munkanélkülit láthatnának el korszerű ismeretekkel. A II. Rákóczi Ferenc Mezőgazdasági Szakközépiskola pedig a *felsőfokú szakképzésben* szerzett tapasztalatait szeretné átadni a kanizsaiaknak. A tervek megvalósítását a források előteremtésének (sikeres pályázat) bizonytalansága mellett a két állam iskolarendszerének különbségei is hátráltatják, bár ez utóbbi esetben a szerbiai illetékesek hozzáállása konstruktív.

A munkaerő-piaci igények mellett a kanizsai fiatalok *pályaválasztását* – (a magyarországihoz hasonlóan) a mindenkori „divatirányzatok”, az egyéni elképzelések és a szülői vágyak is befolyásolják. Az intézmény vezetőjével készített interjú szerint a *gazdaság igénye* és a *szülők elvárása* gyakran eltér egymástól. E jelenség kialakulásához a szülők képzettségi szintje is nagymértékben hozzájárul. (A községben a középiskolás korú gyermekek szüleinek több mint kétharmada általános vagy középiskolai végzettséggel rendelkezik.) A falusiak (Oromhegyes, Adorján) viszonylag jó anyagi körülmények között élnek, mégsem látják értelmét annak, hogy gyermekeiket továbbtanulásra biztassák. Ők leginkább a szakképzést helyezik elő-

8.2 ábra. A Beszédes József Mezőgazdasági és Műszaki Középsiskolai Központ (Magyarkanizsa) képzési irányai, 2006

Forrás: Az iskola adatai alapján a szerzők szerkesztése

térbe. A falusi tanulók ennek ellenére felkészültségben semmiképpen sem maradnak el a városi társaiktól, egyedüli hátrányuk, zárkózottságuk. Ugyanakkor a társadalom „elit” része (értelmiségiek, jómódú vállalkozók) inkább *gimnáziumba* adja gyermekeit, ugyanis a szakiskola szerintük alacsonyabb értékű. A középiskolás (érettségizett) fiataloknak viszont alig van elképzelésük a jövőről: „Elmegyek valahová egyetemre, csakhogy ne gyökerezzek le itt.” – fogalmazzák meg nem kevesen pályaválasztásuk, felsőfokú tanulmányaik indítékát. Kanizsán egyebek mellett kertész szakra igen nehéz a bejutás, a hentes szakma iránt azonban minimális az érdeklődés. Elgondolkodtató, hogy *a továbbtanulóknak* legfeljebb csak tizede marad meg eredeti szakmájában. A kanizsai diákok továbbtanulási esélyeit is növeli, hogy nemrég magyarországi támogatással Zentán megindult a *főiskolai szintű* kertészeti képzés. Az a diák pedig, aki a hároméves szakképzést jó eredménnyel befejezi, Nagybecskereken tanulhat tovább, ha élelmiszertermelő, vagy Szabadkát választhatja, aki a technikai szakon végzett.

Az elmúlt évtizedekben a *Homokháti kistérség*beli településeken is kiépült és megszilárdult az általános iskolai oktatás, noha bizonyos reformok, így *a tanyasi iskolák megszüntetése*, kisebb változást okozott az intézmények életében. Minden bizonnyal Szeged közelségének is köszönhető, hogy pedagógushiány vagy a szakos ellátottság nehézségei alig jelentkeztek az elmúlt évtizedekben. A közismert demográfiai és főként az állami finanszírozási okok miatt a kisebb (két-háromezer fő alatti) települések önkormányzatai számára egyre *súlyosabb terhet jelent* a nyolcosztályos (nem összevont osztályok) általános iskola fenntartása, az oktatási-nevelési feladatok (pedagógiai szakszolgálat) megfelelő szintű ellátása. Jóllehet csaknem mindegyik *térség*beli önkormányzat erőn felül áldoz iskoláira, érte ez alatt nemcsak a személyi (nyelvtanár, informatikus, zenetanár), hanem a tárgyi feltételek (számítógép-, tornaterem) minél optimálisabb teljesítését, mégis az összefogás, a kistérségi szerveződés e téren is elengedhetetlen, mint azt jelzi a *Homokháti Iskolaszövetség* megalakulása és a *gyermekjóléti szolgálat térségi* megszervezése.

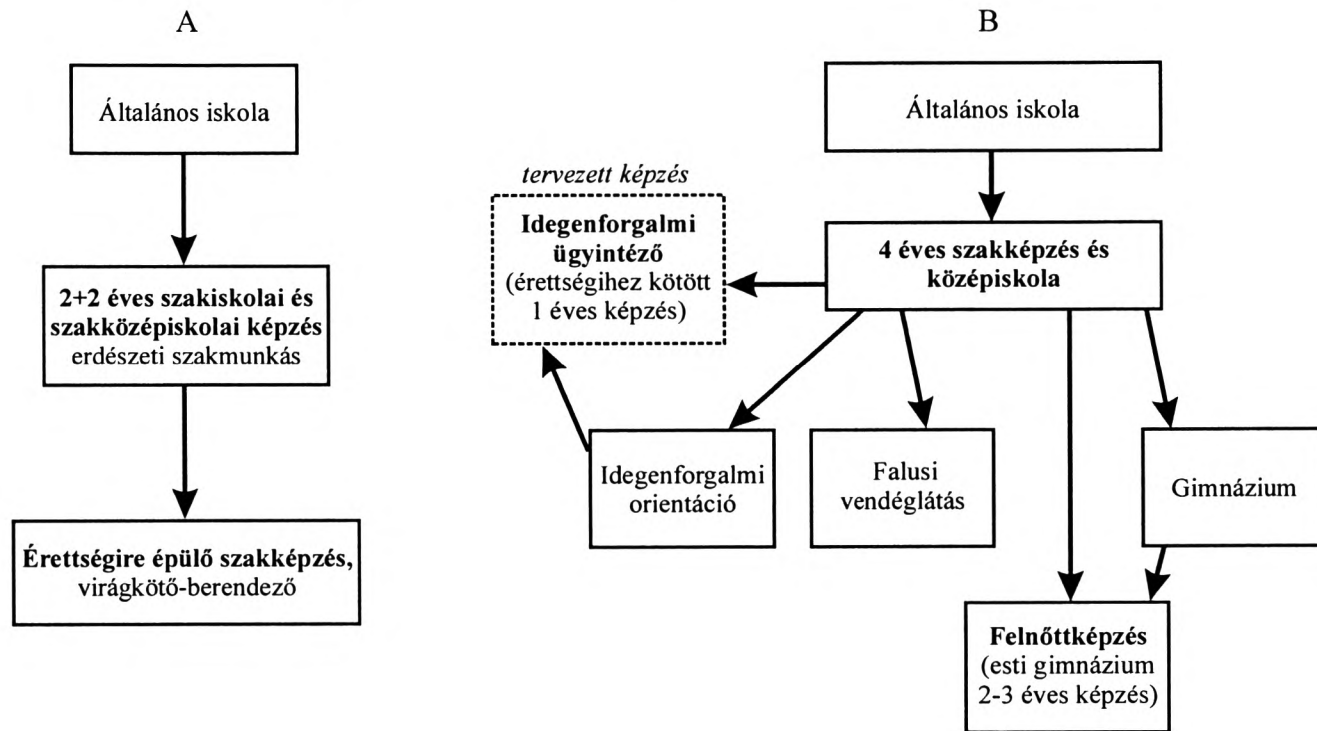
A kistérségbeni általános iskolákból kikerülő fiatalok döntő többsége Szeged, Hódmezővásárhely, Kiskunhalas és még néhány közelebbi-távolabbi város gimnáziumában, szakközépiskolájában, szakmunkás- vagy szakképzőjében folytatta tanulmányait, szerzett képesítést, illetve később diplomát, és egy részük vissza is tért a kistérségbe. A hatvanas évek közepén hozták létre a gimnáziumot Mórahalmon, amit a hetvenes években postaforgalmi szakközépiskolává alakítottak, majd néhány év után Kistelekre helyezték. Így a kistérség ettől kezdve közel két évtizedig gyakorlatilag középiskola nélkül maradt, mindössze az ásothalmi szakmunkásképző várta az érdeklődő fiatalokat. A kilencvenes évek elejétől részben *a települések megnövekedett önállósága*, részben pedig a középiskolai oktatásban és leginkább *a szakképzésben felhalmozódó megoldatlan problémák sokasága* szinte „serkentették” az új középiskolák alakítását. A rendszerváltást megelőzően lényegében központi (megyei, minisztériumi) döntéstől függött, hogy egy-egy „magára valamit is adó” település rendelkezik-e középiskolával. 1990 után Magyarországon is szabadabbá vált az iskolalapítás. A több évtizedes tapasztalatokkal rendelkező szakközépiskolák és a szakmunkásképzők többsége ugyanakkor csak nehezen követte *a gazdasági szerkezetváltás* eredményeként megváltozott *munkaerőpiac* elvárásait. Különösen

érvényes volt ez a mezőgazdasági képzésre, de az ipari és szolgáltató szektorhoz kapcsolódó szakmák elsajátíttatása is reformokra szorult. A kilencvenes évek elején a megszűnő állami vállalatok helyett az éledező magánszektor, egyebek mellett, alig volt képes a tanulók *szakmai gyakorlatát* megoldani. A kilencvenes évek elején így állás híján gyakran a munkaügyi hivatalban kezdték felnőtt életüket a végzős diákok. Az 1989/90. évi békés rendszerváltást követő években a nyugat-európai országok állampolgárai, egyházi és társadalmi szervezetei oktatási-képzési tapasztalataik átadásával is segíteni kívánták a kelet-közép-európai országok, köztük Magyarország felzárkózását, reménybeli uniós integrációját. Céljaikat egyrészt a nyugat-európai országokban már jól bevált képzési-szakképzési rendszerek (Kolping-hálózat, népfőiskola) megismertetésével, másrészt pedig a gyakorlatorientált, a piacgazdaság követelményeihez alkalmazkodó szakképzési módszerek helyi adaptációjával kívánták megvalósítani. Egyszerre találtak így egymásra a térségük, településük iskolájának *képzését megújítani szándékozó* magyar polgármesterek, iskolaigazgatók és *a képzési tapasztalataikat szívesen átadó* nyugati szakemberek. A kistérségbeli újonnan szervezett két középiskola is egyebek mellett ennek is köszönheti létét.

A kistérség legnagyobb hagyományokkal és legtöbb diákkal rendelkező intézménye az *ásotthalmi Bedő Albert Középiskola, Erdészeti Szakiskola és Kollégium*. Tanulóinak száma jelenleg felülmúlja a háromszázat. Az 1883-ban alapított intézmény volt Magyarország első erdőőri iskolája, a helyszín kiválasztásában pedig az Alföld fásítási programjának megvalósítása és a futóhomok megkötésének igénye játszott szerepet. Az intézmény erdészeti jellege mindvégig megmaradt, az oktatás-képzés formája az igényekhez igazodva többször változott. A legutolsó reform 2000-tól lépett életbe, amikortól *erdészeti szakmunkásokat* képeznek, akik tanulmányi idejük alatt különböző, alapszakmájukhoz illeszkedő szakképesítéseket (vadász, parkgondozó) is szerezhetnek (8.3a ábra). Továbbá a középiskolára épülő virágkötő-berendező szak is népszerűvé vált, így az intézmény akár 14-től 20 éves korig kínál tanulási lehetőséget.

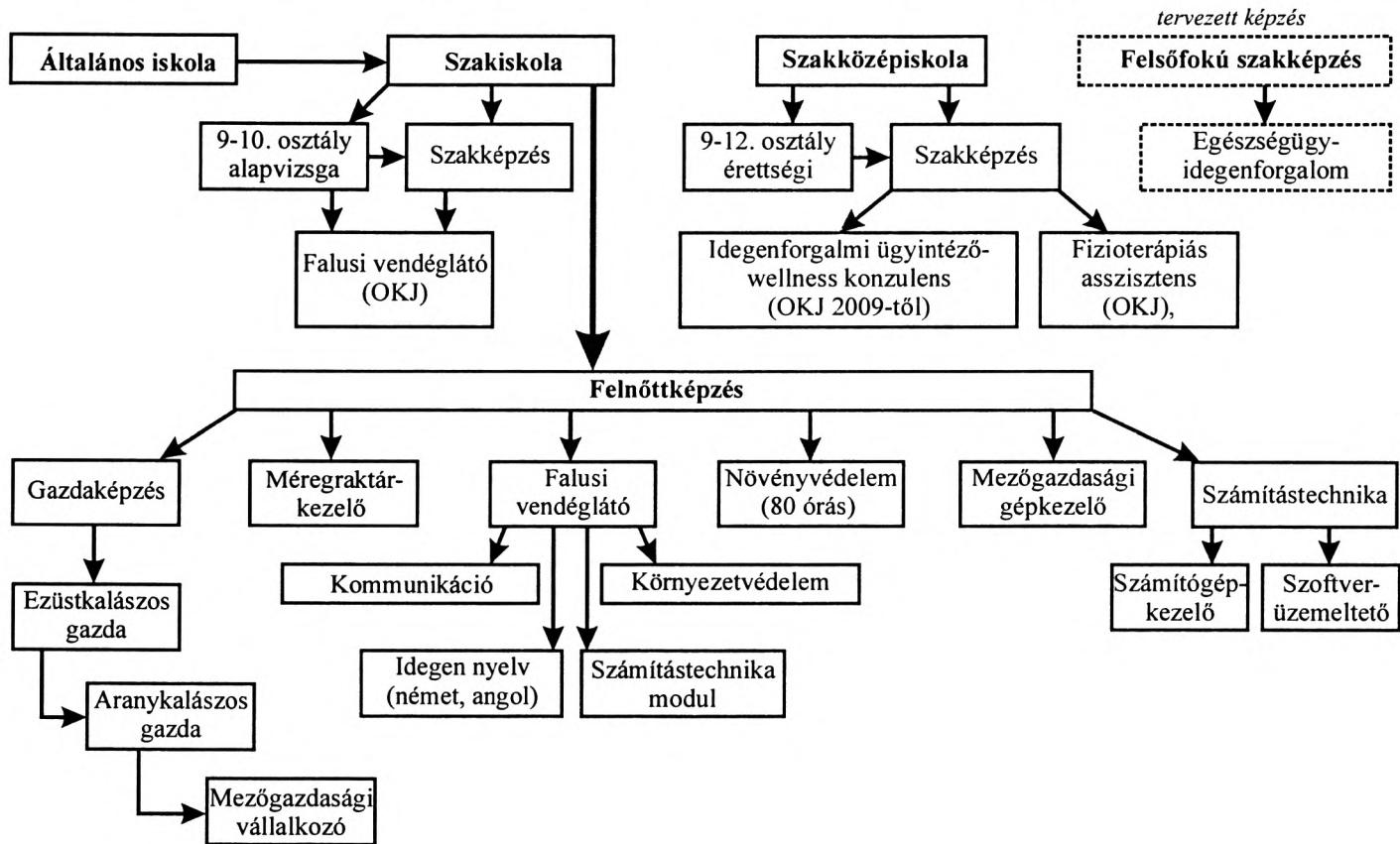
1995-től kezdte meg működését a mórahalmi szakiskola, elsőként a *mezőgazdasági (kertész)* szakképzéssel. Az új típusú, gyakorlatorientált mezőgazdasági szakoktatás meghonosításához ez esetben is a nyugat-európai (dániai) példa adta az ötletet. Amikor a gyógy-idegenforgalom térségbeli fejlődésének eredményeként szakemberhiány mutatkozott, az iskola bővítette képzési palettáját, *az agárképzés* mellett felvállalta a *gyógyturizmushoz és a falusi vendéglátáshoz* kapcsolódó szakemberek oktatását is (8.4 ábra). Sőt, az elkövetkezendő években a gyógy-idegenforgalom terén a *felsőfokú szakképzés* beindításával is számolnak. Emellett az elmúlt évtizedben jelentős előrelépés történt a *felnőttképzés terén* is. Ez utóbbi, igazodva a térség munkaerő-piaci igényeihez, részben *agrárjellegű* (ezüst- és aranykalászos gazdatanfolyamok), de vállalkozói képzések, környezetvédelmi tanfolyamok, idegen nyelv és informatikai oktatás is szerepel a kínálatban. A *Móra Ferenc Általános Művelődési Központ* az általános iskolai oktatástól kezdve a szak- és felnőttképzés különböző szintjéig a képzés teljes vertikumát összefogja. Az általános iskolások száma jelenleg 500 körüli, a szakképzésben résztvevőké jelenleg még csak 100 fő körüli, számukat azonban az elkövetkező években 240–250-re szeretnék emelni. A

8.3 ábra. A Bedő Albert Középiskola, Erdészeti Szakiskola és Kollégium (Ásotthalom) (A) és a Pusztamérgesi Középiskola (Szakképző iskola és Kollégium) (B) képzési irányai, 2006

Forrás: Az iskola adatai alapján a szerzők szerkesztése

8.4 ábra. Móra Ferenc Általános Művelődési Központ (Mórahalom) képzési irányai, 2006

Forrás: Móra Ferenc Művelődési Központ összeállítása

gyógy-idegenforgalmi szakemberek iránt belföldön és a szomszédos országokban nagy a kereslet, így az agárképzésben résztvevőkkel együtt 12–15 vajdasági magyar diák is tanulója az intézménynek.

A *Pusztamérgesi Középiskola (Szakképző iskola és Kollégium)* több mint egy évtizede a részese a megújuló hazai szakképzésének (8.3b ábra). Német (észak-rajnai veszfáliei) anyagi és szakmai támogatással hozták létre az intézményt, az akkor még Magyarországon jobbra hiányzó gazda és gazda-asszonyképzését honosítva meg, főként a gyakorlati ismeretek elsajátíttatására helyezve a hangsúlyt. Jelenleg mintegy 180-an tanulnak valamelyik idegenforgalmi szakon, vagy az általános képzési irányt választva. Felnőttképzésre jelenleg csak esti gimnázium keretében van lehetőség. Új irányként jelent meg az *érettségire épülő szakképzés*.

A határ menti együttműködés új irányai az oktatás-képzés terén

Az elmúlt másfél évtizedben a határ menti kapcsolatépítés élénkülésének számos jele tapasztalható a Magyarokanizsai község esetében is. A *testvértelepülési (Kiskunhalas, Röszeke) és az oktatási (szakközépiskolák) és kulturális intézmények (Kiskunhalas, Hódmezővásárhely) közötti együttműködés* jelentette az első lépéseket. De további, részben uniós források segítségével szervezett *határ menti rendezvényeken* (konferenciákon, képzéseken) való intenzívebb részvétel is nyomon követhető. Így egyebek mellett említést érdemel a „NATO-félmaraton” szegedi konferenciája, amit a határ mentén élők kölcsönös megismerésének előmozdítására 2006 nyarán tartottak, vagy a magyarokanizsai Regionális Középiskolai Tudományos Diákköri Konferencia (2006. december 2.) és a kis- és középvállalkozások uniós felkészítését segítő horgosi szakmai összefogás (KKV-iránytű). Ugyancsak Horgos adott otthont a Romák és Hátrányos Helyzetűek Népfőiskolájának, amit az Apáczai Közalapítvány és a Szolnoki Etnikai Népfőiskola támogatott.

A Homokháti kistérség fejlesztési projektjei közül a közeljövőben egyre fontosabbá válnak azok, amelyek a határ menti együttműködés erősítését szolgálják. Ez főként két területen, a gazdaságban és a környezetvédelemben valósul meg. Így egyebek mellett az INTERREG III/A.-hoz kapcsolódó „Együtt egymásért, a határon átnyúló gazdasági és társadalmi együttműködés erősítése” c. projekt keretében Mórahalom, Kistelek és Szentes, illetve szerb részről pedig Bácsstopolya, Horgos és Temerin képezik az együttműködő partnereket. Célja a *mezőgazdasági termékek értékesítése* uniós piacokon, amihez egyelőre még csak szerény mértékben *raktárak és logisztikai bázisok* építését tervezik. Továbbá szeretnék megismertetni a vajdasági gazdákkal is az új termelési technológiákat és az uniós követelményeket, ennek előmozdítására a Mórakert szemináriumokat és konferenciákat szervez. A másik ugyancsak gazdasági jellegű határ menti együttműködés a tervek szerint szintén az INTERREG III/A. keretében valósulhat meg a határ menti *kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését* tűzve ki célként. A Csongrád Megyei Kereskedelmi és Iparkamara, Szeged, Makó és Mórahalom, valamint a Szabadkai Iparkamara és a Szabadkai község alkotják a résztvevő a feleket. Egyebek mellett szeretnék elérni az ipari parkok (makói, mórakalmi) működési feltételeinek javítását, az inkubációs tevékenységek fejlesztését, és egyúttal kiterjeszteni az uniós képzést a határ szerb oldalára is. A kör-

nyezetvédelmi pályázat szintén az INTERREG III/A. keretében valósul meg. A Kiskunsági Nemzeti Park a madárvonulás irányát szem előtt tartva indítványozta az együttműködést az Észak-bácskai körzettel az *élőhelyek kialakítására*, a már meglévők *fejlesztésére*. (Mórahalom melletti Szikes tó, illetve Szabadka közelében levő Palicsi-tó, és a Ludasi-tó). A program keretében zöld közösségi ház (egykori határőrlaktanya) és erdei iskola kialakítására is sor kerül. Lehetőséget teremtve egyúttal a határ két oldalán az iskolák közötti kapcsolatok elmélyítésére, közös *környezetvédelmi oktatási-nevelési tervek* kidolgozására is.

Összegezve: Az oktatás-képzés terén mindkét kistérség egyszerre próbálja meg figyelembe venni a *helyi igényeket* és részben a *hagyományokat* (mezőgazdaság), valamint hatékonyan alkalmazkodni az újonnan megvalósuló fejlesztésekhez (idegenforgalom), illetve a fejlesztésekhez kapcsolódó *munkaerő-piaci kereslethez* is. E tekintetben az ismert okok miatt a kilencvenes évek elejétől a magyarországi oldal helyzete ugyan kedvezőbb, az uniós felkészülés, majd pedig a tagság, illetve a nyugat-európai kapcsolatok kiépülése nagymértékben segítette a képzés, szakképzés megújítását, ugyanakkor finanszírozási, demográfiai és pályaválasztási okok miatt (országosan) számos intézmény a felszámolás vagy az összevonás előtt áll. Ezért is reményre adhat okot mindkét oldalon a kistérségbeli középiskolák növekvő tanulólétszáma, kedvező beiskolázási mutatói. A térségbeli képzőhelyeknek is köszönhető, hogy több száz család egészében vagy részben sikeresen alkalmazkodott a munkaerő-piaci elvárásokhoz, és megélhetését továbbra is biztosítottnak látva, szülőföldjén maradt. Ugyanakkor az is tény, a munkanélküliségi ráta a magyar oldalon sem csökkent lényegesen, az átképzés és felnőttképzés terén akadhat még tennivaló.

A kapcsolatépítés a magyar–szerb határ mentén (beleértve a két kistérséget is) az elmúlt másfél-két évtizedben érzékelhető változásokon ment keresztül, a részleges elzártságtól a különböző szintű együttműködések megjelenésig. A bevásárló-turizmus, a rokoni és baráti kötelékek ápolása, a cégalapítások, a kulturális (oktatási) intézmények és civilszervezetek, valamint a testvérvárosi kapcsolatok építésén túl megtörténtek az első *minőségi változást* hozó lépések (részben uniós segítséggel) a közös határ menti *táj- és környezetvédelmi programok* megvalósítására és a Nyugat-Európában már évtizedek óta virágzó *gazdasági együttműködési modell* megteremtésére is. Ezek az új projektek azonban csak akkor lehetnek igazán sikeresek, ha megvalósítják a hozzájuk kapcsolódó *humán erőforrás-fejlesztési* (képzés, átképzés) feladatokat is, amelyek főként a piacgazdasági és uniós követelmények megismertetését és gyakorlatba történő átültetését jelentik. Előremutató az oktatás terén körvonalazódó együttműködés, ami a jelenlegi munkaerő-piaci igények figyelembevételével a *műszaki és az idegenforgalmi* területen valósul meg. A műszaki képzés színvonalának folyamatos emelése a gazdasági fejlődés meghatározó tényezője. Az idegenforgalom pedig mindkét kistérség gazdaságának egyik húzóágazata, jöllehet lehetőségeit (e téren) még egyik oldal sem használta ki teljes egészében. A magyar oldalon éppen most kiépülő korszerű, *gyakorlatorientált szakképzési bázisokat* a vajdasági (magyar) fiatalok is kisebb számban igénybe veszik. Az elkövetkezendőkben pedig a képzési rendszer egyes magyarországi elemeinek *vajdasági átvételére*, helyi adaptációjára is remélhetőleg sor kerülhet, ami a magyarországi fél számára is hasznos tapasztalatokat nyújthat. Mindkét ország, főként pedig mindkét

határ menti térség alapvető érdeke, hogy a közeljövőben megvalósuló *schengeni határ* mellett is a felélénkülő kapcsolatépítés lendülete megmaradjon, és ebbe a *vajdasági oldal szerb nemzetiségű szakemberei (fiataljai)* az eddiginél is intenzívebben kapcsolódjanak be.

IRODALOM

- Bogdányi F. – Katona Zs. (szerk.) (1996) *Homokháti kistérség területfejlesztési koncepciója*. Mórahalom, Homokháti Önkormányzatok Kistérségi Területfejlesztési Egyesülete. Kézirat.
- Ćurčić, S. (1996) *Broj stanovnika Vojvodine*. Novi Sad. Matica srpska.
- Csatári B. (2001) Az európai vidékiség és az Alföld. In: Timár J. – Rakonczai J. (szerk.) *Alföldi Tanulmányok*. XVIII. Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány. 44–63.
- Djere, K. – Tomić, P. (1982) *Opština Kanjiža*. Novi Sad, PMF Institut za geografiju.
- Djere, Z. (1992) Demografske prilike u Vojvodini prema popisu Lajoša Nađa iz 1828. godine. *Zbornik Matice srpske za istoriju, broj 46. str.* 101–133.
- Djurđev, S. B. (2003) *Ljudski resursi*. U studiji: Zoran Popov, redaktor: Program privrednog razvoja AP Vojvodine. Novi Sad, Izvršno veće APV, Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ).
- Hegediš, A. – Čobanović, K. (1991) *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*. Novi Sad, Institut za istoriju, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela.
- Kovács T. (2003) *Vidékfejlesztési politika*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Krajko Gy. (főszerk.) (1983) *Csongrád megye gazdasági földrajza*. Szeged, Csongrád Megyei Tanács V. B.
- Magyarok községi stratégiai fejlesztési terve 2006–2010*. Magyarok községe.
- Marosi S. – Somogyi S. (1990) *Magyarország kistájainak katasztere I–II*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutató Intézete.
- Nagy I. (szerk.) (2005) *A DKMT Eurorégió stratégiája*. Békéscsaba, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete.
- Stanovništvo (2004) *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002*. Beograd, Republički zavod za statistiku.
- Szónokyné Ancsin G. (2004) Jugoszláv vállalkozások a Dél-Alföldön. In: Nagy I. – Kugler J. (szerk.) *Lehet-e három arca e tájnak? Tanulmányok a délkeleti határrégió újraszerveződő kapcsolatairól*. Békéscsaba–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 125–141.

Uloga obrazovanja-obuke i preobuke u sačuvanju populacije i jačanju prekograničnih veza između Kanjiže i „Homokhat“ mikroregiona

*Branislav S. Đurđev – Dragoslav Pavić – Milan Cvetanović
– Minučer Mesaroš – József Kugler*

Na polju obrazovanja-obuke, oba mikroregiona istovremeno pokušavaju uzeti u obzir lokalne potrebe i delimično tradiciju (poljoprivreda) i prilagoditi se zahtevima tržišta radne snage. Indikativna je saradnja koja se u glavnom ostvaruje na polju tehničke i turističke obuke između institucija mikroregiona. Turizam može postati pokretačka snaga privrede oba mikroregiona. Izgradnja odnosa duž mađarsko-srpske granice (uključujući i dva mikroregiona) je u zadnjih 15-20 godina prošla kroz osetljive promene. Tako je u prvi plan došao (delom kroz pomoć EU) i razvoj (obuka, preobuka) za realizaciju programa zaštite zajedničke pogranične oblasti i životne sredine i stvarnje modela zajedničke privredne saradnje, odnosno razvoj ljudskih resursa vezano za ove programe, koji u glavnom znači upoznavanje sa zahtevima tržišne privrede i EU i njihovu praktičnu primenu.

The role of education, training and re-training in retaining population in the township of Magyarkanizsa and the Homokhát small region and in the strengthening of cross-border relations

Djurđjev, S. Branislav – Pavić, Dragoslav – Cvetanović, Milan – Mészáros Minucsér – Kugler József

As regards education, both small regions strive to take into account local needs and traditions (agriculture), while adjusting rapidly to labour market demand. We are witnessing forward-looking co-operation between the institutions of the two small regions, especially in the area of education provided in engineering and the tourist industry. The latter is very likely to become one of the engines of the economy in both small regions. Establishing relations along the Hungarian-Serbian border (including the two small regions) has undergone far-reaching changes over the past approximately two decades. The (partly EU-assisted) implementation of shared cross-border environment and landscape protection programmes, the creation of a co-operation model and the related HR development (education/training and re-training), which mostly means information on market economy and EU-related criteria and putting them into practice, have taken centre stage.

Tájidentitás és területfejlesztés a határ mentén

Duray Balázs

Bevezetés

A globalizációt kísérő uniformizálódó világunkban – európai és nemzetközi szinten is – erős regionális és lokális kulturális identitásra, ehhez pedig erős kezdeményező és támogató EU-politikára van szükség. Ma már számos nemzetközi egyezmény és projekt létezik, amelyekben megtalálhatók a tájidentitás megőrzésére irányuló alapelvek.¹

Az *identitás* az embereknek vagy embercsoportoknak a társas interakcióik során, tapasztalat útján felépített, szubjektív élményeken alapuló énképe. Ez az énkép egy háromrétegű szempontrendszerrel is jellemezhető: az *alapszint* objektív jellemzők összessége, olyan virtuális réteg, amelyben az identitás kialakul. Olyan konkrétumokból áll, mint a táj megjelenési formája, annak tipikus térbeli elemeivel, természeti, kulturális és társadalmi összetevőkkel. Az *észlelés és interakció szintjén* (szubjektív jellemzők) az emberek közötti kapcsolatok során kialakult, a megfigyelés közben szerzett, továbbá az individuális és a kulturális identitás található. Az identitás harmadik szintjét azok az *asszociációkkal és jelentéstani* jellemzőkkel leírható érzelmek jelentik, amelyek egy hellyel, tájjal kapcsolatos emocionális viszonyok eredményeként alakulnak ki. Tehát mind szubjektív, mind objektív összetevők szerepet kapnak az identitás kialakításában, a jelentések tartalmának megítélésében (Sustainable Open Space 2004).

Az énképünket befolyásoló objektív tényezők egyike maga a tájnak a szemlélése is, amelyben élünk. A tájidentitás folyamatosan változó énképünknek a tájjal létrehozott sajátos viszonyában alakul ki. A táj átalakulása egyben személyiségünk bizonyos megváltozásával is járhat, de ugyanez igaz akkor is, amikor önmeghatározásunk megváltozik és visszatükröződik a tájban. A tájjal tehát, annak identitása is változik. Az erős tájidentitás egyben magas perszonalitással jellemezhető individuális, illetve hagyományos tájhasználati foltokat jelent. A sokszínűség, illetve változatosság lehet az egyik mérőszáma a tradicionális táj használatának és abiotikus elemei koherens kapcsolatát kifejező identitásának.

¹ Európai Kulturális Egyezmény (Párizs 1954); Egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről (Párizs 1972); Egyezmény az Európai Építészeti Örökség Védelméről (Granada 1985); Egyezmény a Régészeti Örökség Védelméről (Valetta 1992); Európai Tájegyezmény (Florence 2000); Land Use and Land Cover Change Project (LUCC); The Millennium Ecosystem Assessment (MA); European Pathways to the Cultural Landscape (EPCL); Land Use and Land Cover Area Sampling (LUCAS); European Landscape Character Assessment Initiative (ELCAI)

Ez a fajta koherencia pedig megkönnyíti a tájban élő emberek egymáshoz közeledését, tulajdonképpen a táj tradicionalitásának fokozását. Az egyik fő cél éppen a hagyományos tájkarakterek funkcionális átalakulásának a megelőzése. Általában a hagyományos táj változatos, kisléptékű és egyszerű struktúrájú, míg az újonnan kialakuló tájtípusokat a homogenitás vagy éppen a kaotikusabb szerkezet és a nagy léptékek, távolságok jellemzik (Antrop 1997; Vos 2000).

Két nemzetállam területén élő embercsoport viszonyulása egy adott tájhoz jelentősen különbözhet egymástól. Ha ezek az embercsoportok térben egymáshoz közel, a *határvidéken* élnek, akkor már számos hasonlóság is mutatkozhat környezetük, konkrétan a táj megítélése, használata és ezáltal karaktere, identitása között.

Jelen tanulmány első felében a táj identitásával és a tájhasználat változásával kapcsolatos elméletekbe kívánok egy vázlatos betekintést nyújtani, annak érdekében, hogy a záró fejezetekben leírt határ menti mintaterület tájidentitást befolyásoló területhasználatait egy emberközpontúbb megközelítésű leírással szemléltessem. Mindezt a természeti örökségünk elemeinek térinformatikai módszerrel történő elemzési lehetőségein keresztül mutatom be.

Tájkarakter, tájidentitás, örökség

A tájidentitás mértékének meghatározása speciális metodikát igényel. Az állapotértékelésen, avagy a minőségi meghatározáson túl, elsődleges cél a meglévő EU-s gazdaság-, társadalmfejlesztési forгатókönyvek függvényében várható politikák tájhasználatot befolyásoló hatásainak indikátorokkal való mérése, mindez pedig az alábbi logikai lépéseket jelenti:

1. meghatározni a tájidentitás elemeit és azok térbeli elhelyezkedését,
2. megérteni és indikátorokkal mérni a tájidentitás-elemek érzékenységet és sérülékenységet a különböző változásokra,
3. megadni a tájidentitást veszélyeztető folyamatok, illetve változások küszöbértékeit.

A következő fejezetben e logikai sorrend első két lépését, azaz a tájidentitás elemeinek és azok elhelyezkedésének a meghatározását, valamint a külső hatásokra bekövetkező változásai mértékét jelző lehetséges indikátorok javaslatait vázolom fel.

A tájidentitás-elemek és azok területi jellemzői

A tájkutatásban mindinkább elfogadott álláspont szerint, a táj a természeti folyamatok és az emberi tevékenység „produktuma”, ezáltal a különböző hatóerők vektorainak eredőivel leírható. A táj karaktere tehát a természeti folyamatok és az emberi tevékenységek interakciójának mértékéről tájékoztat, a föld alapvető fiziognómiai profilja, amelyet a klíma, a geomorfológia, a topográfia, a talaj, illetve a vegetáció és a tájhasználat határoz meg. Wascher (2002) szerint a tájkarakter három fő összetevője: a biofizikai fő szerkezeti elemek (geológia, talaj, domborzat, vízrajz); a vegetáció és a tájhasználati foltok (erdők, parti vegetáció, mezőgazdasági földek, vonalas és pontelemek) és a kulturális elemek (települések és történelmi, kulturális emlékek, infrastruktúra, egyéb emberépítette objektumok). Szerinte a tájkarakter a biofizikai

alapstruktúra és a tájhasználati foltok együttese. Tehát a táj karakterének teljes megértéshez nem elegendő csak annak állapotát és minőségét meghatározni, de ugyanennyire fontos az állapotot kialakító hatásfolyamatok vizsgálata is. A táj megjelenését befolyásoló alkotóelemek (fizikai struktúrák, tájhasználati módok) között találjuk az identitást meghatározó különböző örökség-faktorokat is.

A táj identitását az épített, a természeti-ökológiai, és a társadalmi örökségek határozzák meg. A legkézzelfoghatóbb örökség-típus az ember által alkotott művi értékek, az épített környezetünk. A természeti-ökológiai örökség-típusok közé sorolhatjuk egy térség meghatározó fajainak, élőhelyeinek és természeti értékeinek az összességét, a társadalmi örökség pedig azokat a kulturális, vallási és egyéb értéket jelenti, amelyek egy-egy társadalmi csoport tradícióiban vagy nyelvében nyilvánulnak meg. A tájan értelmezett kulturális érték lehet esztétikai, spirituális, társadalmi, történelmi, szimbolikus és eredetiségből fakadó érték (Australian Conference Proceedings 2000). A kulturális örökség az emberiség közös értéke, lényeges része identitásunknak, és mint tájalkotó tényező, meghatározó szerepet játszik egy-egy nemzet vagy régió identitásának megőrzésében (Daugstad et al 2006). A kulturális örökség civilizációk történelmének bizonyítéka, ezért ennek megőrzése és fenntartása elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük kulturális identitásunkat (Ferrari–Tardiola 2000).

Az EU-s irányelvek és politikák hatására bekövetkező tájváltozások jelentősen módosíthatják a tájidentitás fentebb leírt elemeinek minőségi és mennyiségi jellemzőit. Az erdőterületek növelésének támogatása például eredményezheti az erdőgazdaság erősödését, a foglalkoztatottak arányának növekedését, míg az erdőterületek növelése érdekében felhagyott szántóművelés többek között az élelmiszerpiac átalakulására lehet hatással. Az identitás rögtön reagál a dinamikus és folytonos változásokra: gyökeres változások hatására erős identitás fejlődhet ki. Ezért szükséges a területi tervezésben az a flexibilitás, amellyel az identitást meg tudjuk őrizni.

A területhasználatban bekövetkező változások által indukált hatások indikátorokkal mérhetők. A különböző környezeti hatásokat eltérő indikátorokkal célszerű jelezni, így léteznek külön a környezeti elemekre (levegő, talaj stb) és a környezeti rendszerekre (klíma, biodiverzitás, erőforrások) vonatkozó indikátorok is. A tájidentitás egyike lehet azon indikátoroknak, amelyek a területhasználati változásokat társadalmi szempontokra koncentráltan jelzik. A szántóföldi művelésből történő kivonás, és az erdőterületek, illetve a mesterséges felszínek növekedése a táj karakterének jelentős megváltozását eredményezheti, és hatással lehet a tájban meglévő hagyományos gazdálkodási művelési módok elterjedésére, sőt a táj kulturális örökségeinek érvényesülésére is.

A természeti törvényszerűségek és az előre tervezett társadalmi-gazdasági tevékenységek eredőjeként lejátszódó tájalakító folyamatok az anyagi és immateriális elemekre egyaránt hatással vannak. Ezáltal a táj valamilyen mértékben megváltozik, a hatások által generált változások irányát, illetve mértékét azonban nagyon nehéz előre megjósolni (Antrop 1997). Másrészt a táj több, mint alkotóelemeinek összessége, a tájnak identitása, megkülönböztethető karakterjegyei vannak. A táj észlelése térben, időben és társadalmakban, embercsoportokban állandóan változik, ezért ne-

hezen is mérhető. A kulturális értékek fentebb említett sokrétősége szintén csak szofisztikált kvantifikálást tesz lehetővé.

Lehetséges indikátorok

A tájváltozás tájidentitással történő mérésére a hatás–állapot–válasz folyamathármaszt figyelembevevő indikátor-készlet javasolható. Az indikátorok kiválasztásánál praktikusán az elsődleges szempont az, hogy a szükséges adatbázis fellelhető-e, és ha igen, akkor alkalmas-e adott léptékben indikálni a változásokat. Az indikátor-képzésben alkalmazott módszertani lépések az alábbiak:

1. az alap- és elméleti kutatások szakirodalmi alapján, valamint tapasztalati úton, továbbá induktív megközelítéssel a lehetséges indikátorok megállapítása,
2. nemzetközi indikátorok új típusú szemléletben történő adaptálása,
3. az új indikátor-készlet célorientált aggregálása.

A tájhasználat-változást eredményező folyamatok, intenzitásukat és irányukat tekintve, három típusba sorolhatók. Az első esetben (optimális használat) a tájkaraktert meghatározó tájidentitás-elemek (természeti, kulturális) konzerválása történik, azaz a tájidentitás szempontjából ideális tájhasznosításról beszélünk. A második esetben alulhasznosítás következik be, azaz a kulturális stb. értékek eltűnnek, fragmentálódnak, lepusztulnak stb. A tájhasználat harmadik típusa (túlhasználat), amikor az intenzifikáció során a kulturális értékek – funkciójukat tekintve – átalakulnak, már nem képviselnek értéket. Optimális esetben az identitás értékei egy bizonyos értéksávban még elfogadható mértékben hasznosíthatók. Az értékállóság, folytonosság, ami egyben a tájidentitás alapfeltétele is, tovább szakaszolható: az első szakaszban a kulturális örökség folyamatos pozitív megítélés alatt áll (megbecsülés), ami a leromlott állapotú elemek helyreállítási és a jó állapotban lévők megőrzési folyamataival, azaz a pozitív hajtóerőkkel jellemezhető. A tájhasználat az örökség értékállósága szempontjából kritikus pontba akkor érkezik, amikor bizonyos folyamatok eredményeképp a tájidentitás veszélybe kerül. Bár negatív változások következnek be, mégis az ideális sávban tartják ezeket az értékeket (második szakasz). A tájidentitás alsó küszöbértékét megközelítve ideális esetben ismét olyan pozitív válaszreakciók alakulnak ki a társadalomban, illetve a politikában, amelyek a megfelelő helyen és időben újból értéknövelő hatást eredményeznek. Nehéz megmondani, melyek azok az identikus elemek, amelyek csak később válnak értéké. Jobbára csak a meglévő értékekhez hasonlító tájelemeket tudjuk ekként definiálni. Ilyenkor azonban azt is érdemes megfontolni, hogy a múltban lezajlott folyamatok nem mindig egyeznek meg a jövőben lejátszódó folyamatokkal.

Az indikátor-képzéskor a fent modellezett folyamatok hatása során a tájhasználatban bekövetkező mennyiségi, illetve minőségi változásoknak a meghatározása a cél.

Folyamatosság – a kulturális örökség szerkezeti vonatkozásai

A legtöbb örökséggel kapcsolatos szabályozás különbséget tesz a „tapintható” és az immateriális örökségtípusok között (UNESCO 1972; Glanier et al 1993; Naveh 1995). Erős karakterisztikus jegyekkel rendelkező tájak sajátos kulturális örökség-

elemekben gazdagok, amelyek bizonyos kultúrkörök és individuumok identitásának vizuális megjelenései is egyben.

A tájkarakter, illetve identitás stabilabb, mint annak strukturális összetevői (Van Eetvelde–Antrop 2004). Egy példa arra, hogyan válhat mérhetővé az erős identitással rendelkező táj: Fjellstad (1999) szerint azok a területek, ahol a kulturális értékek változatossága magas, sokkal fontosabbak a helyi társadalom számára, mint azok a tájak, amelyekben szétszórta található meg ezek az elemek. Hasonlóképpen: a vonalas létesítményeknek, mint például az utaknak vagy történelmi kőfalaknak nagyobb befolyásuk van az identitásra, mint a pontelemeknek.

Identitás és megbecsülés

Értékes tájaink és örökségeink csak akkor tarthatók fenn és tehetők élvezhetővé a következő generációk számára is, ha azokat megőrizzük és oltalom alá helyezzük. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, megfelelő, tudásháttérrel, szakismerettel és akarral először meg kell határozni azokat az objektumokat, területeket, amelyek érdekesek a további használatra, majd olyan stratégiát és programokat kell rájuk kidolgozni és alkalmazni, amelyek a fenntarthatóság jegyében képesek a megőrzési cselekvések folyamatos biztosítására. Mindezek megvalósítása csak akkor lehet sikeres, ha az adott identitás-elemet az ott élő társadalom is elfogadja, azaz létezik egyfajta méltánylás és megbecsülés. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy egy értékes táj nemcsak az adott tájban élők, de az odalátogatók számára is hordozhat sajátos karakterjegyeket. Ilyenkor először azt érdemes eldönteni, melyek azok a faktorok, amelyek egy esetleges túlhasználat esetén élveznének prioritást. Egy külső folyamat károsító hatásának való kitettség erősen függ attól, mennyire tartják valóban értékesnek és védendőnek az adott objektumot. A javasolt indikátor e megbecsülés fokát az alábbi faktorokon keresztül hivatott mérni:

- védettségi osztályok, örökség-típusok
- tartósság
- külső támogatások, forráselosztás
- információszolgáltatás és kommunikáció.

Ez az aggregált indikátor olyan komponensekből áll, mint: meglévő tájkarakter-felmérések és az örökségvédelmi politika elemei (aláírt örökségvédelemmel kapcsolatos egyezmények, GDP-arányos támogatások és források struktúrája, kijelölt helyek száma és területe stb).

Örökséghasználat

A tájidentitás bizonyos elemei (pl. a természeti és kulturális örökségek) közvetlenül függenek a tájhasználatától, tehát a tájhasználatban bekövetkező változások közvetlenül befolyásolják a táj kulturális értékét. A tájhasználati szcenáriók jó alapot adhatnak az igénybevétel mértékéről tájékoztató indikátorok képzéséhez. Az indikátor kompetenciája a különböző identitás-elemek sérülékenységének mérése. A prognózis-modellekben használatos indikátorok a jövő társadalmi-gazdasági fejlesztéspolitikájának tájhasználat-változásban megnyilvánuló hatásait elemzik.

Az örökséghasználat intenzitása egyfajta hatás-indikátor. Az örökség állapota a különböző tájhasználatok függvényében változik. A negatív irányú változásokat

(felhagyás, eltűnés, degradáció, fragmentáció stb) a használat intenzitása válthatja ki, amely szintén kétirányú lehet (túlhasználat és alulhasználat). Ezeket a folyamatokat legkönnyebben az örökség sérülékenységevel írhatjuk le, amely olyan tényező-kön keresztül nyilvánulhat meg, mint:

- a degradáció
- a funkcionális és/vagy szerkezeti átalakulás
- az eltűnés.

Vajdaság határ menti területeinek tájidentitása

Szerbia mintegy 174 kilométeren határos Magyarországgal. A határ a Duna–Tisza között található, valamint a Tiszántúl – a Marossal és a hármashatárral bezárt – egészen rövid szakaszát (25 km) foglalja magába, amely a vajdasági Bánság legészaknyugatibb része. A határtérség nagyobb részét a Duna és a Tisza vadvizekkel, tócsákkal borított, védelem alatt álló ártéri erdőkkel benőtt völgysíkjai és a köztük húzódó, vízben szegény homokvidékekkel, délen pedig lösztakaróval borított Telecskai-dombok képezik. A Szabadka–Horgosi homokvidék a határterület magyarországi homokhátságának déli nyúlványa szerb területen, amelyet akácok, gyümölcsösök és fenyvesek borítanak. Természetföldrajzilag a Vajdaság tipikusan síkvidéki térség: folyók, tavak, mesterséges csatornák és gyűjtőtavak, homokhátság és löszdombok, legelők, gyepek, búzamezők és kukoricatáblák tagolják a tájat. A természeti és a néprajzi értékek a tradicionális alföldi gazdálkodás kultúrkörében teljesebben ki. A lakosságnak még ma is jelentős része a mezőgazdaságban dolgozik. Vajdaságban 1,78 millió hektár jó minőségű földterület van, ennek 52%-a termékeny fekete föld. A földterület mintegy 70%-án gabonaféléket, 20%-án ipari növényeket termesztnek. A tartomány területén több cukorgyár, olajgyár, húsfeldolgozó üzem, malom, gyümölcs- és főzelékfeldolgozó gyár működik. Jelentős a vadászturizmus, mintegy 300 hektár vadászterülete van. A Vajdaság értékes kulturális hagyományokkal és örökséggel rendelkezik, melyeket a területén élő nemzetek az évszázadok során folyamatosan gazdagítottak. Az itt élő népek kölcsönösen hatottak egymásra, valójában ezen a vidéken találkozott egymással a nyugati és a keleti civilizáció. Turisztikai szempontból jelentősek a szerb–bizánci korszakban, azaz a XV. és a XVII. század között épült Fruška Gora-i kolostorok, továbbá várak, valamint az értékes termálfürdőre települt gyógyfürdők (Pétervárad, Versec, Bács).

A határ menti területek tájidentitás-változásainak vizsgálata a fentebb vázolt módszertani lépéseken keresztül lehetséges. E tanulmány részét képező vizsgált terület a Szeged, Szabadka és Magyarakanizsa települések által közrefogott háromszögben terül el. A kiskunhalasi homokhát, az Észak-Bácskai Löszhát és a Tisza-ártér e sávban való természetes társulása, valamint a térséget átszelő Körös-ér ritka térszíni formát alkotva kialakította a táj jellegzetes arculatát. Itt található a Kissorisemlék, a Rivó-erdő és semlék, a Magyarierdő és tőzeglánya. Különösen értékes az északkelet-bácskai homokvidék, továbbá a Palicsi- és Ludasi-tavaknál található

számos védett madárfaj nemzetközi jelentőségű² vizes élőhelye, kiterjedt nádassal és vízi vegetációval. A homoktalajon erdős sztyepp vegetáció alakult ki.

Részletesebb vizsgálat történt a mintaterület Kiskunsági Nemzeti Park által védelemre tervezett Körös-éri Tájvédelmi Körzet területi egységébe tartozó Kelebiai halastavak és erdő mintegy 711 ha-os területének környezetében. A térséget ábrázoló térképsorozat az előzőekben vázolt tájidentitás-elemek közül a tradicionális (természetközeli) tájhasználatot és a potenciális, értékes természeti örökségnek tekinthető élőhelyeket mutatja be (9.1 ábra). Az 1972-ből származó topográfiai térkép (9.1a ábra) és a 2006-os LANDSAT műholdfelvétel (9.1b ábra) térinformatikai módszerekkel történő elemzésén keresztül viszonylag jól meghatározhatók azok a területek, amelyek az eltelt 34 év alatt a tájhasználatot tekintve jelentősen megváltoztak. A jelenlegi tájat (9.1c ábra) a száraz, félszáraz és nedves élőhelyeken kialakult sajátos természetes növényzet és állatvilág maradványai, a Körös-ér völgye, semlyékek, extenzíven hasznosított halastavak és erdők által formált tájkép, a hagyományos gazdálkodási formák, kultúrtörténeti emlékek teszik kiemelkedővé. Bár a természetes élőhelyek visszaszorultak a terület mintegy 60%-ára, mégis kiterjedt mocsárrétek, legelők, gyepek és erdők biztosítanak optimális életteret a vonuló madaraknak. Az országhatár két oldalán túlnyomó részben kertek, gyümölcsösök, rétek, legelők húzódnak.

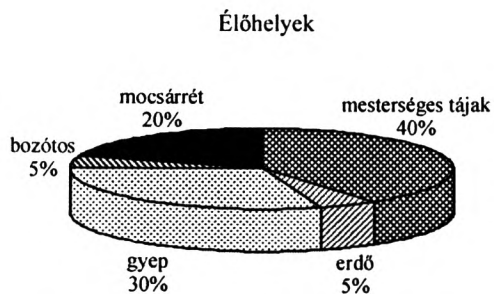
A szabadkai–horgosi homokvidék rekonstrukciós és hasznosítási terve

Az 1990-es évek közepén megkezdődött, majd az évtized végére kényszerpályára került magyar–szerb közös határ menti területfejlesztési törekvések egyik legfajস্যosabb részét képezte a szabadkai–horgosi homokvidék rekonstrukciós és hasznosítási terve. Az elképzelések szerint rekonstrukciós és revitalizációs programokon keresztül kívántak kialakítani egy egységes természetvédelmi területet a határsávban (Körös völgy); a természetvédelem, a mezőgazdaság, az erdészet és a határőrség érdekeinek turisztikai célú egyeztetésével olyan feladatokat tűztek ki célul, mint:

- őshonos, régi gyümölcs-, szőlő- és háziállatfajták újraelszaporítása,
- integrált (bio)termelés és a homoki termékek eredetvédelme (pl: borok),
- szárazságtűrő fajták nemesítése és telepítése,
- EU-kritériumok szerinti besorolás a környezetileg érzékeny területekhez,
- falu- és egyéb jellegű turizmus,
- tanyarendszer megóvása, élő tanyák bérbeadása, lovasturizmus fejlesztése,
- tájházak kialakítása a jellegzetes területeken (Kishomok, Székek, Körös-parti tanyák, királyhalmi szőlősgazdák, Ludasi tanyák stb.),
- fűszer- és gyógynövény-feldolgozás,
- termálvíz-kapacitás bővítése.

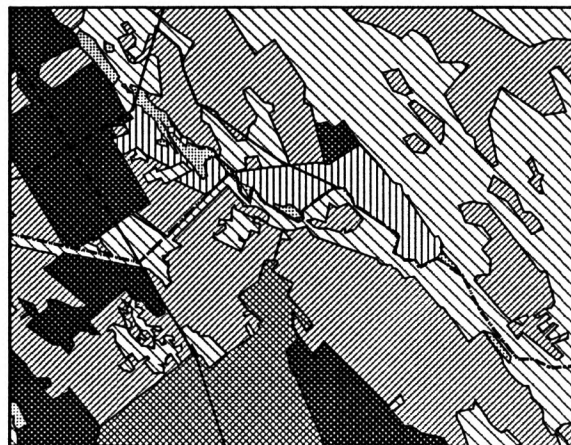
² Fontos Madárélőhelyek (IBA); Ramsar-i Egyezmény a nemzetközi jelentőségű vizes területekről, különösen mint a vízi madarak élőhelyéről

9.1 ábra. A Kelebiai halastavak és erdő környezetének tájhasználat és felszínborítottsága

c)

- ∩ út
- ∩ vasút
- ∩ határ
- ▨ tó
- ▨ védelemre szánt terület
- ▨ település
- ▨ kert-gyümölcsös
- ▨ erdő
- ▨ rét, legelő

Forrás: Topográfiai térkép 1:25000 Szabadka 278-4-1 Vojnogeografski Institut Beograd 1972.

A szerb–magyar határ menti regionális együttműködés Magyarország európai uniós tagságával az Unió védőernyője alatt új korszakba lépett. Az új típusú területfejlesztési politika kiváló lehetőséget ad a nemzetállamoknak egy koherens és helyi léptékben is változatos, fenntartható egységes térség kialakítására. Mindezek egyik alapvető eleme kell legyen a tagországok sajátos identitásának megőrzése. Az alábbiakban egy ilyen, az identitást is szem előtt tartó, közös területfejlesztési politika lehetséges irányelveit vázolom fel.

Lehetséges stratégia és akcióterv a térség identitásának növelése céljából

A térség tájkarakterének, illetve -identitásának meghatározása a két állam területfejlesztési irányelveinek – tájidentitás-szemponturnak – összehangolásával érhető el. A fő cél egy olyan táj kialakítása, amely a térség sajátos természeti, gazdasági és kulturális vonásait tükrözi. E cél megvalósításához szükséges a hatóságok és a társadalom motiválása; a táji értékek, így a közösségi terek, az épített örökség, a természeti és környezeti elemek védelme érdekében a lakosság bevonása a tájváltozást eredményező döntéshozatali mechanizmusba, és a célok lokális szintű alkalmazása, továbbá a helyi területrendezéssel és várostervezéssel kapcsolatos politika közös érdekeknek megfelelő befolyásolása.

Általánosságban, az ilyen jellegű területfejlesztés az egységes és identikus táj (regionális park) kulturális és természeti örökségének védelmére irányul, de speciális feladatokat is jelent, úgy, mint:

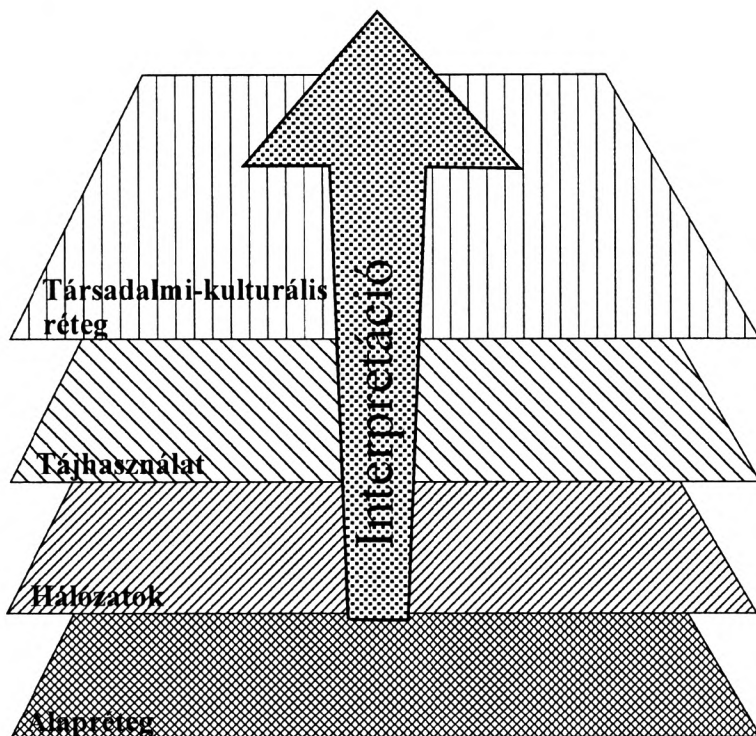
- az épített környezet helyreállítása és újbóli használatbavétele,
- optimális tájhasználat kialakítása, környezetbarát mezőgazdasági termelés fejlesztése,
- társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődés elősegítése, az életminőség javítása,
- bemutató, oktató és tájékoztató szerepkörök kialakítása.

Összegzés

Egy identikus térség kialakításához szükséges cél- és feladatrendszer a bevezetőben említett, úgynevezett hármasszempontrendszeren (szubjektív, objektív, asszociáció) keresztül válik értékelhetővé és vizsgálhatóvá. Ezek azonban mégsem használhatók túl jól a területfejlesztési politikákban, aminek oka a lehetséges „identitás-összetevőkben” keresendő. A valóságban meglévő identitás-típusokkal konfrontálódunk és ennek tudatában próbálunk fenntartható nyitott tereket, régiókat kialakítani és fejleszteni. Ezért szempontrendszerünket egy „réteg-megközelítésben” határozhatjuk meg még szemléletesebben (9.2 ábra).

Az *alapréteg* tulajdonképpen a tájalkotó biotikus rendszerösszetevőkből, az alapkőzetből, talaj- és vízrendszerből áll. Minden lineáris elem, kapcsolódás (az utak, folyók, elektromos és vízvezeték-hálózat stb) – az infrastruktúra – alkotja a *hálózatok rétegét*. Harmadik réteg a *tájhasználat*, ahol a társadalmi tevékenységek létre-

9.2 ábra. A tájidentitás rétegei

Forrás: Sustainable Open Space 2004.

jönnek. A *társadalmi-kulturális elemek* nem mindig nyilvánulnak meg a térben, ezért ez a negyedik réteg egyfajta virtuális fedvényként illeszkedik a másik háromhoz.

Mindezek alapján az alábbi lehetőségek és irányok fogalmazódnak meg a regionális/lokális tájidentitás erősítésében:

- az EU stimuláló (kezdeményező) és támogató (fenntartó) szerepe,
- regionális és lokális szintű kulturális identitás felértékelődése,
- új irányú kapcsolatok kialakítása,
- új típusú projekt-generálás,
- közös problémamegoldás a városkörnyéki fejlesztésekben,
- a város-vidék kapcsolatok felértékelődése,
- társadalmi csoportok közötti kapcsolatteremtés erősödése,
- támogatási formákkal lehetséges ösztönzés az EU részéről (nagyobb tudatosság, szubszidiaritás),
- értékalkotás, mit hagyunk unokáinkra: föld – szolgáltatások – ipar – rekreáció,
- megosztott stratégia, tervezés és fejlesztés,
- monitoring és tapasztalatszerzés.

IRODALOM

- Antrop, M. (1997) The concept of traditional landscapes as a base for landscape evaluation and planning. The example of Flanders region agriculture. *Landscape and Urban Planning* 38. 105–117.
- Australian Conference Proceedings (2000) Heritage Economics. Challenges for Heritage Conservation and Sustainable Development in the 21st Century. National University Canberra.
- Daugstad, K. – Rønningen, K. – Skar, B. (2006) Agriculture as an upholder of cultural heritage? Conceptualizations and value judgements – A Norwegian perspective in international context. *Journal of Rural Studies* 22(1). 67–81.
- Ferrari, A. – Tardiola, S. (2000) An archive of researchers and enterprises on cultural heritage in Italy. *Journal of Cultural Heritage* 1(2). 198–200.
- Fjellstad, W.J. – Dramstad, W.E. (1999) Patterns of change in two contrasting Norwegian agricultural landscapes. *Landscape and Urban Planning* 45. 177–191.
- Glanier, D. – Kaae, C. B. – Miller, M. R. – Mobley, R. W. (1993) Ecotourism, landscape architecture and urban planning. *Landscape and Urban Planning* 25(1–2). 1–16.
- Naveh, Z. (1995) Interactions of landscapes and cultures. *Landscape and Urban Planning* 32. 43–54.
- Sustainable Open Space 2004 – Parc naturel régional du Vexin français, Prototype1 Spatial planning towards Landscape Identity, workshop report, Ile-de-France. <http://www.sos-project.org>
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) (1972) Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Adopted by the General Conference at its seventeenth session. Paris, 16. November 1972. UNESCO, Paris, France.
- Van Eetvelde, V. – Antrop, M. (2004) Analyzing structural and functional changes of traditional landscapes – two examples from Southern France. *Landscape and Urban Planning* 67(1–4). 79–95.
- Vos, W. (2000) Future landscapes: between the devil and the deep blue sea. In: Pedroli, B. (ed.) *Landscape – our Home. Lebensraum Landschaft. Essays on the Culture of the European Landscape as a Task*. Stuttgart. Indigo, Zeist–Freies Geistesleben. 187–192.
- Wascher, D. M. (2002) Agricultural Landscape Indicators Proceedings of the NIJOS/OECD Expert meeting. Oslo. Norway.

Identitet pejzaža i prostorni razvoj u pograničnom prostoru

Balázs Duray

U svetu globalizacije neophodno je da imamo jak regionalni i lokalni kulturni identitet, sto je moguće samo uz jaku inicijativnu politiku Evropske Unije. Danas već postoji niz međunarodnih protokola, projekata, u kojima se mogu naći osnovna načela i za zaštitu identiteta pejzaža. Pejzaž koji ima jak identitet može se okarakterisati sa visokim stepenom personaliteta, a označava tradicionalne individualne pejzažne mikroceline. Koloritost (diverzitet) može da bude jedan od indikatora korišćenja tradicionalnog pejzaža i identiteta koji je označen koherentnom vezom abiotičkih elemenata. Cilj prostornog razvoja u zaštiti identiteta pejzaža je onemogućivanje bitnih funkcionalnih promena komponenata tradicionalnog pejzaža. Ukoliko određene grupacije stanovništva žive blizu jedan drugome u pograničnim regionima moguće je da slično ocenjuju korišćenje pejzaža, a samim tim da postoje sličnosti i u oceni identiteta i karaktera pejzaža. U prvom delu studije smo pokušali da dajemo uvid u neke teorije da bi u drugom delu studije, gde se ukazuje između ostalog na promene identiteta pejzaža, mogli da prezentujemo humanije korišćenje predela.

Landscape identity and regional development in a border area

Balázs Duray

In our world that is becoming increasingly uniform strong regional and local cultural identity is needed more than ever; towards this end, however, a strong EU policy, able to take the initiative and provide support, is indispensable. Today there are a number of international conventions and projects that contain fundamental principles aimed at the preservation of landscape identity.

Landscape and landscape identity change simultaneously. Strong landscape identity means islands of specific, highly idiosyncratic, and traditional landscape use. Diversity may serve as an indicator of the utilisation of the traditional landscape and of the identity of such landscape that reflects a congruous relationship between its abiotic components. One of the most important objectives is the prevention of the functional transformation of traditional landscape characteristics.

When various groups of people live close to each other, e.g. in a border region, there may be several similarities in the way they perceive and use the landscape. Likewise, landscape characteristics and identity may be very similar.

In the first half of this paper I seek to offer an outline of the theories that deal with changes in landscape utilisation in order to illustrate, from a humanistic perspective, land use influencing landscape identity in the sample area described in the closing chapter.

A KÖTETBEN ELŐFORDULÓ TELEPÜLÉSEK MAI HIVATALOS NEVEI:

Ada – Ada	Nérasolymos – Socol
Adorján – Adorjan	Óbecse – Bečej
Apatin – Apatin	Ókeresztúr – Krstur
Bácskossuthfalva – Stara Moravica	Orom – Orom
Bácspalánka – Bačka Palanka	Oromhegyes – Trešnjevac
Bácstopolya – Bačka Topola	Oroszlámos – Banatsko Arandjelovo
Beocsin – Beočin	Palics – Palič
Cservenka – Crevenka	Pancsova – Pančevo
Csóka – Čoka	Rábé – Rabe
Egyházaskér – Vrbica	Szabadka – Subotica
Gyála – Đala	Szenttamás – Srbobran
Hódság – Odžaci	Topolya – Bačka Topola
Horgos – Horgoš	Tóthfalu – Totovo Selo
Karlóca – Sremski Karlovci	Törökbecse – Novi Bečej
Kishomok – Mali Pesak	Törökkanizsa – Novi Kneževac
Kispiac – Male Pijače	Újfalu – Novo Selo
Kissziget – Mali Siget	Újvidék – Novi Sad
Kula – Kula	Velebit – Velebit
Magyarkanizsa – Kanjiža	Verbász – Vrbas
Magyarmajdány – Majdan	Versec – Vršac
Martonos – Martonoš	Völgyes – Doline
Nagybecskerek – Zrenjanin	Zenta – Senta
Nagykikinda – Kikinda	Zimony – Zimonič
Nagyszentmiklós – Sînnicolau Mare	Zombor – Sombor

A KÖTET SZERZŐI:

- BELANKA CSABA *tudományos segéd munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba*
- CVETANOVIĆ, MILAN *tanársegéd, Újvidéki Egyetem, TTK, Földrajz Intézet, Újvidék*
- DJURDJEV, S. BRANISLAV *egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, TTK, Földrajz Intézet, Újvidék*
- DURAY BALÁZS *tudományos segéd munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba*
- KUGLER JÓZSEF *tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba*
- MÉSZÁROS MINUCSÉR *tanársegéd, Újvidéki Egyetem, TTK, Földrajz Intézet, Újvidék*
- NAGY ERIKA *tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba*
- NAGY GÁBOR *tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba*
- NAGY IMRE *tudományos osztályvezető, MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba*
- NAGY TERÉZIA *tudományos segéd munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba*
- PAVIĆ, DRAGOSLAV *egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, TTK, Földrajz Intézet, Újvidék*
- TIMÁR JUDIT *tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba*
- VALENTINA IVANIĆ *igazgató, „Vajdaság” Gazdaságstratégiai Kutató Központ, Újvidék*

NYOMDAI MUNKÁLATOK:
GYOMAPRESS NYOMDA, GYOMAENDRŐD PÓSA U. 2.
TEL.: 66/282-326

